

MONOGRAFIES DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA CASTELLONENQUES 13

ELS JACIMENTS ARQUEOLÒGICS
DE CASTELLÓ DE LA PLANA.
DE LA INVESTIGACIÓ A LA DIVULGACIÓ

SERGI SELMA CASTELL

DIPUTACIÓ
D E
CASTELLÓ

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques
Castelló, 2017

Publicació periòdica del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Director de la col·lecció:
Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció:
Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció:
Empar Barrachina Ibáñez
Ferran Falomir Granell
Josep Casabó Bernad
Pau Conde Boyer

Repositoris digitals:
repositori.uji.es
dialnet.unirioja.es

Copyright
Del text i imatges: els autors

De la present edició: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló
Pça. de les Aules 1
12001-Castelló

Imprimeix: Gráficas Castañ, S.L.

Depòsit legal: CS 199-2018
I.S.B.N.: 978-84-15301-86-8
ISSN 2386-7167
e ISSN 2386-7175

A Reis i Arnau, les meues fites senyeres

“El patrimoni arqueològic representa la part del nostre patrimoni material per a la qual els mètodes de l’arqueologia ens proporcionen la informació bàsica. Engloba totes les empremtes de l’existència de l’home i es refereix als llocs on s’ha practicat qualsevol tipus d’activitat humana, a les estructures i els vestigis abandonats de qualsevol tipus, ja siga en la superfície, com soterrats, o baix les aigües, així com el material relacionat amb estos.”

(Carta Internacional per a la gestió del Patrimoni Arqueològic, Assemblea General de l’ICOMOS, Lausana-1990).

“Formen part del patrimoni arqueològic valencià els béns immobles, objectes, vestigis i qualsevol altres senyals de manifestacions humanes que tinguen els valors propis del patrimoni cultural i el coneixement dels quals requerisca l’aplicació de mètodes arqueològics, tant si es troben en la superfície com en el subsòl o davall les aigües i hagen sigut o no extrets. També formen part del patrimoni arqueològic els elements geològics relacionats amb la història de l’ésser humà, els seus orígens i antecedents.”

(Article 58.1 de la Llei 4/1998, d’11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del Patrimoni Cultural Valencià)

AGRAÏMENTS

El treball que es presenta ací sobre els jaciments arqueològics del terme municipal de Castelló de la Plana no és, ni hauria de ser-ho definitiu, ni de bon tros, i totes les aportacions futures seran benvingudes. Som conscients que poden haver-hi mancances o oblots, però no ho han estat intencionadament, i en això el temps i els recursos hi tenen la seua part de culpa.

El punt de partida però era el que era, limitat i complex. En alguns casos s'ha arribat massa tard i el patrimoni arqueològic ha desaparegut o es troba força degradat. Esperem i desitgem que este treball pugua servir per aturar les pèrdues, protegir i conservar el patrimoni arqueològic i, alhora, garantir una difusió i posada en valor per tal que el conjunt de la ciutadania pugua gaudir del seu llegat patrimonial.

Els resultats que veuran no haurien estat possibles sense la col·laboració i ajuda de Francesc-Xavier Martínez Duarte, qui participà en els treballs arqueològics, especialment a la prospecció general. A ell es deuen també molts dels dibuixos de ceràmiques que acompanyen estes pàgines.

Les aportacions de Ferran Arasa, Joaquín Alfonso, Neus Arquer, Empar Barrachina, Josep Benedito, Octavio Collado, Asunción Fernández, Enric Flors, Esperança Huguet, Jesús López, Luis Lozano, Amador Martínez, Joan Negre, Joan Palmer o Arturo Oliver, entre d'altres, han estat d'allò més

valuoses. I cal fer un agraïment genèric a la feina de molta gent que ens ha ajudat a localitzar, identificar i comprendre molts dels jaciments i de les troballes arqueològiques que hi ha escampades arreu del terme municipal.

La meua gratitud a la col·laboració de Miquel Gòmez i Juan Miguel Guillamón que és present a les plantes dels recintes emmurallats i al plànol general respectivament.

Este treball no hauria estat possible sense el suport institucional de l'Ajuntament de Castelló de la Plana, i de forma específica en l'interés de Consuelo Leal Jiménez (Arquitecta municipal i Cap de la Secció de Desenvolupament Urbanístic de l'Ajuntament) i del personal tècnic de la Secció.

Volem agrair a la Direcció Territorial de Cultura i Patrimoni de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, i més específicament a Josep Casabó Bernad, l'ajuda i el suport perquè la feina arribés a bon port.

Al Museu de Belles Arts, i a Arturo Oliver Foix en especial, per posar al nostre abast els seus fons que ens permeteren capbuçar-nos en la recerca i la documentació dels jaciments.

I finalment, és merescut l'agraïment al Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló per creure que el treball mereixia ser publicat i difós.

ÍNDIX

Pròleg	9
Introducció	
(la raó de ser)	11
El nostre territori	
(on ens movem)	15
Els precedents arqueològics	
(l'experiència acumulada)	19
Les fonts escorcollades	
(revisant el passat)	23
A la recerca de nous indicis	
(prospectant el territori).....	31
Els jaciments arqueològics	
(la tossuda realitat de les restes materials).....	35
Les lleis del patrimoni arqueològic	
(què es pot fer i què no).....	41
Béns i mesures de protecció	
(preservar per al futur).....	43
A manera de catàleg	
(a gaudir del patrimoni).....	47
Bibliografia	253
Plànol dels jaciments arqueològics del terme municipal	259

PRÒLEG

Com a foraster que sóc, la història recent de Castelló sempre m'ha paregut una mica contradictòria. Per una banda, la gent, amable i acollidora, és amant de les seues tradicions i les viu amb l'orgull identitari que cohesiona un poble, per més que moltes d'aqueixes tradicions siguen fruit de la inventiva d'un personatge tan prominent com Josep Pasqual Tirado, autor del Tombatossals, o tinguen un origen recent com ho són gran part dels actes festius de la Magdalena.

Per altra banda, aqueixa mateixa gent ha viscut d'esquenes al seu patrimoni real, que és el que fa que siguen el que són. No em ve a la memòria cap altra ciutat que enderroque la seua església major per un acord municipal. També costaria trobar ajuntaments que no destinen ni un cèntim a la restauració del seus màxims exponents identitaris com són el Fadrí i el Castell Vell, o que procuren desfer-se de la titularitat de la vila romana de Vinamargo a fi d'estalviar-se les despeses de restaurar-la.

Afortunadament, l'actitud de les administracions públiques castellonenques fa un parell d'anys que ha canviat radicalment, i és per això que quan Sergi Selma em va proposar escriure aquestes línies no ho vaig dubtar ni un moment.

La publicació que vostés veuran és un recull del treball de moltes persones, passades i presents. Sistematitzat i actualitzat per Sergi Selma, constitueix la base de l'ordenació del territori pel que fa al patrimoni arqueològic, i és fonamental perquè el desenvolupament urbanístic de Castelló siga res-

pectuós amb el seu passat, i perquè els castellonencs siguen conscients de la riquesa patrimonial que atresora el terme i ciutat de Castelló.

La relació de Castelló amb l'arqueologia ve de llarg. El 1851 la comunitat científica es va commocionar amb la troballa de la primera inscripció ibèrica de la península Ibèrica. Aquest fet va ocórrer al pujol de Gasset i va posar Castelló al mapa de l'arqueologia espanyola. Aquest fet però no va evitar que tots els pujols entre Castelló i el grau foren arrasats per al conreu de terres.

Els primers tres quarts del segle XX estan marcats per dues figures excepcionals i alhora antagòniques que van treballar intensament pel patrimoni arqueològic castellonenc, Joan Baptista Porcar Ripollés i Francesc Esteve Gálvez. Ambdós foren arqueòlegs respectats pels seus contemporanis i van contribuir notòriament, no només a l'arqueologia de la ciutat de Castelló, sinó també a la de tot el país.

Malgrat la importància científica de la seua tasca, i del reconeixement social de què arribaren a gaudir, mai no hi hagué una veritable comprensió del seu treball per part de les institucions civils. La conseqüència de tot això es fa palesa en una sèrie de fets, com ara l'escassa o nul·la inversió en patrimoni arqueològic per part de l'Ajuntament, o el fet de que Castelló és l'única capital de la Comunitat Valenciana que no té arqueòleg municipal. Situació que encara és més vergonyosa si la comparem amb la d'altres ajuntaments veïns com Segorbe, la Vall

d'Uixó, Almassora, Borriana, Onda o l'Alcora que tenen arqueòleg o director de museu municipal.

Però no tot han sigut ombres. Gràcies a la Llei del patrimoni cultural valencià, el nucli històric de la ciutat de Castelló es considera jaciment arqueològic i les nombroses actuacions que s'han dut a terme han permès obtenir una valuosa informació històrica a fi d'esbrinar-ne l'origen i evolució al llarg del temps. Cal destacar la troballa de nombrosos fragments de la muralla medieval i liberal de Castelló, entre les quals destaquen la torre de la plaça de les Aules i la del Migdia.

Al terme, les obres per a l'accés sud del port van permetre excavar l'assentament andalusí de Fadrell, on es va recuperar una extraordinària safra decorada amb la tècnica de la corda seca. La prospecció per a la canalització del barranc de Fraga descobria la vila romana de Vinamargo que, ja excavada, es troba pendent de ser habilitada per a la visita pública, i durant la senyalització de la Via Augusta es descobria el mil·liari del camí de la Cova del Colom. Aquests només són alguns exemples de la riquesa patrimonial de Castelló i mereixen ser coneguts i preservats.

Menció a banda s'ha de fer de les obres d'excavació, conservació i restauració que la Conselleria i darrerament l'Ajuntament han fet al Castell Vell.

Aquestes actuacions han permès evitar la ruïna en què es trobava tot el conjunt, alhora que ens han proporcionat una valuosa informació científica sobre la cronologia i l'organització d'una bona part del recinte castral.

Tota aquesta informació està ben present en aquest volum, que és conseqüència del saber fer del seu autor i del compromís de l'actual corporació. Som pocs els qui estem assabentats dels atzarosos avatars que ha patit la redacció del Catàleg de Proteccions per al Pla General d'Ordenació Urbana de Castelló, només diré que, sense ànim d'ofendre a ningú, l'embolic en què s'havia convertit aquest document va començar a desfer-se en el moment d'encomanar-ne la redacció a Sergi Selma.

Per acabar encoratjar-vos perquè fullegen aquest volum com millor vulguen, si són professionals de l'urbanisme o l'arqueologia tindran un document precís i rigorós, si al contrari són aficionats a la història, o simplement castellonencs curiosos, trobaran ací motius més que suficients per a sentir-se orgullosos del que ara són.

Josep Casabó Bernad

INTRODUCCIÓ (la raó de ser)

El treball que tenen a les seues mans és fruit de la necessària revisió, actualització i ampliació d'uns repertoris variats que existien de referències sobre troballes i jaciments arqueològics disseminats pel terme municipal de Castelló de la Plana, els quals anaren prenent cos durant la segona meitat del segle XX, i especialment a les darreres dècades de la centúria, d'una forma, si més no, dispersa.

La necessitat i la voluntat de l'Ajuntament de Castelló de la Plana de comptar amb un Catàleg de Patrimoni Arqueològic i Etnològic que pugués acompanyar l'ordenament urbanístic i la salvaguarda patrimonial de l'antic Pla General d'Ordenació Urbana (ara ja nou Pla General Estructural, segons el que estableix la Llei 5/2014, de 25 de juliol, de la Generalitat, d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge de la Comunitat Valenciana), fou el motiu que va empenyer esta actualització dels diferents i desiguals repertoris de fonts arqueològiques castellonenques.

Esta publicació és, a grans trets, el reflex dels treballs arqueològics realitzats prèviament per a l'elaboració del referit Catàleg de Patrimoni i té per nosaltres un doble objectiu. D'una banda, està el fet de confeccionar un corpus revisat i el més exhaustiu possible dels jaciments arqueològics existents al terme municipal de Castelló de la Plana en el moment present, i fer-ho actualitzant i relacionant tota la informació arqueològica que hi ha disponible en les bases de dades de les diferents institucions i centres de documentació, o en les publicacions de tot tipus, ja sigen de caràcter científic com també divulgatiu, que esmenten alguna dada arqueològica del terme municipal.

Un treball que, sense dubte, pretén posar a l'abast de les persones que investiguen en arqueologia tot el conjunt de jaciments no urbans del terme municipal d'una forma sintètica i agrupada, amb les dades més significatives i les referències oportunes per poder aprofundir en el seu coneixement.

Són oportunes ara les paraules de Ripollés i For-tea (2004: 386-387), en un context diferent però que assumim plenament, quan deien que *"en Arqueologia les dades no són una finalitat en elles mateixes, en realitat no són més que el punt de partida per a fer interpretacions. Precisament és ací on radica un dels majors atractius de la disciplina: en la varietat d'interpretacions possibles que es poden plantejar a partir de les mateixes dades i en la contínua modificació d'aquestes interpretacions a partir de la incorporació de noves troballes"*.

I d'altra banda, ens interessa amb esta publicació apropar el conjunt d'informacions disponibles, però també el seu procés d'elaboració amb metodologia científica al conjunt de la població, de tal manera que la ciutadania pugua percebre el valor afegit que l'arqueologia pot donar-li al municipi, tot familiaritzant-se amb la problemàtica real que acompanya l'arqueologia i el seu estudi, i alhora defugint de tòpics maliciosos i perversos que pretenen acompanyar la seua pràctica professional.

Si se'ns permet, i enllaçant amb esta línia expressada d'apropar l'arqueologia a la gent, la publicació hauria de permetre la creació de consciència patrimonial entre una ciutadania cada colp més crítica i compromesa amb la preservació i la salvaguarda dels llegats del passat.

Figura 1. Placa de plom amb inscripció ibèrica que prové del pujol de Gasset, al Grau de Castelló, i es conserva al Museu Arqueològic Nacional (imatge Museu de Belles Arts de Castelló).

Així, en primer lloc, es podria aconseguir que la gent de Castelló de la Plana arribi a estimar el seu patrimoni cultural –en este cas a través de la vessant arqueològica–, i per fer-ho cal que conega allò que té, d’una forma senzilla i planera si es vol, però sense perdre el rigor i el caràcter científic i metòdic que ha d’acompanyar tota recerca històrica.

Només si sabem el que tenim podem arribar a apreciar-ho i a valorar-ho en la seua justa mesura. Tinga un caràcter monumental o quotidià, el patrimoni no pot ni ha d’entendre exclusivament de valoracions economicistes. El seu sentit de llegat generacional li atorga un valor cultural innegable i, alhora, la seua singularitat i de vegades quasi extinció obliga a prendre mesures inajornables de protecció, estudi i difusió entre la població.

Deia Nuccio Ordine, en una obra molt singular sobre la utilitat d’allò inútil, i reflexionant sobre la lògica del benefici que mina les institucions i les disciplines humanístiques i científiques en valorar més la capacitat de generar guanys immediats que el saber en sí mateix, que *“es cierto que con mucha frecuencia los museos o los yacimientos arqueológicos pueden ser también fuentes de extraordinarios ingresos. Pero su existencia, contrariamente a lo que algunos querrían hacernos creer, no puede subordinarse al éxito económico: la vida de un museo o una excavación arqueológica, como la de un archivo o una biblioteca, es un tesoro que la colectividad debe preservar con celo a toda costa”* (2013: 9-10)¹.

Una societat sana i madura és aquella que sap reconèixer en les empremtes del passat la petjada de cada cultura, de cada civilització al llarg de la His-

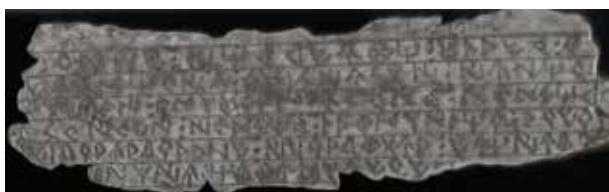

Figura 1. Detall de la inscripció ibèrica del pujol de Gasset (imatge Museu de Belles Arts de Castelló).

tòria en un territori (en este cas el nostre municipi hui en dia). I ho reconeix per preservar la seua memòria, rescatant-la de l’oblit i sabent-la projectar cap al futur com a eina de coneixement i progrés.

A més a més, hi ha també un interès molt específic per poder apropar els valors de l’arqueologia (en tant que mètode científic i procés per construir la història) al procés d’aprenentatge en les escoles i els instituts, i per tant adreçat directament a la població escolaritzada.

Les restes arqueològiques formen part destacada del nostre patrimoni cultural i, sovint, ajuden a perfilar les nostres senyes d’identitat i de pertinença. Sentir-se orgullós de pertànyer a un lloc determinat, en este cas a Castelló de la Plana, és manifestar el nostre lligam amb les restes heretades i posar en valor allò que representen les referides empremtes del passat.

És a dir, som el que som perquè en este territori on vivim (i que hui en dia identifiquem amb el nostre terme municipal) s’han succeït diferents cultures, diferents pobles, en diferents moments històrics del passat, i totes elles han anat deixat una singular petjada en la forma de relacionar-se amb el seu entorn.

Estes cultures han buscat uns llocs determinats per establir els seus punts de residència on cons-

Figura 2. Vila romana de Vinamargo, parcialment excavada i consolidada per a la visita.

1. Nuccio Ordine: *La utilidad de lo inútil. Manifiesto*. Quaderns Crema, Barcelona, 2013.

truir les cases. S'han organitzat els camps d'una forma o altra per donar resposta a les seues necessitats d'aliments, per tal de permetre allò que se'n diu la "reproducció social del grup" o, el que és el mateix, perviure en un mateix lloc generació rere generació sense haver-lo d'abandonar.

S'han triat els llocs més adients per enterrar els seus morts, ja siga mitjançant inhumacions excavaades a terra o incinerant els cossos i dipositant-los en urnes soterrades. S'han construït camps, assa-gadors per als ramats, vil·les, alqueries, una ciutat varies voltes emmurallada, séquies, molins, forns de ceràmica, sitges per emmagatzemar productes.

S'ha edificat un castell gran i un altre de menut, torres defensives (unes dempeus, altres no gaire i algunes desaparegudes), ermites o llocs de culte recent i altres més antics. S'ha ocupat les coves i també els cims més elevats, els turons més estratègics, o els pujols que sobreeixien en la zona marginalenca d'aiguamolls, per a acabar assentant-se en el pla.

S'han aprofitat els recursos naturals, s'ha transformat el secà i les zones de regadiu. S'ha construït i fet créixer una ciutat a la vora d'un riu (no sempre del tot sec) i també un nucli destacat a la vora del mar i del seu port. S'han traçat camins que recorrien el terme de nord a sud i de la mar cap a l'interior, i s'ha vist com vies antigues de comunicació transitaven i encara ho fan pel seu territori.

La relació dels jaciments arqueològics que es presenta ací ens pot donar una imatge de quina fou la seqüència històrica d'ocupació del nostre territo-

Figura 3. Safa decorada d'època andalusí que prové de l'alqueria de Fadrell (Ermita de Sant Jaume de Fadrell i entorn), i es conserva al Museu de Belles Arts de Castelló (imatge Museu).

ri i del grau o intensitat amb què esta es va produir, tot i que serà sempre esbiaixada per les pèrdues que ha hagut al llarg dels segles i per les restes encara ocultes que probablement es trobaran en el futur. La pròpia raó de ser de l'arqueologia (com a mètode científic que és per a descobrir i recuperar restes del passat) ens fa pensar que encara hi ha moltes coses per saber, moltes restes per descobrir, i una història local per reescriure.

L'arqueologia, en tant que part intrínseca del patrimoni cultural d'un poble, no pot ser vista com un fre del progrés de les societats, sinó tot el contrari. L'interés i la promoció dels treballs arqueològics és la mostra més evident del respecte que una societat manifesta pel seu llegat patrimonial, i fa palesa la maduresa d'esta societat envers la conservació i la difusió del seu patrimoni cultural a les generacions futures. Essent per tant una mostra nítida del seu veritable compromís amb un futur millor.

No debades, els currículums educatius de l'ensenyament reglat, des de primària a l'ESO, i del Batxillerat als cicles formatius, fan incidència en la necessitat de desenvolupar diferents competències bàsiques que tenen relació directa amb l'objecte principal d'esta publicació. Ens referim a la competència en el coneixement i la interacció amb el món físic, la competència social i ciutadana, i també la competència cultural i artística.

El treball amb l'arqueologia i amb els resultats dels seus estudis permetria desenvolupar la capacitat per interactuar amb aspectes generats per l'acció humana en el seu entorn, cosa que duu implícit ser conscient de la influència que té la presència de les persones en l'espai, el seu assentament, la seua

Figura 4. Excavació de la Torre de Migdia del recinte de muralles medieval de la ciutat, al carrer Governador / Plaça Borrull, que malauradament es conserva soterrada entre la vorera i un vial del TRAM.

Figura 5. Visita guiada al castell de la Magdalena, una mostra del que podria ser el futur dels nostres jaciments arqueològics.

activitat, els canvis que poden introduir i els paisatges resultants. O també l'habilitat progressiva per posar en pràctica processos i actituds pròpies de l'anàlisi científica. Comprendre la realitat històrica i la seua evolució, o bé conèixer, entendre i valorar les diferents manifestacions culturals com a part del patrimoni dels pobles. De fet, l'objectiu final hauria de ser aconseguir una ciutadania del futur més compromesa, solidària i respectuosa amb el seu entorn i el seu patrimoni.

EL NOSTRE TERRITORI (on ens movem)

Figura 6. Vista aèria del terme municipal de Castelló de la Plana.

El terme municipal de Castelló de la Plana ocupa la part més meridional de la comarca de la Plana Alta, gairebé a tocar del límit que dibuixa el riu Millars pel sud, la rambla de la Viuda per l'oest, la serralada del Desert de les Palmes pel nord i la mar Mediterrània per l'est. Es tracta d'un terme relativament pla i lleugerament inclinat cap a la mar, que s'assenta sobre el marge esquerre de la plana al·luvial del riu Millars.

Només a l'extrem nord i nord-oest del terme hi ha una franja estreta de roca calcària, que dibuixa una serralada en l'extrem sud del Desert de les Palmes i és compartida amb el terme veí de Borriol. La cota més alta supera de poc els 600 m sobre el nivell del mar, i correspon a la Roca Blanca –punt

Figura 7. Vista general de les muntanyes del terme des del riu Sec.

Figura 8. Vista general de la plana des del Tossal Gros.

divisori de termes—, mentre que la resta són lleugerament més baixes i descendeixen progressivament cap al sud-oest: Raca (458 m), el Tossal Gros (357 m) o Muntanya Negra (316 m).

Tot i això, el terme compta amb un seguit d'elements orogràfics que han condicionat la seua topografia i les pautes històriques d'ocupació del territori. Entre estos elements cal destacar el Riu Sec, un riu de regim molt irregular que recorre tot el terme pel seu bell mig. El riu naix molt a prop, en el vessant nord de la Serralada del Desert, just al límit dels termes municipals de Borriol i La Pobla, i desembocava inicialment als aiguamolls de la marjal, en la llacuna del Lluent. No fou fins les darreries dels anys seixanta del segle XX, quan s'abandonà el cultiu de l'arròs en esta zona pantanosa, que s'obrí la canalització i els marges actuals del riu fins fer-lo arribar a la mar.

Figura 9. Vista de la partida de Benadressa cap a la rambla de la Viuda des de la Muntanya Negra.

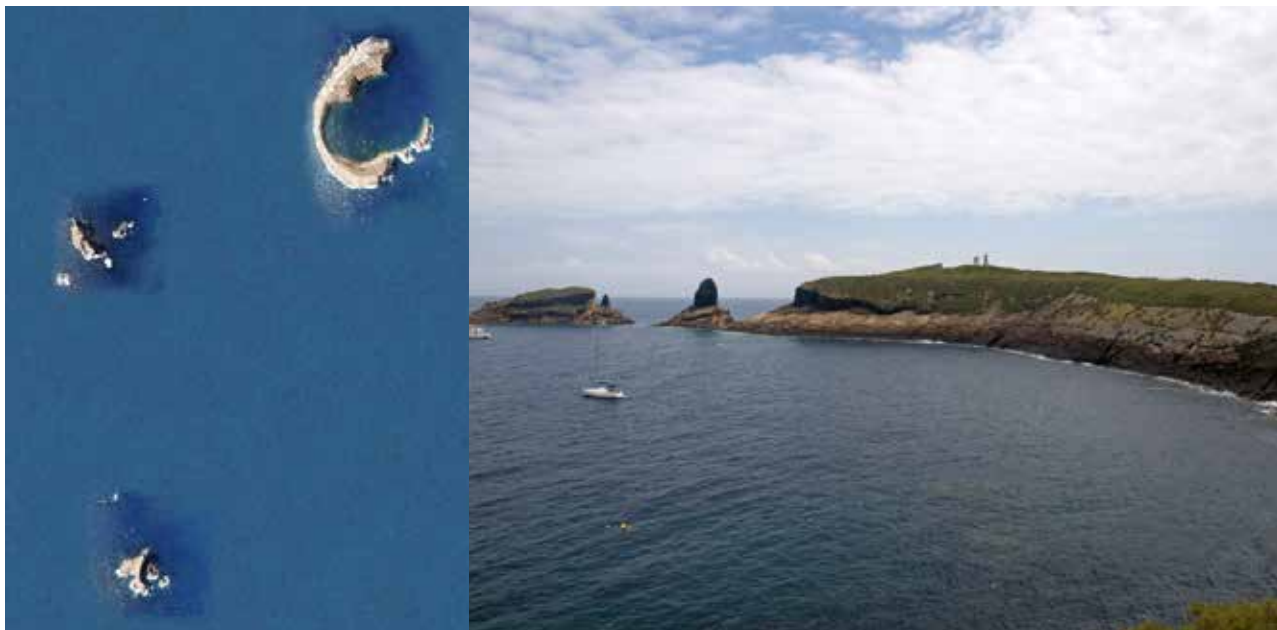

Figura 10. Vista de conjunt de les Illes Columbretes i zona interior de l'Illa Grossa i zona interior de l'Illa Grossa.

Per la seua banda, la rambla de la Viuda és l'altre gran element hidrològic que recorre l'extrem sud-oest del terme fent de frontissa o límit amb els termes municipals de L'Alcora i Onda, fins que entra al terme veí d'Almassora.

La serralada de muntanyes del Desert corona i encercla el terme per la banda nord, i delimita una banda litoral que estigué ocupada per un extens aiguamoll i marjals que han configurat al llarg dels temps una àrea lacustre de gran transcendència i abundant explotació antròpica. Tot plegat, una sèrie de factors naturals i geogràfics que han marcat pau-

tes a l'hora de l'ocupació i l'explotació del territori de l'actual terme municipal per part de les persones al llarg dels diferents períodes de la història local.

El terme compta amb dos nuclis urbans on es concentra el gruix de la població que s'aproxima als 175.000 habitants: la ciutat i el Grau, este darrer a la vora del port marítim. L'explotació agrària del terme combina una tradicional activitat ramadera, que recorre tot el terme, amb una agricultura força intensa.

De fet, la superfície que es dedica a l'agricultura s'aproxima a les 9.500 hectàrees, de les quals unes

Figura 11. Vista general del terme municipal amb la serra del Desert de les Palmes al fons, des del bell mig de l'horta històrica a Fadrell.

8.500 són de regadiu i les altres 1.000 de secà. En el regadiu destaca la presència d'una extensa horta històrica d'origen medieval, de gairebé 3.000 hectàrees, que fa servir l'aigua de riu Millars per a regar els camps de cultiu. La resta del regadiu és més modern i cal associar-lo a la construcció dels pantans de Maria Cristina i del Sitjar sobre la Rambla de la Viuda i el riu Millars respectivament. Cal destacar esta activitat agrícola, i específicament el regadiu, per la forta capacitat de transformació que ha provocat en la configuració del paisatge rural del terme i en la probable alteració dels llocs d'ocupació històrica.

I tot el terme travessat de nord a sud per dues vies de comunicació ben antigues, una d'elles el Caminàs, que transita pel litoral tot vorejant la banda de ponent dels aiguamolls existents fins la restinga de la costa; l'altra és la Via Augusta, que discorre per la zona central del terme i connecta l'eixida del corredor de Borriol amb el pas del riu Millars prop d'Almassora. Una via que en època medieval es desdoblà a l'alçada del camí de Ribesalbes per

generar el Camí Reial que conduiria a la població recentment creada de Vila-real. A més de tot un seguit de camins que connectaven la línia de costa i el seu litoral amb les vies principals anteriors i s'endinsaven cap a les terres de l'interior.

Un esment especial mereix l'existència d'un arxipèlag d'illots al bell mig de la mar, les Illes Columbretes, que han estat testimoni mut del trànsit comercial i l'aixopluc de vaixells en moments de maror al llarg de la història. La seua presència fou punt de referència en les rutes de cabotatge i llarg recorregut. El testimoni arqueològic del seu ús es troba sota les aigües.

En definitiva, un territori que té una extensió de gairebé 110 km², i compta amb uns recursos naturals que han estat explotats abastament des de temps pretèrits, amb les conseqüències que això té en aspectes com l'ocupació i l'establiment de grups humans arreu de l'espai que configura l'actual terme municipal de Castelló de la Plana.

ELS PRECEDENTS ARQUEOLÒGICS (l'experiència acumulada)

El terme municipal de Castelló de la Plana compta amb una significativa bibliografia referida a aspectes i troballes de caràcter arqueològic durant les darreres centúries. Tot i això, el gros de les publicacions es concentren en un moment significatiu de la història de Castelló, a principis dels anys 30 del segle XX, de la mà de J. B. Porcar, que utilitzà d'altaveu un dels mitjans més dinamitzadors de la societat i la cultura del moment, el Butlletí de la recentment creada Societat Castellonenca de Cultura. El seu treball meticulós va veure de les dades i els coneixements de múltiples informants, tot i que ell fou qui acaba perfilant una visió generalista de tot el terme municipal.

Així és com, en els seus treballs farcits de dibuixos i notes singulars, ens fa recórrer el territori des de les cultures de la Magdalena, passant per la Font de la Reina (al paratge del Molí la Font), i arribar a la desembocadura de la Séquia de l'Obra vora la mar o al Pla del Moro (en la partida de Benadresa), sense oblidar els importants emplaçaments del Tossal Gros i el Castellet, o els seus infinits pujols ocupats a la prehistòria en la zona de la marjal i del Grau. Malauradament, els seus treballs s'aturaren tot de colp.

Una altra veu, però, anava fent camí des de la recerca més silenciosa i més meticulosa si cap. En Francesc Esteve investigava i recopilava tots els materials que acabaven a les seues mans, i una mostra ulterior d'això serà el seu voluminós llegat al Museu de Belles Arts de Castelló.

L'autor publicava estudis sobre l'arqueologia de Castelló en les revistes més punteres del moment, i eren objecte de referència obligada per als investigadors del moment pel valor de les troballes realit-

zades. Malauradament, les circumstàncies històriques posteriors a la guerra civil espanyola no li permeteren desenvolupar tot el seu potencial erudit en estes terres, que si es produí en territoris veïns on acaba desenvolupant la seua tasca professional. L'arqueologia semblava entrar llavors en un període d'hibernació, malgrat alguns treballs de recopilació fets des de fora.

No seria fins a finals dels anys setanta del segle XX, quan l'arqueòleg Ferran Arasa realitzà una primera síntesis de tots estos treballs i elaborà amb metodologia científica el que es pot considerar la primera carta arqueològica del terme municipal de Castelló de la Plana. El treball, exhaustiu i rigorós, constata i corrobora l'existència dels jaciments arqueològics documentats amb restes materials en aquell moment, i aportava l'enumeració i la descripció dels materials arqueològics que s'hi havien trobat. A l'hora que incorporava totes les novetats en la recerca que s'havien produït fins el moment.

El seu treball esdevingué fita inexcusable per qualsevol recerca arqueològica al terme municipal, alhora que donava a conèixer l'arqueologia castellonenca i la posava en un context molt més general. Fins i tot, quan dues dècades més tard es feia una primera obra col·lectiva sobre la ciutat de Castelló de la Plana (editada l'any 1999), les dades i els jaciments arqueològics esmentats no anaven massa més enllà de la informació aportada per este autor en el seu magnífic treball.

A partir dels anys 80 del segle passat, l'Associació Arqueològica de Castelló "Llansol de Romaní" irrompia en la societat castellonenca amb propostes serioses i efectives de difusió i acostament de l'arqueologia a la població en general. La seua tasca

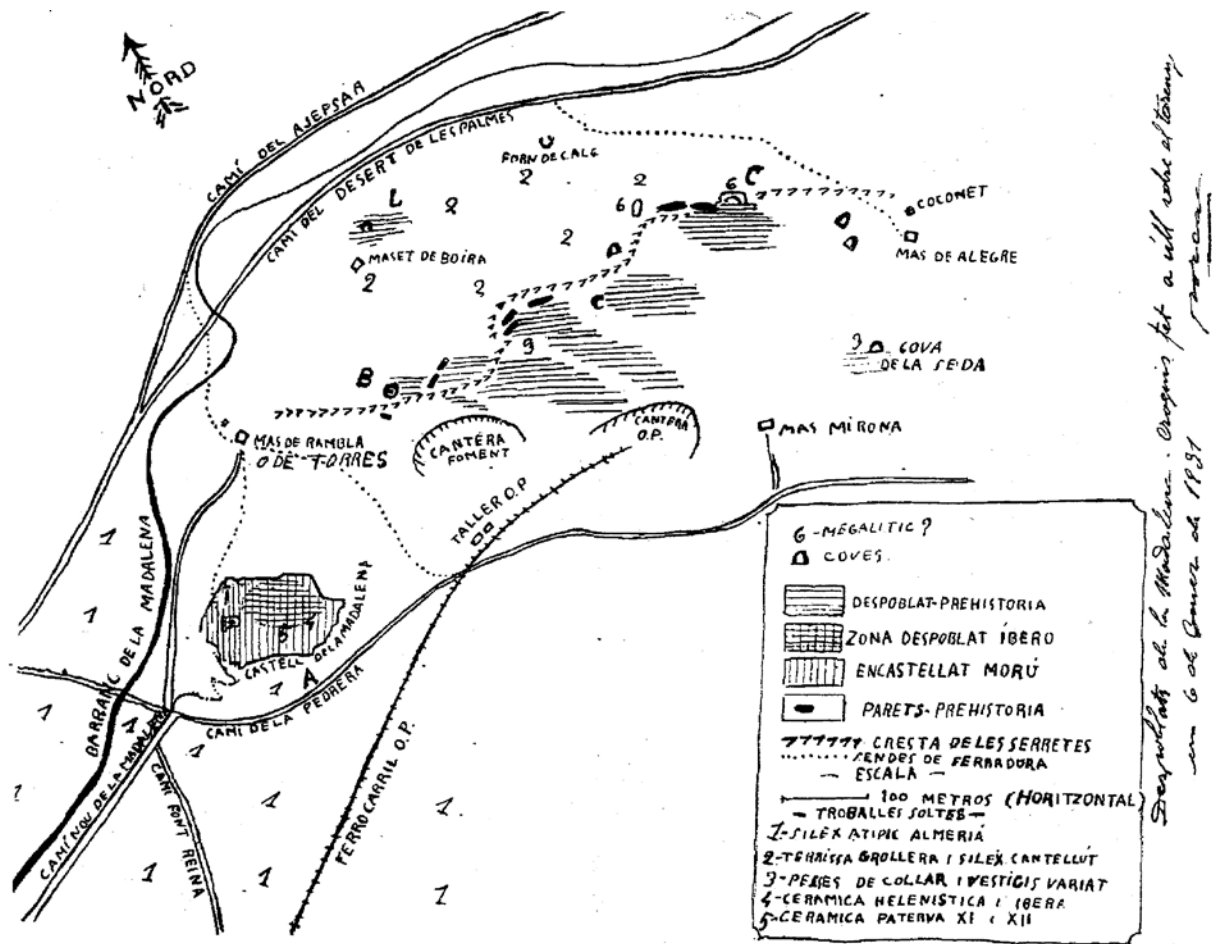

Fig. 1.—Despoblats de la Madalena. (Croquis fet a ull sobre el terreny en 6 de gener de 1931).

S. C. de C.

Figura 12. Croquis fet a ull sobre el terreny dels despoblats de la Magdalena, realitzat per J. B. Porcar en 1931 i publicat al Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura.

col·lectiva i la d'alguns dels seus membres en particular (com ara Pau Viciano o Jesús López) permeté la recuperació d'un valuós patrimoni arqueològic que traspasà les fronteres municipals.

Figura 12b. Vista de l'excavació efectuada per J. B. Porcar l'any 1934 en el jaciment de la Senda de la Palla. (Imatge Museu de Belles Arts de Castelló).

D'aleshores ençà s'han produït altres troballes i identificat alguns nous jaciments, però també han estat arrabassats emplaçaments sobre els quals hi havia alguna referència arqueològica. El creixement i les transformacions urbanístiques ocorregudes al llarg i a l'ample del terme municipal de Castelló de la Plana durant estes darreres dècades han modificat el contingut d'aquella primera i incipient carta arqueològica.

L'any 2001 es va fer un inventari de jaciments arqueològics del terme municipal que permeté elaborar una nòmina de 51 emplaçaments. Ara be, la relació de jaciments contenia només 35 referències que correspongueren a emplaçaments identificats amb certesa, mentre que uns altres 16 casos s'englobaven en una categoria dubtosa de "possibles jaciments". Les dades foren incorporades posteriorment, l'any 2006, en la redacció d'un incipient Catàleg de béns i espais protegits d'interès històric i arqueològic del terme municipal de Castelló que mai arribà a veure la llum.

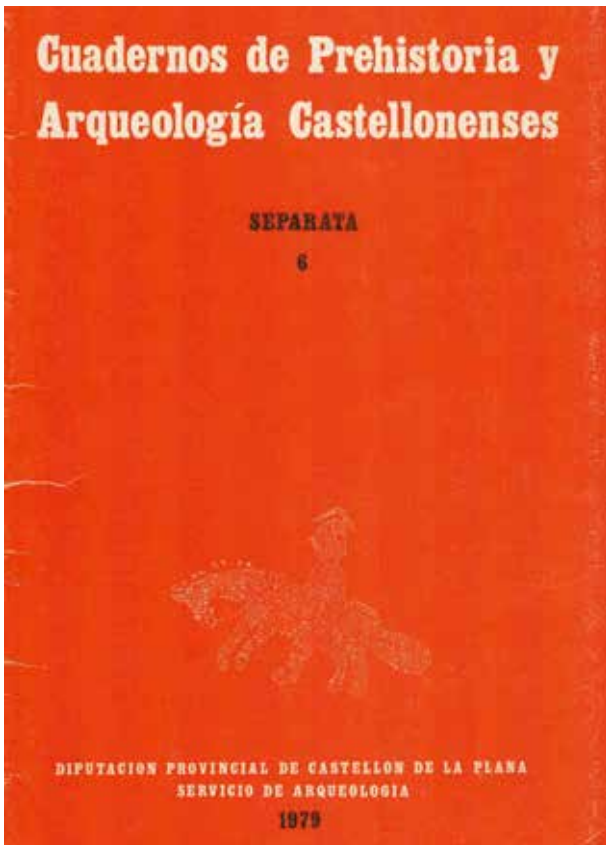

Figura 13. Volum del Cuadernos on es publicà el treball de F. Arasa en 1979.

Figura 15. Catàleg del Patrimoni Arqueològic realitzat en 2012 que havia d'acompanyar el Pla General d'Ordenació Urbana del municipi.

Figura 14. Portada del número 2 del Butlletí de la Associació Arqueològica de Castelló "Llansol de Romaní", editat l'any 1981.

Però, malgrat l'existència d'un volum bibliogràfic dens, fruit dels incipients i pioners treballs de Porcar i Esteve; de la realització d'una primera síntesi molt exhaustiva de l'estat de la qüestió per part d'Arasa, en un moment històric en què el terme municipal encara es trobava poc transformat; o dels treballs més recents que ha generat el desenvolupament urbanístic municipal i que s'han fet a l'aixopluc de la Llei de Patrimoni Cultural Valencià de l'any 1998; i amb els quals es replegava la tradició oral i escrita de les dècades i quasi centúria precedent, el cert és que encara no es disposava d'una nòmina clara i exhaustiva de jaciments arqueològics al terme municipal de Castelló de la Plana. I a més a més, encara continuava existint una gran incertesa sobre un bon grapat de possibles jaciments arqueològics sobre els quals no es tenia una confirmació plena.

Davant este panorama, semblava inajornable escometre una revisió a fons de les dades existents i efectuar almenys una prospecció arqueològica

superficial de cap nou, ni que fos selectiva com la realitzada en 2011, per tal de posar al dia tots els indicis existents fins a pràcticament els nostres dies. Uns treballs arqueològics més sistemàtics per tal d'aconseguir la localització, la identificació i la delimitació dels jaciments arqueològics del terme municipal de Castelló de la Plana.

Els resultats obtinguts confirmaren que la tipologia de jaciments existents al terme municipal és molt variada i abraça gairebé tots els períodes històrics clàssics, des de la prehistòria fins a les èpoques més recents. Emplaçaments prehistòrics, del bronze, ibèrics i medievals s'escampen per les serralades muntanyenques que limiten el terme pel nord, mentre que troballes romanes, andalusines i

puntualment d'altres períodes també es troben repartides arreu de la plana agrícola.

I l'any 2012 elaboràrem el Catàleg de Béns i Espais Protegits (Volum II - Jaciments Arqueològics) que havia d'acompanyar el nou Pla General d'Ordenació Urbana de Castelló de la Plana, el qual havia de donar compliment a la sentència judicial que anul·lava el PGOU precedent aprovat l'any 2000. Però els canvis legislatius parlen ara de Pla General Estructural i en 2016 es reelaborà i completà el Catàleg de Patrimoni Arqueològic i Etnològic del municipi que l'ha d'acompanyar. Tots dos catàlegs tenen com a base els resultats dels treballs arqueològics realitzats i exposats a les pàgines següents.

LES FONTS ESCORCOLLADES (revisant el passat)

La intenció d'acomplir amb els objectius previstos a l'inici de l'estudi, tot partint dels precedents arqueològics del municipi descrits anteriorment, obligaven a realitzar tot un seguit de tasques prèvies relatives a l'escorcoll i la revisió de les diferents fonts documentals, ja foren les bibliogràfiques existents com també, i sobretot, la consulta d'informes i expedients relatius als treballs de supervisió arqueològica més recents, que han estat fruit del voluminós desenvolupament urbanístic del terme municipal.

En primer lloc, calia fer el buidat i l'anàlisi exhaustiva de les referències bibliogràfiques existents. D'una banda, totes aquelles més antigues que es publicaren durant les primeres dècades del segle XX, i a les que Arasa ja havia destinat un treball meticolós; i d'altra banda, també les referències més recents, entre les darreres dècades del segle XX i les primeres del XXI, que han estat publicades en revistes especialitzades i volums monogràfics. Tot i que, al remat tampoc el volum o la quantitat d'estes darreres ha estat el que es podria esperar d'una activitat arqueològica tant intensa com la viscuda els darrers anys.

Una segona tasca duta a terme consistí a apropar-se de nou a les fonts orals, és a dir, tornar a contactar amb diferents informants que de forma directa o indirecta havien estat testimoni de troballes arqueològiques. Es tractava de persones que en el seu moment van fer troballes fortuïtes o van informar d'estes als organismes pertinents. Igualment, calgué contactar amb persones ben coneixedores de les transformacions físiques i històriques produïdes al terme municipal al llarg de la segona meitat del segle XX, per tal de reconèixer els canvis que

estes generaren en el paisatge i, alhora, plantejar la possible incidència que pogueren haver tingut en la conservació o el descobriment de restes arqueològiques al terme municipal.

El pas següent i inexcusable en tot este procés era la consulta dels fons arqueològics dipositats al Museu de Belles Arts de Castelló, els quals permeteren visionar un conjunt ampli, variat i desconegut de troballes realitzades al terme municipal. Uns materials que de forma majoritària procedien de la col·lecció particular de Francesc Esteve Gálvez que fou donada al Museu. Malauradament, en molts casos la informació documental que acompanyava les restes materials no permet fer una localització precisa dels llocs on es produïren les troballes, atés que la majoria d'elles es recuperaren ara fa moltes dècades. Per a algunes troballes, les dades o fites que s'aporten com a referència de localització han canviat o, senzillament, desaparegut amb el pas del temps.

Si més no, es mostra a continuació un exemple de la informació disponible per tal d'identificar i localitzar algun dels emplaçaments d'estes troballes. Es pot veure que apareixen noms de masos que hui en dia han canviat, i horts de tarongers que, molt probablement s'han replantat i canviat al llarg de tantes dècades d'ús i ocupació. No vol dir això que no siga possible identificar els emplaçaments indicats, però caldria fer una tasca més ingent de cada ítem informatiu que no s'ha pogut dur a terme en esta ocasió.

Així doncs, no es pot fer més que presentar un quadre amb les referències nominals de les troballes, tal com figuren a l'inventari dels fons del Museu, amb la indicació del tipus de material arqueològic.

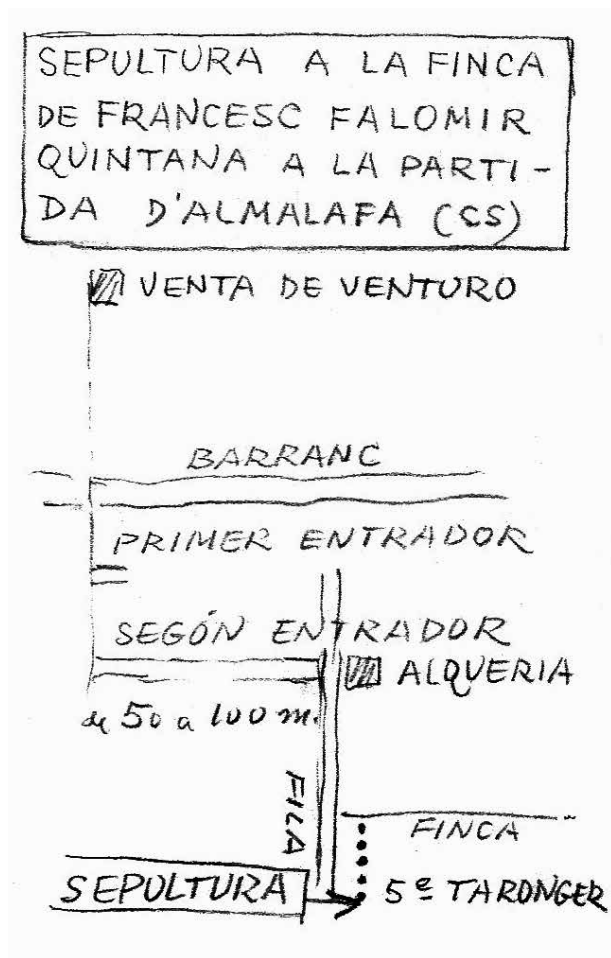

Figura 16. Nota manuscrita de Francesc Esteve Gálvez sobre la localització d'una troballa arqueològica, i conservada al Museu de Belles Arts de Castelló.

ològic de què es tracta i la seua possible adscripció cultural. És possible que algun d'estos indrets pogués representar l'existència d'un nou jaciment arqueològic, però això només es podria corroborar amb un altre tipus de prospecció i estudi previ que supera amb molt els objectius d'este treball. Cal fer notar també que es tracta, majoritàriament, de materials lítics que corresponen a diferents períodes de la prehistòria, i en molts casos però sense poder determinar-lo. Materials alguns que provenen de donacions fetes al Museu o recollides sobre el terreny fa molts anys, i en cap cas resultat de treballs sistemàtics.

Finalment, la darrera font de consulta i revisió obligada per fer l'estudi era la base de dades sobre jaciments arqueològics existent a la Direcció General del Patrimoni del Conselleria de Cultura, que malauradament compta amb una relació de fitxes molt desiguals pel que fa a la informació recollida i enregistrada. Allí, hom pot trobar una multiplicitat de fitxes que identifiquen diferents part d'un ma-

teix jaciment (com són les quatre fitxes dels jaciments del Castellet o les Serretes respectivament), o amb altres que contenen dades molt vagues i generalistes que no permeten identificar de forma precisa l'emplaçament.

Tantmateix, la tasca més significativa realitzada en esta institució administrativa fou la revisió d'un conjunt voluminós d'expedients relatius a obra civil executats al terme municipal de Castelló de la Plana en els darrers anys. Unes intervencions que afectaren superfícies molt extenses de terreny i, alhora, generaren un moviment de terres significatiu. És a dir, es tractava d'intervencions susceptibles d'haver documentat algun tipus de restes arqueològiques. Al remat però, les intervencions urbanístiques han proporcionat resultats ben diferents en allò referent a troballes arqueològiques i a la identificació de jaciments, sobre els quals no hi havia cap constància en els registres oficials de la Conselleria de Cultura ni tampoc del propi Ajuntament de Castelló de la Plana.

Bàsicament, el conjunt d'expedients és un repertori d'actuacions iniciades i realitzades entre els anys 2002 i 2009 i, en menor proporció, d'altres compreses entre els anys 1998 i 2001. A més, hi ha alguna actuació dels darrers anys, 2010 i 2011, així com altres aïllades dels anys 1994 i 1992. Es revisaren un total de 76 expedients administratius corresponents a obres i projectes.

Alguns d'estos expedients no han aportat cap dada nova al coneixement arqueològic que ja es tenia del terme municipal, ja siga perquè no aparegué cap resta arqueològica ressenyable, o be perquè encara no han finalitzat tots els treballs de documentació i registre de materials. Algunes memòries aportaven fitxes provisionals de jaciments arqueològics, mentre que altres referències ha estat impossible contrastar-les per la seua escassa entitat o una identificació confusa. En ocasions, i atesa l'antiguitat d'algunes obres que no compten amb memòries regulades, s'hagué de contactar amb les persones responsables de la direcció arqueològica dels treballs per contrastar la informació obtinguda en el seu moment.

Cal dir que es revisaren expedients fins l'any 2011, tot i que en els dos darrers anys havien disminuït de forma ostensible si es compara amb els anys precedents. Els expedients de 2012 feien referència en exclusiva a espais urbans, no del terme municipal, i més concretament a les obres del TRAM.

Entre els expedients d'obres consultats es trobaven les del nou accés al port de Castelló pel nord, la ronda Est i la ronda Nord, el PAI Lledó, Parc Castelló,

<i>Referència nominal de l'emplaçament</i>	<i>Tipus de materials arqueològics</i>	<i>Adscripció cultural</i>
Mas de Cosin	Restes de talla	Epipaleolític
La muntanya negra	Micròlits	Epipaleolític
L'algepsar	Nucli de sílex	Paleolític
Vora l'algepsar	Restes de talla	Paleolític
Darrere del Collet	Raspador	Paleolític
Castelló (al caixer del camí entre Sant Roc de Canet i la séquia major)	Destrals polida	Neolític
Almalafa (finca de Francesc Falomir Quintana)	Comptes de collar circulars, obra vella, enterrament	Neolític
Hort de Josep Pascual (Benadressa, partida de Na Tora)	Destrals de forma fusiforme i taló, testos i perolets	Neolític
La torreta	Resquills laminars	Eneolític
Mas de Matutano (vora el camí, a la dreta, abans d'arribar al canal)	Punta i làmines	Eneolític
Camí de la ratlla (xalet a la ratlla de Castelló i Borriol a la carretera de l'Alcora)	Destrals plana amb taló	Bronze
Quadra de Na Tora	Moneda	Romà
La travessera. Racó de la mel (parcel·la de Manuel Viciano)	Cardium	Indeterminada
La marrà (marrada?)	Restes de talla	Indeterminada
Mas de Martell (prop del mas cap al camí de la Costa)	Làmines	Indeterminada
Mas de Matutano	Làmines	Indeterminada
Mas de Carbó	Làmines	Indeterminada
Racó de la Figuetta (cap al mas Dávalos)	Sílex	Indeterminada
Camí fondo (caixer del camí abans del Caminàs)	Làmines	Indeterminada
Coll de Mancebo (per la banda del tossal de Ribalta)	Resquills amb retocs	Indeterminada

Figura 17. Relació de materials arqueològics del terme de Castelló de la Plana dipositats al Museu de Belles Arts, però amb una localització incerta.

la variant de la N-340, la canalització del Riu Sec, el traçat del gasoducte, la canalització del barranc de Fraga o diferents modificacions puntuals del Pla General d'Ordenació Urbana.

Però quines han estat les conclusions de tanta revisió? Doncs cal dir que l'entitat dels expedients que s'han revisat resulta ben desigual entre ells, entès des del punt de vista de l'afecció territorial que representaven les corresponents actuacions arqueològiques previstes o desenvolupades. Vegem-les ara agrupades en tres grans blocs:

A) Actuacions puntuals

Al llarg d'estos anys, bàsicament de la primera dècada del segle XXI, s'han produït intervencions arqueològiques de caire puntual, és a dir, focalitzades en un indret molt concret. Així es constata amb les periòdiques actuacions al Castell de la Magdalena (2002, 2005, 2008, 2009 i 2010); però també al Tercer Molí (2002), al Castellet (2003), a l'ermita de Fadrell (2003), al pujol d'En Gasset (2003), a la Ne-

cròpolis islàmica de Lledó (2005), a la central Tèrmica (2005 i 2008), o les més recents actuacions a la vil·la romana del camí de Vinamargo (2010).

No han estat les úniques intervencions arqueològiques, i més específicament, les úniques excavacions arqueològiques que s'han fet, però les altres cal emmarcar-les en el context del desenvolupament de projectes de major abast. Algunes d'estes intervencions han donat resultats molt positius, com ara a la vora del camí de Vinamargo, al costat de l'ermita de Fadrell, o a la ratlla del terme amb Borriol, com veurem més endavant. Però hi ha hagut d'altres en què els resultats han estat del tot negatius, sense que es produïra cap troballa, com ara a la glorieta del Serradal o les efectuades en la central tèrmica del Grau.

B) Sectors i Unitats d'Execució del Pla General d'Ordenació Urbana

El desenvolupament de sectors concrets i d'unitats d'execució específiques de l'antic PGOU del

municipi de Castelló de la Plana, ha donat lloc a tota una sèrie d'actuacions arqueològiques específiques. Bàsicament es tracta de prospeccions arqueològiques superficials. Unes prospeccions que tenien per objecte detectar la presència de restes i materials arqueològics en superfície que advertiren de la presència de possibles jaciments.

Els expedients concrets a este tipus d'intervenció corresponen al desenvolupament de les unitats d'execució 62-UE-R (2003), 11-UE-T (2005), 21-UE-R (2008), 15-UE-R (2008) i 81-UE-R (2008), així com al desenvolupament del PAI Lledó II i III. Però també de diferents sectors com ara el 19-SU-R (2005), 20-SU-R (2005), 03-SU-R (2006) i 13-SU-R (2006).

O algunes modificacions puntuals del PGOU, com la número 6, en quatre zones concretes: zona de Tetuán 14, zona del Caminàs, zona de Mestrets i zona de Castàlia (2005), o el PAI Rallo (2007). Un esment específic mereix la realització d'un pla Especial de protecció de l'entorn de la Basílica de la Mare de Déu del Lledó (2004). Així com també el de Parc Castelló (2005) en la zona limítrof al polígon industrial del Serrallo en el Grau.

C) Grans infraestructures i projectes

Però, sense cap mena de dubte, els expedients més voluminosos corresponen als projectes de grans infraestructures i serveis que s'han fet al terme municipal. Tots estos projectes comencen amb les corresponents prospeccions superficials o be, en els primers anys, amb uns seguiments d'obra, que produïen resultats ben desiguals.

Sovint, i atés el volum de terres a transformar i els escassos indicis superficials, es procedia a fer sondejos puntuals que ajudaren a precisar la informació obtinguda en superfície. En d'alguns casos, l'aparició de restes més significatives obligà a fer excavacions sistemàtiques en extensió.

Els exemples més significatius de tot este procés amb diferents tipus d'actuacions arqueològiques els trobem a la vil·la romana del camí de Vinamargo (dins del projecte de canalització del nou barranc de Fraga, al 2010), o les excavacions de les dependències industrials i les estructures d'emmagatzement de l'alqueria andalusina de Fadrell (afectades pel traçat de la carretera d'accés al port, al 2003), però també en la vil·la romana del pla del

Figura 18. Detall de les darreres excavacions arqueològiques realitzades al castell de la Magdalena.

Figura 19. Excavacions arqueològiques realitzades a la vil·la romana del camí de Vinamargo en el moment del seu descobriment.

Figura 20. Excavacions a la vil·la romana del Pla del Moro durant la construcció de la carretera CV-10, en 2002. (Imatge Museu de Belles Arts de Castelló).

Figura 21. Excavacions a l'alqueria andalusina de Fadrell durant la construcció de la carretera CS-22 d'accés al Port de Castelló, en 2003. (Imatge Octavio Collado).

Moro (afectada en gran mesura per la carretera CV-10, al 2002).

Si es fa un repàs cronològic senzill, els projectes de major impacte urbanístic comencen als anys 90 del segle passat, amb diferents ramals del gasoducte. En començar el nou segle es duu a terme el projecte de la nova carretera d'accés al port de Castelló, que s'anirà executant per fases o trams (un projecte que compta amb prospeccions, sondejos i excavacions com ja s'ha apuntat abans).

Al 2002 es fa el tram de la CV-16 fins connectar amb la CV-10, i al 2003 es va completant el traçat de la ronda nord de la ciutat. Al 2004 s'inicia el projecte de canalització del Riu Sec, també per trams, que comptà igualment amb prospeccions, sondejos i excavacions en determinats punts dels marges del riu. Fins i tot amb una prospecció subaquàtica en la desembocadura del riu.

Al 2007 comença el projecte de canalització del nou barranc de Fraga, que recorre gairebé tot l'extrem sud-est del terme municipal i, tal com passa amb els projectes precedents, desenvolupà tot tipus d'actuacions arqueològiques. I al 2008 es construeix la variant de la N-340, infraestructura que recorre tota la banda occidental del terme. Una intervenció que, en proporció, ha estat de les més negatives pel que fa a troballes arqueològiques.

L'any 2012, el projecte del TRAM monopolitzà els expedients administratius. La seua execució inicial es veié envoltada d'una evident pol·lèmica social per l'intent de fer-lo transitar pel bell mig del Parc Ribalta, sense aportar massa dades d'interès arqueològic. Però ha estat la construcció dels trams que passen per espais i zones immediates al traçat de la muralla medieval la que ha permès descobrir

nombroses restes arqueològiques i històriques de gran valor i interès patrimonial que, malauradament, no sempre han estat recuperades de forma accessible per al gaudi i la contemplació per part de la ciutadania.

De tots estos expedients revisats, la informació aconseguida ha estat molt desigual pel que fa a productivitat. És cert que, en alguns expedients, s'han trobat referències de troballes o concentracions de materials, les quals venen a confirmar els coneixements que ja es tenia dels jaciments arqueològics al terme municipal. Però molts d'altres no contenen cap dada d'interès arqueològic rellevant.

Una vegada escorcollades les fonts del passat (bibliogràfiques, orals, dipòsits de materials arqueològics, expedients d'obres recents, ...) i obtenir unes dades més acurades del panorama arqueològic municipal, era el moment de proposar i afrontar la contrastació i verificació sobre el terreny dels resultats obtinguts, així com de veure si es podia ampliar la nòmina de jaciments arqueològics amb noves troballes. Era el moment, doncs, de prospectar el terme municipal per tal de trobar nous indicis.

Figura 22. Vista dels treballs de construcció de la nova canalització del barranc de Fraga, entre la ronda Est i el Caminàs, en 2010.

Figura 23. Descobriment de la torre de Migdia, en l'extrem sud-est del recinte de muralles medieval de la vila de Castelló, durant els treballs de construcció del traçat del TRAM a la cantonera dels carrers Governador i Escultor Viciano, en 2013.

A LA RECERCA DE NOUS INDICIS (prospectant el terme)

Tots els treballs esmentats amb anterioritat, i tots els que es referencien a continuació es feren sota la corresponent autorització oficial de la Generalitat Valenciana per prospectar el terme municipal de Castelló de la Plana, tot seguint els paràmetres que recull la Llei de Patrimoni Cultural Valencià que s'ha comentat adés.

Les tasques de la prospecció arqueològica superficial començaren pels jaciments que estaven localitzats, o suposadament localitzats, i després aquells sobre els quals es disposava d'alguna referència documental o informació oral de tipus arqueològic. No debades, la immensa majoria dels jaciments arqueològics no disposava de coordenades de localització, ni tan sols per poder fixar un punt central de les troballes a partir del qual establir la dispersió de materials.

Esta circumstància obligà a fer una prospecció prou àmplia dels emplaçaments per tal de localitzar els indicis arqueològics. En ocasions el resultat fou completament nul, mentre que en d'altres hi hagué que traslladar la prospecció a d'altres zones properes on poder localitzar i identificar restes arqueològiques que confirmaren l'existència dels jaciments, encara que fos en una ubicació diferent a la prevista. Així ha succeït en alguns exemples com ara el jaciment medieval del Barranc del Malvestit, els enterraments del Tossalet de la Magdalena o la vil·la romana del Pla del Moro. D'altres vegades, el jaciment era conegut i la dispersió dels materials relativa, com succeïa al jaciment muntanyós de les Serretes, el Mas de Boira, el Mas del Cigalero, les covetes sepulcral de la Joquera, la vil·la romana de la Quadra de Na Tora o alguns pujolets del Grau.

Els treballs de la prospecció arqueològica superficial consisteixen en una batuda exhaustiva sobre el terreny, tot i que en este cas limitada a unes àrees més o menys acotades prèviament que eren susceptibles d'acollir el jaciment arqueològic. És a dir, mai s'ha tractat d'una prospecció sistemàtica de tota la superfície del terme municipal, cosa que deixa encara un marge molt ampli per trobar nova informació arqueològica en el municipi de Castelló de la Plana.

Per dur a terme les tasques del treball de camp en una prospecció arqueològica cal comptar amb la participació d'un equip tècnic format per diferents persones equipades amb els respectius aparells de localització per satèl·lit (els coneguts Sistemes de Posicionament Global o GPS) que permeten ubicar amb total precisió les possibles troballes arqueològiques. La prospecció del terreny es fa cobrint una

Figura 24. Prospecció arqueològica superficial en zona de camps oberts.

Figura 25. Prospecció arqueològica superficial en zona de muntanya.

Figura 26. Prospecció arqueològica a l'interior d'una cova.

sèrie de franges de terreny de forma paral·lela i el més uniforme possible, amb amplades que oscil·len entre els 5/10 metres d'amplada cadascuna segons les característiques i l'orografia del terreny.

A continuació es mostra un exemple reduït dels recorreguts o tracks de diferents GPS emprats en la prospecció d'un jaciment, sobre cartografia base 1:10.000, i diferenciats per color. La conjunció dels diferents recorreguts mostra una densa xarxa de passades que cobreix de forma intensa tota la superfície del terreny prospectat.

Una vegada conegut el sistema de prospecció arqueològica, pot ser fora bo que es ressenyen algunes singularitats de la prospecció al terme de Castelló de la Plana. No debades, les característiques físiques d'una topografia variada arreu del terme municipal condiciona sovint les pautes de treball en la prospecció dels jaciments arqueològics.

D'una banda, la presència de camps de cultiu amb superfícies planes i perfectament acotades, ja fora per l'existència de camins interns i séquies de reg que articulen les àrees de cultiu, o per la presència d'uns límits en el parcel·lari molt nítids, permeten dur a terme una prospecció acurada de la majoria de les superfícies afectades, sobretot en els jaciments ubicats a l'horta tradicional i també al secà recentment transformat en regadiu per degoteig.

Per contra, hi ha zones que es localitzen en vessants muntanyencs o en el cim de turons i serrallades, on la prospecció superficial es veu obligada a fer passades amb unes traçades més irregulars. A més, quan la topografia del terreny presenta dificultats serioses d'anàlisi, els sectors afectats cal subdividir-los en espais menors, els quals han de ser acotats per elements naturals o antròpics de fàcil identificació.

Malgrat tot, hi ha altres factors que cal tenir en compte perquè condicionen de forma notable les tasques de prospecció sobre el terreny. D'una banda, la gran quantitat de parcel·les que presenten un estat d'abandonament molt avançat (de forma més general en l'entorn més immediat al cinturó de rondes de circumval·lació de la població), motiu pel qual la capa de vegetació existent en superfície dificulta enormement, quan no impossibilita del tot, la prospecció arqueològica.

Per la seua banda, els treballs de prospecció es veuran facilitats per l'existència de camps oberts, és a dir que no estan voltats per tanques metàl·liques o estes són escasses. Per contra, la proliferació de tanques i la fragmentació parcel·laria dificulta sovint la realització de recorreguts lineals en la prospecció.

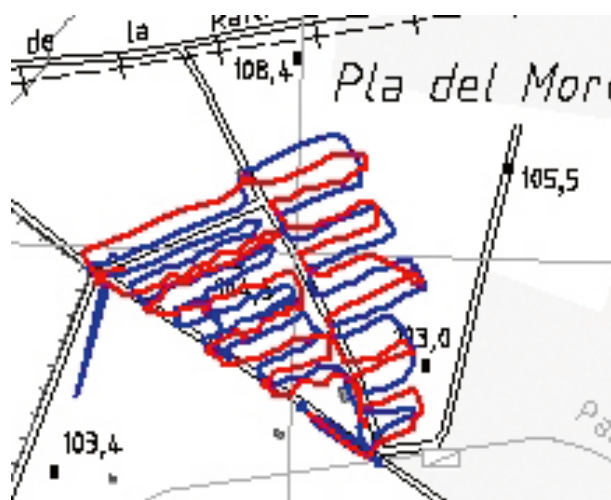

Figura 27. Recorreguts paral·lels de la prospecció superficial en un jaciment arqueològic.

Figura 28. Imatge a la capçalera del barranc del Sol que permet veure el contrast, en vegetació i orografia, a l'hora de prospectar la superfície d'una zona de secà i una altra transformada en regadiu.

Finalment, no es pot deixar d'esmentar una singularitat com és el fet que la majoria dels camps de l'horta estan plantats de tarongers, i en ocasions estan "doblats" (que és com es denomina els camps on s'han plantat peus d'arbres nous que en pocs anys han de substituir els vells). En molts casos, estos arbres presenten tal densitat de coberta vegetal que és capaç d'impedir un trànsit òptim entre les diferents filades de tarongers i aconseguir un correcte desenvolupament de les tasques de prospecció.

Un esment particular mereixen els jaciments subaquàtics, que segueixen una pauta semblant encara que adaptada al fons marí. Així, a partir d'unes coordenades de localització precisa del material arqueològic es determina després els punts màxims de la dispersió. Les tasques realitzades en estos casos han consistit a actualitzar les dades publicades i revisar les fitxes existents a la base de dades de la Direcció General de Patrimoni.

ELS JACIMENTS ARQUEOLÒGICS

(la tossuda realitat de les restes materials)

A) La delimitació dels jaciments

Una vegada feta la prospecció arqueològica sobre le terreny, a l'hora de delimitar i determinar quin espai amb restes materials detectades constituïa un jaciment, es posaren de manifest algunes singularitats de la tradició arqueològica a Castelló de la Plana que calgué resoldre. Així, la primera decisió fou diferenciar entre els jaciments coneguts i els nous descobriments. En el cas dels primers es mantingué la unitat del jaciment encara que la prospecció determinara l'existència de zones clares i diferenciades entre elles per diversos períodes històrics.

Per exemple Canet, la font de la Reina o la Ruïsetta que tenen acotats en espais ben diferenciats les successives ocupacions de l'indret. Atés que el jaciment ja és conegut en la seua amplitud cronològica i cultural, i que els materials existents en dipòsit al museu de Belles Arts de Castelló conformen un conjunt sense diferenciar la procedència exacta de cada peça, s'optà per mantenir l'esmentada unitat i el jaciment en el seu conjunt.

Ara bé, en el cas de la localització de nous emplaçaments o espais d'ocupació s'ha primat la homogeneïtat del material, i s'han considerat com a intrusions fragments minoritaris d'altres períodes culturals. Per exemple, la successió de jaciments de diferents períodes en l'entorn del camí de Vinamar-go, o el camí de les Vil·les, on els emplaçaments medievals estan clarament separats dels ibèrics i romans, malgrat la seua proximitat espacial, quan no veïnatge immediat.

En altres casos, però, la mescla dels materials és tal i la seua proporció tan igualada que cal pensar

en una reocupació de l'espai, com succeeix en el camí vell de la Mar –entorn de l'actual ermita de Sant Isidre i Sant Pere de Censal–, o en la partida de Ramell darrere de Lledó.

A l'hora de fixar la delimitació d'estos darrers jaciments s'ha optat per incloure de forma global tota la zona prospectada on s'han trobat restes materials, majoritàriament fragments de ceràmiques. De fet, la quantitat de materials arqueològics identificats i l'extensió de la superfície afectada per estes són dues variables que afecten de forma desigual les àrees del secà o de l'horta del terme municipal.

Les concentracions de materials arqueològics al secà són molt nítides, fins i tot amb espais clarament diferenciats per cada període històric en un mateix jaciment o emplaçament. Per contra, a la zona d'horta (on l'explotació, la rompuda i la transformació dels camps ha estat més que intensa i continuada) les dispersions de materials ceràmics són molt habituals i afecten superfícies molt més extenses i difuses.

El perímetre o la potencial extensió d'un jaciment es determinà mitjançant una observació acurada de l'entorn i de la topografia de l'indret, la seua vinculació amb els accidents orogràfics i naturals, les intervencions antròpiques o la relació amb les vies de comunicació. És a dir, es tingué en compte criteris morfològics del terreny, però també el paisatge i els cultius dominants, o l'organització de l'explotació agrícola (séquies, bancals, camins,...). Aspectes tots ells que semblen més ajustats a la realitat de l'ús i la transformació històrica de l'espai on es troba el jaciment.

Així doncs, al secà els accidents o elements orogràfics i naturals que conformen l'entorn dels jaciments arqueològics configuren la peculiar ido-

Figura 29. Troballa de ceràmiques en superfície en zona de muntanya a la Font de la Salut.

Figura 30. Troballa de ceràmiques entre les pedres d'un marge de bancal al vessant del castell de la Magdalena.

neïtat de l'emplaçament respecte dels espais dels voltants. Per contra, a l'horta (bàsicament l'horta tradicional del terme) la construcció dels horts representa una acció antròpica de gran capacitat devastadora per als emplaçaments previs. A més, la pròpia dinàmica de creixement del sistema hidràulic i els canvis cíclics dels cultius dominants són factors que condicionen també la fisonomia del paisatge i la morfologia original del terreny.

En les darreres dues centúries el procés de creixement extrem dels espais d'horta i la posterior mecanització de les tasques agrícoles han forçat modificacions substancials del parcel·lari agrícola, que s'ha anat adaptant a la construcció de nous caixers d'obra en séquies i braçals; a l'ocupació i la transformació d'antics barrancs en camps cultivats; o a l'anivellament dels camps per a nous cultius o formes de reg com el degoteig.

Tot plegat, una sèrie de canvis que afecten la superfície i també el subsòl d'alguns espais que, probablement, foren ocupats en el passat com a llocs de residència. Els treballs agrícoles i les modificacions parcel·làries han generat una dispersió arbitrària i atzarosa de les restes arqueològiques que no es pot obviar i que cal prendre en consideració a l'hora de fixar la delimitació d'un jaciment.

D'altra banda, quan només hi havia notícies arqueològiques i cap troballa en superfície, s'analitzà l'existència de cartografia, planimetries o croquis antics i s'intentà traslladar als suports cartogràfics actuals.

Respecte als emplaçaments subaquàtics, les diferents troballes aïllades han estat considerades jaciments individualitzats i es considera un perímetre exclusivament prudencial al voltant de les coordenades on aparegueren els materials. Només les diferents troballes a l'entorn de l'Illa Grossa de Columbretes han estat agrupades en una mateixa unitat, en considerar tot el conjunt un jaciment maritimoterrestre, amb la delimitació d'una mateixa àrea de protecció que les engloba a totes.

B) La relació i la tipologia de jaciments arqueològics

La relació de jaciments arqueològics que es presenta a continuació és el fruit de la prospecció arqueològica específica realitzada sobre el terreny, i la contrastació de tota la documentació prèvia existent sobre la matèria, ja fos publicada o inèdita, així com la disponible en el propi Ajuntament o en la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana.

Figura 31. Troballa d'una estructura construïda i arrassada després en llaurar el camp de regadiu a la partida d'Almalafa.

Figura 32. Troballa d'un gran carreu de pedra treballada amb una canaleta central fora del seu context d'ús original a la partida de Ramell.

Figura 33. Estructures construïdes reutilitzades per altres edificacions a la partida d'Almalafa.

El resultat final dels treballs ha permès identificar 28 noves ubicacions de jaciments arqueològics (desconeguts o catalogats només com a possibles jaciments), així com situar correctament l'emplaçament de troballes anteriors i corregir o ampliar l'àrea pròpia del jaciment en altres 18 casos. En definitiva, es pot comptar ara amb unes altres 46 ubicacions certes de jaciments arqueològics que, sumades a les ja existents, permet concloure el treball amb la identificació i localització d'un total de 72 jaciments arqueològics no urbans al terme municipal de Castelló de la Plana. A esta llista se sumen altres tres jaciments arqueològics que es corresponen amb els diferents recintes de muralles que tingué la ciutat en moments diversos, i que per la seua transcendència com a límit físic entre el món urbà i no urbà s'ha cregut oportú incorporar al treball.

La llista de jaciments arqueològics identificats i catalogats al terme municipal de Castelló de la Plana inclou doncs un total de 75 referències. Els jaciments s'han agrupat en cinc blocs diferenciats segons el tipus i les restes materials identificades:

Figura 34. Identificació d'estructures viàries reutilitzades al llarg del temps en l'entorn de les Serretes.

- Un primer bloc correspon als jaciments que compten amb una localització contrastada des del punt de vista arqueològic, sobretot a partir de les dades aportades per les prospeccions superficials realitzades.
- Un segon bloc el conformen tots aquells jaciments en els quals s'ha produït alguna troballa en el passat o es disposa d'alguna notícia històrica que aportà documentació arqueològica, és a dir, que existeix una constància material però, hui en dia, resulta impossible localitzar cap resta arqueològica en superfície i, per tant, establir cap localització precisa del jaciment.
- Un tercer grup el formen dos jaciments definits com a viaris, per tractar-se de camins antics fossilitzats en el territori.
- El quart grup està format pels jaciments subaquàtics que es troben davant les costes del terme municipal.
- El cinqué bloc correspon als jaciments o àrees urbanes emmarcades pels diferents recintes defensius de muralles que ha tingut la ciutat.

Figura 34b. Àmfora recuperada dels fons marí a l'Illa Grossa de Columbretes. (Imatge Asunción Fernández).

I finalment, cal fer una observació sobre la denominació dels jaciments i les pautes toponímiques seguides a l'hora de nomenar els nous o actualitzar els antics. Així doncs, el nom del jaciment presenta la forma normalitzada del topònim en valencià, atenent les indicacions i recomanacions més comunes que s'apliquen al respecte, i es defuig igualment de les denominacions que combinen paraules en dues llengües.

A més, s'optà per les formulacions que tenen més tradició entre la població o be existeix alguna presència escrita en la bibliografia que faça referència al jaciment concret. D'altra banda, també s'unificà en una sola denominació les diferents parts d'un mateix jaciment que, en ocasions, apareixien identificades amb el mateix nom però seguides d'un ordinal en numeració romana.

Llista i tipologia dels jaciments arqueològics de Castelló de la Plana

Localització contrastada arqueològicament:

1. Barranc del Malvestit
2. Camí de l'Algepsar
3. Camí de Sant Josep
4. Camí de Taixida
5. Camí de Vinamargo
6. Camí Vell de la Mar
7. Camí Vell de Ribesalbes
8. Canet
9. El Castell de la Magdalena
10. El Castellet
11. Coscollosa
12. Coscollosa/Senda de la Palla
13. Cova de la Seda
14. Cova de les Meravelles
15. En Riera/Ramell
16. Fadrell
17. La font de la Reina
18. La font de la Salut
19. Illa Grossa de Columbretes
20. La Joquera
21. Lledó
22. Mas de Boira
23. Mas de Rambla o de Torres
24. Necròpolis de Lledó
25. El pla del Moro
26. El pujol de Gasset
27. La quadra de Na Tora
28. Ramell
29. La Ruisseta
30. Les Serretes
31. Taixida/Caminàs
32. Torre del Pla del Moro/Mas del Cigalero
33. Torreta d'Alonso
34. El Tossal Gros
35. La Travesseta
36. El Vallès/Camí Vell de la Mar
37. Vil·la romana del camí de Vinamargo
38. Vinamargo
39. Vinamargo/Caminàs
40. Vinamargo/Orfens
41. Camí de les Vil·les/Font de la Reina
42. Camí de les Vil·les/Segon Canal
43. Caminàs/Censal
44. Coscollosa/Riu Sec
45. En Riera
46. L'alqueria de les Monges
47. Camí d'Almalafa
48. Camí d'Almalafa/Braçal del mig

49. Mas de Balado
50. Pujolet de Burgaleta
51. Racó d'Almalafa

Troballa o notícia històrica amb documentació arqueològica:

52. Camí de la costa
53. En Trilles
54. La font de la Rabassota
55. Gumbau
56. Necròpolis de la Magdalena
57. Necròpolis de la Senda de la Palla
58. Necròpolis ibèrica del Camí de Vinamargo
59. Platja de Vinatxell-Almalafa
60. Pujolet Almassorí
61. Pujolet de Matamoros
62. Pujolet de la Torre
63. Safra/Alqueria de la Torre o del Morrut
64. La séquia de l'obra

Jaciments viaris:

65. Caminàs
66. Via Augusta/Camí Real

Jaciments subaquàtics:

67. Illes Columbretes/La Foradada
68. Illes Columbretes/Pedra Joaquim
69. El mur de calç (derelicta)
70. Roncabanes
71. Platja del Pinar
72. Riu Sec/Desembocadura

Recintes de muralles:

73. Primer recinte de muralles. S. XIII
74. Segon recinte de muralles. S. XIV
75. Tercer recinte de muralles. S. XIX

La classificació dels jaciments per blocs és la següent:

Localització contrastada arqueològicament	51
Troballa o notícia històrica amb documentació arqueològica	13
Jaciments viaris	2
Jaciments subaquàtics.....	6
Recintes de muralles	3

LES LLEIS DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC (què es pot fer i què no)

L'arqueologia és una activitat científica perfectament reglada que té la seua normativa més específica i completa en el marc de la Llei del Patrimoni Cultural Valencià (*Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del Patrimoni Cultural Valencià, i Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de Modificació de Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià*).

Des del punt de vista de la conceptualització, la Llei estableix que:

"1. Formen part del patrimoni arqueològic valencià els béns immobles, objectes, vestigis i qualssevol altres senyals de manifestacions humanes que tinguen els valors propis del patrimoni cultural i el coneixement dels quals requerisca l'aplicació de mètodes arqueològics, tant si es troben en la superfície com en el subsòl o davall les aigües i hagen sigut o no extrets. També formen part del patrimoni arqueològic els elements geològics relacionats amb la història de l'ésser humà, els seus orígens i antecedents.

2. Integren el patrimoni paleontològic valencià els béns mobles i els jaciments que continguen fòssils d'interés rellevant.

3. Els ajuntaments, a través del planejament urbanístic, hauran de delimitar les àrees existents en el seu terme municipal que puguen contindre restes arqueològiques o paleontològiques. La delimitació ... s'eleva a la conselleria competent en matèria de Cultura per a l'aprovació. En cas de ser aprovada, l'àrea o les àrees delimitades, s'inclouran en el catàleg de béns i espais protegits del municipi com a àrees de vigilància arqueològica o paleontològica, la norma de protecció urbanística del qual asse-

gurarà la seua subjecció al que disposa l'article 62 d'esta llei." (Llei 4/1998, article 58).

En conseqüència, els Catàlegs de proteccions que pot elaborar un Ajuntament són un instrument d'ordenació municipal per mitjà del qual es determinen aquells elements territorials, espais o béns immobles que, quant als seus especials valors culturals, requereixen d'un règim de conservació específic i, si és el cas, l'adopció de mesures cautelars de protecció o de foment i posada en valor.

El Catàleg de proteccions haurà de contenir tots els elements territorials existents en un municipi sobre els quals recau algun tipus de protecció derivada de la legislació del patrimoni cultural (com ara els jaciments arqueològics), així com dels instruments previstos en esta legislació per a la seua concreció i desenvolupament.

En qualsevol cas formen part del Catàleg de protecció de la secció de patrimoni cultural els béns integrants de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, que inclou els Béns d'Interés Cultural i els Béns de Rellevància Local (LOTUP, art. 42).

Els Catàlegs d'elements patrimonials de caràcter arqueològic tenen per objecte formalitzar les polítiques públiques de conservació, rehabilitació o protecció dels béns i dels espais que són representatius del seu patrimoni cultural. I permeten definir així un marc adient de cara a la seua correcta imbricació amb aquelles actuacions de millores, reformes o desenvolupament de la ciutat i el seu terme municipal.

A més, haurien de ser un instrument dinàmic que permeta la incorporació contínua de noves dades documentals o de nous jaciments i elements

descoberts, així com també aprofundir en un major coneixement dels ja inventariats. Una informació que es pot generar a partir de troballes casuals, de les actuacions urbanístiques futures o bé ser fruit de la investigació científica sobre estos.

Al capdavant, la finalitat de la normativa² vigent en matèria de patrimoni és la regulació de l'execució d'obres o possibles intervencions en les construccions, conjunts, jardins o un altre tipus d'espais o béns immobles l'alteració del qual ha d'estar sotmesa a requisits restrictius per a la seua protecció i conservació, donat el seu interès històric, arqueològic i etnològic.

D'altra banda, la Llei 4/1998 del Patrimoni Cultural Valencià dedica el seu títol III al patrimoni arqueològic i paleontològic de forma específica, i determina no només el règim d'autoritzacions i llicències a què han d'estar subjectes les actuacions arqueològiques i paleontològiques, sinó també el de les obres afectades per estes, el destí dels productes d'estes actuacions i el règim de les troballes

casuals. La llei preceptua la intervenció de la Conselleria competent en matèria de Cultura tant en l'autorització d'actuacions arqueològiques i paleontològiques, com en la d'obres que resulten afectades per l'existència de restes d'esta naturalesa.

De forma només enunciativa, els articles corresponents fan referència a: concepte (article 58), actuacions arqueològiques i paleontològiques (article 59), autorització d'actuacions (article 60), execució d'actuacions arqueològiques i paleontològiques per l'Administració (article 61), actuacions arqueològiques o paleontològiques prèvies a l'execució de les obres (article 62), actuacions arqueològiques o paleontològiques en obres ja iniciades (article 63), titularitat i destinació del producte de les actuacions arqueològiques i paleontològiques (article 64), troballes casuals (article 65), àrees de reserva arqueològica (article 66), i restriccions a la publicitat de dades de l'Inventari referides a jaciments arqueològics i paleontològics (article 67).

2. Legislació vigent en matèria de patrimoni:

- Llei 16/1985, de 25 de juny, del Patrimoni Històric Espanyol.
- Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat, del Patrimoni Cultural Valencià.
- Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià.
- Decret 62/2011, de 20 de maig, del Consell, pel qual es regula el procediment de declaració i el règim de protecció dels béns de rellevància local.
- Llei 5/2014, de 25 de juliol, de la Generalitat, d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge de la Comunitat Valenciana

BÉNS I MESURES DE PROTECCIÓ (preservar el futur)

Les referències a les figures que s'han d'aplicar per a la incorporació dels diferents béns catalogats a l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, així com les diverses categories i nivells de protecció dels quals han de gaudir segons la seua naturalesa, estan fixades a la Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, del Patrimoni Cultural Valencià; i a la Llei 5/2007, de 9 de febrer, de la Generalitat Valenciana, de modificació de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del Patrimoni Cultural Valencià (d'ara endavant LPCV).

Este capítol sobre la classificació dels béns i les categories de protecció dels jaciments arqueològics pren com a base la normativa que recull el Títol III de la LPCV, referit al patrimoni arqueològic i paleontològic. L'article 58, en el seu apartat 3, estableix que s'han de delimitar les àrees existents en el terme municipal que puguen contenir restes arqueològiques.

Estes àrees s'inclouran posteriorment en el Catàleg de Patrimoni del municipi, i en funció del seu valor es poden establir diferents categories i nivells de protecció, tal com es pot observar de forma simplificada al quadre següent:

Àrees de vigilància arqueològica / BC

L'article 58.3 de la LPCV determina que els ajuntaments hauran de delimitar les àrees existents al seu terme municipal que puguen contenir restes arqueològiques i, una vegada aprovades per la Conselleria competent en matèria de Cultura, s'inclouran en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del municipi com a Àrees de Vigilància Arqueològica.

Estes àrees de vigilància arqueològica es tipifiquen com a Bé Catalogat (BC). La norma de protecció urbanística en estos jaciments i el règim d'intervencions autoritzades estan supeditades a tot allò que es disposa en l'article 62 de la LPCV.

Espais de protecció arqueològica / BRL

L'article 58.5 de la LPCV determina que les àrees de vigilància arqueològica d'especial valor hauran de ser incloses en el Catàleg de Béns i Espais Protegits del municipi amb la denominació d'Espais de Protecció Arqueològica, i amb la qualificació de Béns Immobles de Rellevància Local.

Categories de protecció	Classificació dels Béns
Àrea de Vigilància Arqueològica	Bé Catalogat (BC)
Espai de Protecció Arqueològica	Bé de Rellevància Local (BRL)
Zona Arqueològica	Bé d'Interés Cultural (BIC)

Núm. d'ordre	Denominació del jaciment	Classe de Bé	Categoria o nivell de protecció
1	Barranc del Malvestit	BC	Àrea de vigilància arqueològica
2	Camí de l'Algepsar	BC	Àrea de vigilància arqueològica
3	Camí de Sant Josep	BC	Àrea de vigilància arqueològica
4	Camí de Taixida	BC	Àrea de vigilància arqueològica
5	Camí de Vinamargo	BC	Àrea de vigilància arqueològica
6	Camí vell de la Mar	BC	Àrea de vigilància arqueològica
7	Camí vell de Ribesalbes	BC	Àrea de vigilància arqueològica
8	Canet	BRL	Espai de protecció arqueològica
9	El Castell de la Magdalena	BIC	Zona arqueològica
10	El Castellet	BIC	Zona arqueològica
11	Coscollosa	BC	Àrea de vigilància arqueològica
12	Coscollosa/Senda de la Palla	BC	Àrea de vigilància arqueològica
13	Cova de la Seda	BRL	Espai de protecció arqueològica
14	Cova de les Meravelles	BRL	Espai de protecció arqueològica
15	En Riera/Ramell	BC	Àrea de vigilància arqueològica
16	Fadrell	BRL	Espai de protecció arqueològica
17	La font de la Reina	BRL	Espai de protecció arqueològica
18	La font de la Salut	BC	Àrea de vigilància arqueològica
19	Illa Grossa de Columbretes	BIC	Zona arqueològica
20	La Joquera	BC	Àrea de vigilància arqueològica
21	Lledó	BRL	Espai de protecció arqueològica
22	Mas de Boira	BC	Àrea de vigilància arqueològica
23	Mas de Rambla o de Torres	BC	Àrea de vigilància arqueològica
24	Necròpolis de Lledó	BC	Àrea de vigilància arqueològica
25	El pla del Moro	BC	Àrea de vigilància arqueològica
26	El pujol de Gasset	BRL	Espai de protecció arqueològica
27	La quadra de Na Tora	BC	Àrea de vigilància arqueològica
28	Ramell	BRL	Espai de protecció arqueològica
29	La Ruisseta	BRL	Espai de protecció arqueològica
30	Les Serretes	BIC	Zona arqueològica
31	Taixida/Caminàs	BRL	Espai de protecció arqueològica
32	Torre del Pla del Moro/Mas del Cigalero	BIC	Zona arqueològica
33	Torreta d'Alonso	BIC	Zona arqueològica
34	El Tossal Gros	BIC	Zona arqueològica
35	La Travesseta	BC	Àrea de vigilància arqueològica
36	El vallès/Camí vell de la Mar	BC	Àrea de vigilància arqueològica
37	Vil·la romana del camí de Vinamargo	BIC	Zona arqueològica
38	Vinamargo	BC	Àrea de vigilància arqueològica
39	Vinamargo/Caminàs	BC	Àrea de vigilància arqueològica
40	Vinamargo/Orfens	BC	Àrea de vigilància arqueològica
41	Camí de les vil·les/Font de la Reina	BC	Àrea de vigilància arqueològica
42	Camí de les vil·les/Segon canal	BC	Àrea de vigilància arqueològica
43	Caminàs/Censal	BC	Àrea de vigilància arqueològica
44	Coscollosa/Riu Sec	BC	Àrea de vigilància arqueològica
45	En Riera	BC	Àrea de vigilància arqueològica
46	L'alqueria de les Monges	BC	Àrea de vigilància arqueològica
47	Camí d'Almalafa	BC	Àrea de vigilància arqueològica
48	Camí d'Almalafa/Braçal del mig	BC	Àrea de vigilància arqueològica
49	Mas de Balado	BRL	Espai de protecció arqueològica
50	Pujolet de Burgaleta	BC	Àrea de vigilància arqueològica
51	Racó d'Almalafa	BC	Àrea de vigilància arqueològica
52	Camí de la costa	BC	Àrea de vigilància arqueològica
53	En Trilles	BC	Àrea de vigilància arqueològica
54	La font de la Rabassota	BC	Àrea de vigilància arqueològica
55	Gumbau	BC	Àrea de vigilància arqueològica
56	Necròpolis de la Magdalena	BC	Àrea de vigilància arqueològica
57	Necròpolis de la Senda de la Palla	BC	Àrea de vigilància arqueològica
58	Necròpolis ibèrica del camí de Vinamargo	BC	Àrea de vigilància arqueològica

59	Platja de Vinatxell-Almalafa	BC	Àrea de vigilància arqueològica
60	Pujolet Almassorí	BC	Àrea de vigilància arqueològica
61	Pujolet de Matamoros	BC	Àrea de vigilància arqueològica
62	Pujolet de la Torre	BC	Àrea de vigilància arqueològica
63	Safra/Alqueria de la Torre o del Morrut	BC	Àrea de vigilància arqueològica
64	La séquia de l'obra	BC	Àrea de vigilància arqueològica
65	Caminàs	BIC	Zona arqueològica
66	Via Augusta/Camí Real	BIC	Zona arqueològica
67	Illes Columbretes/La Foradada	BC	Àrea de vigilància arqueològica
68	Illes Columbretes/Pedra Joaquim	BC	Àrea de vigilància arqueològica
69	El mur de calç (derelictic)	BC	Àrea de vigilància arqueològica
70	Roncabanes	BC	Àrea de vigilància arqueològica
71	Platja del Pinar	BC	Àrea de vigilància arqueològica
72	Riu Sec/Desembocadura	BC	Àrea de vigilància arqueològica
73	Primer recinte de muralles. S. XIII	BIC	Zona arqueològica
74	Segon recinte de muralles. S. XIV	BIC	Zona arqueològica
75	Tercer recinte de muralles. S. XIX	BIC	Zona arqueològica

Estos espais de protecció arqueològica es tipifiquen com a Bé de Rellevància Local (BRL). Són aquells jaciments arqueològics o paleontològics que, tot i no reunir els valors singulars que justifiquen declarar-los béns d'interès cultural, sí tenen una significació pròpia o un valor singular per al municipi o la comarca.

En conseqüència, els són d'aplicació l'articulat del Títol II, Capítol IV, secció primera, referent als Béns de Rellevància Local (articles 46 a 50); i també el Decret 62/2011, de 20 de maig, del Consell, pel qual es regula el procediment de declaració i el règim de protecció dels béns de rellevància local. La norma de protecció urbanística en estos jaciments i el règim d'intervencions autoritzades estan supeditades a tot allò que es disposa en l'article 62 de la LPCV.

Zones arqueològiques / BIC

L'article 58.5 de la LPCV determina que els espais de protecció arqueològica, en funció dels seus valors, podran accedir a la declaració de Bé d'Interès Cultural, en la categoria de Zona Arqueològica.

L'article 26.1.A).f) defineix la Zona Arqueològica com el paratge on hi ha béns l'estudi dels quals exigeix l'aplicació preferent de mètodes arqueològics, hagen sigut o no extrets i es troben tant en la superfície com en el subsòl o davall les aigües.

Estes zones arqueològiques es tipifiquen com a Bé d'Interès Cultural (BIC). Són aquelles que per les seues característiques i rellevància han de ser objecte d'especial protecció, divulgació i foment. En conseqüència, els són d'aplicació l'articulat del Títol II, Capítol III, referent als Béns d'Interès Cultural Va-

lencià, tan pel que fa a disposicions generals com al seu règim. Destacar però, aspectes com la seua declaració, que es fa mitjançant decret del Consell, a proposta de la Conselleria competent en matèria de Cultura, qui incoarà i tramitarà el corresponent procediment de declaració (article 26.2 i 27.1).

Respecte al seu règim, i de forma específica sobre el planejament urbanístic, indicar que la declaració d'un bé d'interès cultural comporta, per a l'ajuntament implicat, l'obligació d'aprovar provisionalment un pla especial de protecció del bé o un altre instrument urbanístic de contingut similar, que atenga les previsions de l'article 39 de la LPCV, sobre plans especials de protecció (article 34.2). I, mentre no es produeix l'aprovació definitiva del corresponent Pla Especial, regiran transitòriament les normes de protecció contingudes en el decret de declaració (article 34.5).

En qualsevol cas, les intervencions autoritzades en béns d'esta categoria s'han d'ajustar al règim que s'estableix a l'article 35 de la LPCV, i, en el cas de les zones arqueològiques, caldrà ajustar-se al que disposa l'article 62 de la LPCV en relació amb la necessitat d'actuacions arqueològiques prèvies a l'execució de les obres.

El catàleg de jaciments arqueològics que es presenta a continuació conté un total de setanta-cinc registres: 13 figuren com a Bé d'Interès Cultural (BIC), en la categoria de Zona Arqueològica; 11 figuren com a Bé de Rellevància Local (BRL), en la categoria d'Espai de Protecció Arqueològica, i altres 51 figuren com a Bé Catalogat (BC), en la categoria d'Àrea de Vigilància Arqueològica.

A MANERA DE CATÀLEG (a gaudir del patrimoni)

A) La presentació dels jaciments

La presentació dels jaciments segueix un ordre aleatori que pretén reflectir com és de dispersa i barrejada la localització i la distribució dels jaciments arqueològics arreu del terme municipal. No s'ha utilitzat un ordre cronològic perquè hi ha molts jaciments que tenen restes de diferents períodes històrics i, en lloc d'esmentar-los en cada moment, s'ha preferit mostrar tot el seu potencial arqueològic i la seqüència temporal que representen d'una sola vegada. Tampoc es podia seguir cap criteri d'ordenació geogràfica perquè la seua dispersió de nord a sud i d'est a oest és molt irregular.

S'ha dit al principi, i cal insistir ara, que no s'ha fet cap prospecció sistemàtica de tot el terme municipal atesa la seua extensió, i això deixa la porta oberta a que es puguin fer noves troballes i descobertes en el futur, que podrien pertànyer a diferents períodes de la nostra història. A més, no s'ha d'oblidar que la divisió administrativa i territorial actual és força més recent si es compara amb el sentit de l'ocupació de l'espai que es produí en les diferents èpoques històriques, sobretot les més pretèrites.

La ubicació dels jaciments arqueològics del terme té i manté una relació en cada moment històric amb altres jaciments de termes veïns, amb els quals organitzà i explotà els espais del seu entorn, tot configurant un territori molt més obert.

B) La informació

De cada element patrimonial que es presenta a continuació, a manera de catàleg, s'ha fet una presentació sintètica del tipus de jaciment de què

es tracta, la seua adscripció cultural, una cronologia aproximada i, si n'hi ha, quin tipus de material arqueològic es conserva o es recuperarà en el seu moment.

S'ha cregut oportú afegir també de forma breu el tipus i categoria de Bé que li correspon al jaciment arqueològic i una justificació del per què molt senzilla, a fi i efecte de no haver de consultar en cada cas les taules generals presentades més amunt.

La informació sobre cada jaciment comença introduïda per una imatge general de gran format i, alhora, s'acompanya d'una altra imatge aèria que permet observar la seua contextualització en un entorn i espai molt més ampli.

A continuació, es fa una descripció sintètica de cada jaciment, on es posa de relleu les seues característiques més destacades i els materials més singulars que s'hagen documentat. És obvi que no tots els jaciments aporten el mateix volum d'informació. En alguns casos és molt escassa, per no dir testimonial, mentre que d'altres jaciments han estat o estant essent molt ben documentats (gràcies a diferents campanyes d'intervenció arqueològica per via d'urgència o de caràcter més planificat). En qualsevol cas, ací s'ha pretès mantenir un cert equilibri i no descompensar l'espai dedicat a cadascun dels jaciments. Tampoc el lloc permetia donar cabuda a tota la informació sobre els que són més coneguts o estan millor estudiats i, en estos casos, remetem a la bibliografia específica a qui vullga aprofundir més en el coneixement d'algun jaciment arqueològic concret.

Tot plegat, s'acompanya d'imatges genèriques i de detall del jaciment i, sempre que ha estat possible, s'acompanyen també fotografies dels conjunts

de materials ceràmics o de les peces més singulars, així com alguns dibuixos de peces ceràmiques destacades que poden ajudar a la seua comprensió.

Un últim apartat està destinat a recollir les referències bibliogràfiques que parlen o esmenten cadascun dels jaciments. Així, qualsevol persona que tinga interès en aprofundir en el coneixement específic d'algun d'ells pot consultar les entrades concretes en la bibliografia general.

De fet, a la part final del llibre hi ha un capítol específic que recull tota la bibliografia esmentada a cada jaciment, així com les referències, el més actualitzades possibles, de bibliografia genèrica i complementària sobre l'arqueologia al terme municipal de Castelló de la Plana.

JACIMENTS ARQUEOLÒGICS

1 - BARRANC DEL MALVESTIT

Nom del jaciment:	BARRANC DEL MALVESTIT
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí / Baix medieval
Cronologia:	s. XI-XIII d.C. / XIV-XV d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El barranc del Malvestit naix als contraforts meridionals de la Serra de Borriol i discorre en direcció sud-oest per trobar-se amb la rambla de la Viuda. Però tot just abans de connectar-hi, la mota esquerra de la pròpia rambla obliga el barranc a dibuixar un traçat que discorre paral·lel a aquella durant uns centenars de metres. Ben be al començament d'es-

te estret espigó de separació, i dominant les dues vessants i cursos hídrics, es troba una gran concentració de material ceràmic dispers en superfície, situada a la vora d'un camí de trànsit i escampada a l'interior dels camps immediats, actualment transformats en horts de tarongers.

Els camps de tarongers ocupen l'extrem d'una plataforma natural que està perfilada per la cota

de nivell dels 100 metres. El camí discorre a trams sobre la roca natural, que aflora puntualment, i a la seua banda oriental es localitza la concentració de ceràmiques. Es tracta d'una zona amb cultius tradicionals de secà (encara hi ha alguna olivera i algun garrofer fossilitzats en el paisatge) que han estat substituïts per tarongers regats amb aigua del pantà. L'extrem més oriental de la plataforma i la banda septentrional (situada directament sobre el propi barranc) s'han vist afectades igualment per la construcció de la séquia de la Foment al segle passat. A tocar del seu recorregut s'han fet després tot un seguit de terrasses i regularitzacions del terreny que han desvirtuat en certa mesura la topografia original de l'entorn.

La banda occidental del camí, que conforma la plataforma pròpiament dita, ha estat transformada també en camps de tarongers mitjançant la construcció de marges i el recrescut de la superfície de cultiu, sepultant així possibles restes arqueològiques en la zona.

Figura 35. Vista on s'emplaça el jaciment orientada a l'est, amb la rambla de la Viuda a la dreta.

L'emplaçament ocupa una posició visualment dominant sobre la rambla de la Viuda, i es troba a la vora d'un camí, un assagador i un gual antic que permetia creuar el llit de la Rambla en direcció a Onda i L'Alcora. A la vora del jaciment s'hi troba una construcció singular i monumental que degué funcionar com a tancat i sestador per als ramats. Actualment, al jaciment no es detecta cap estructura construïda en superfície, només hi ha mostres de materials ceràmics, que tenen una certa continuïtat al llarg dels segles, des d'època andalusí fins a època baix-medieval. Del primer període, comprés entre els segles XI i XIII d.C., predominen les gerres (amb canaladures al coll), les redomes, les alfàbies (amb decoració de cordons aplicats amb digitacions) i els llibrells (amb decoració pentinada i incisa sobre l'ala de la vora). Al segon període, entre els segles XIV i XV, corresponen algunes gerretes i tapadores, les escudelles amb coberta estannífera i alguna safa decorada en verd i manganés.

Les troballes arqueològiques realitzades confirmen les primeres i escases dades que es tenien del jaciment i la seua diversitat permet apuntar la presència d'un establiment permanent en la forma d'una alqueria andalusí que, passat un temps de la conquesta feudal, degué ser una altra vegada reocupat de forma ja més esporàdica.

Bibliografia:

- ARASA, F. (1979).
 SELMA, S. (2011).
 SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 36. Vista de la plataforma on es troba la ceràmica sobre el vessant de la rambla.

Figura 37. Conjunt de ceràmiques andalusines.

Figura 38. Vora de llibrell andalusí amb incisions en forma d'aspes a la vora.

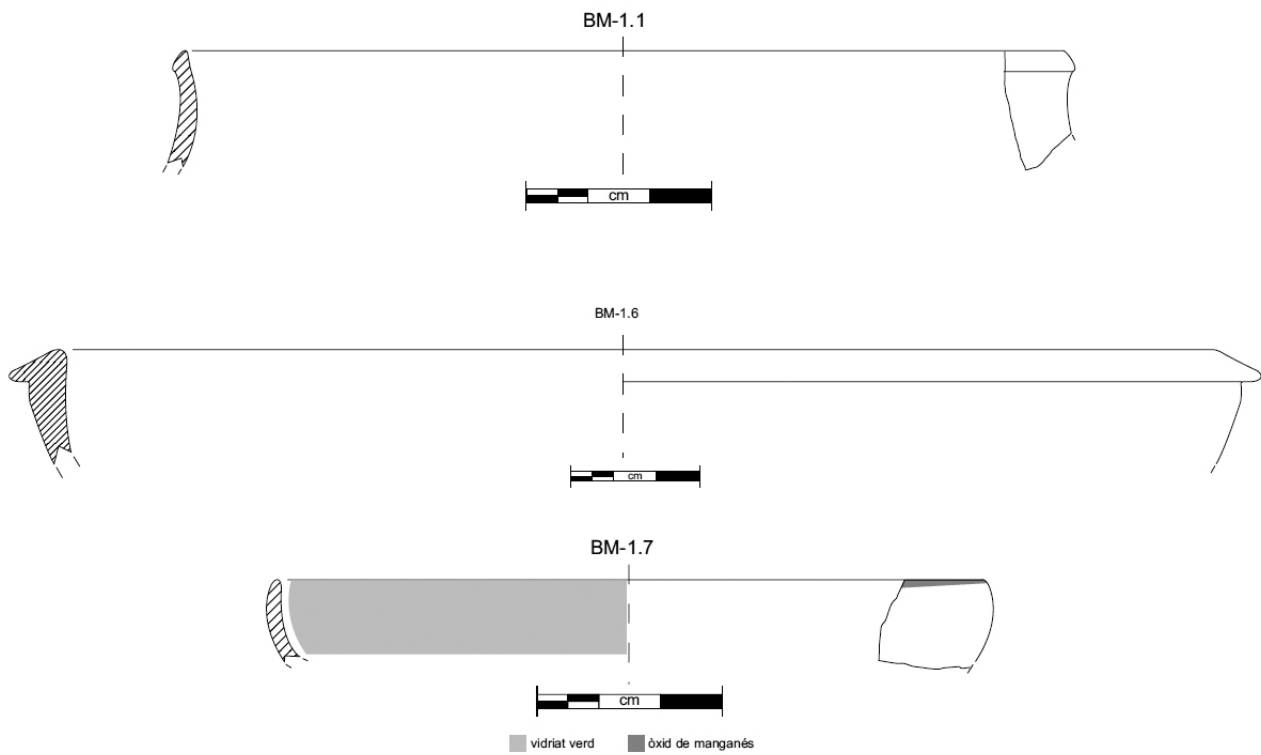

Figura 39. Ceràmiques andalusines: 1 - Gerra, 6 - Librell, 7 - Cassola

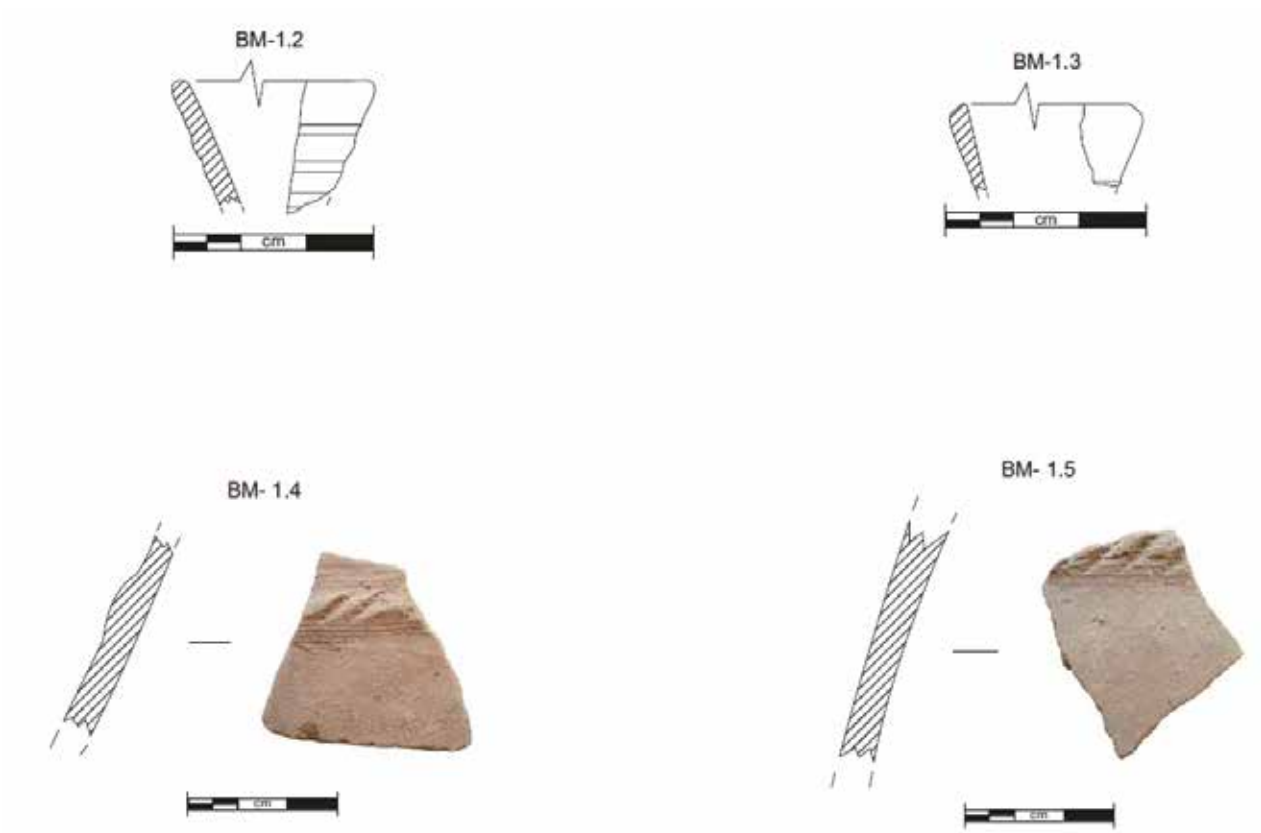

Figura 40. Ceràmiques andalusines: 2 i 3 - Redomes, 4 i 5 - Alfàbies

2 - CAMÍ DE L'ALGEP SAR

Nom del jaciment:	CAMÍ DE L'ALGEP SAR
Tipus de jaciment:	Assentament rural / Alqueria
Adscripció cultural:	Iberoromana / Medieval andalusí
Cronologia:	s. III-I a.C. / s. X-XI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Als peus del tossal de la Llobera, en el marge dret del barranc de la Magdalena, i just enfront del turonet del Castell de la Magdalena, es localitza una concentració de materials ceràmics dispersos en superfície i escampats per una àmplia zona actualment ocupada per pinar i una altra parcialment transformada en camps de tarongers.

El jaciment se situa al capdavall del vessant muntanyenc i sobre les primeres superfícies planes de cultiu. En concret, està situat a banda i banda del camí de l'Algepsar, molt a prop de la seua connexió amb el camí vell de Barcelona, i sobre una gran pla-

taforma fortament erosionada pel traçat que dibuixa un dels meandres més pronunciats del barranc de la Magdalena, amb parets gairebé verticals. A més, l'emplaçament és punt d'intersecció també entre l'esmentat camí de l'Algepsar i el camí que, vorejant el castell Vell per darrere i passant a la vora del Mas de Rambla, travessava finalment el barranc de la Magdalena en direcció cap a l'oest, tot buscant el coll de Benissalema per tal d'entrar al terme de Borriol per la partida de Raca.

El material ceràmic es localitza entre les cotes de nivell dels 65 i 70 metres sobre el nivell del mar.

L'àrea ocupada pel jaciment s'ha vist alterada en els últims anys per la construcció de dos centres educatius, amb les seues dependències annexes i les respectives zones d'aparcament.

La major concentració de ceràmica està situada en la banda dreta del camí, en l'espai que hi ha entre este i el barranc, i on el domini de la vegetació correspon a un pineda relativament antròpica. L'extrem sud-est està ocupat per un dels centres esmentat. La banda esquerra del jaciment ha patit també transformacions agrícoles, en convertir zones de secà i muntanya en camps de tarongers abançalats i regats, que han remogut la superfície del terreny.

Més recentment, en el marge de ponent es construï un altre centre educatiu i, en fer la zona d'aparcament, aparegueren noves restes ceràmiques.

La ceràmica recollida en superfície pertany a dos èpoques ben diferents: d'una banda la ceràmica que correspon a un període iberoromà, amb el domini de tinelles ibèriques o de tradició ibèrica; i d'altra banda, un grapat de materials ceràmics d'època medieval andalusí, amb unes tipologies més variades de safes, redomes, cassoles, gots i alfàbies (estes últimes amb decoració de digitacions i pintura amb òxid de ferro). En cap cas, però, no es detectà la presència d'estructures construïdes.

Les restes trobades permeten pensar en un probable assentament rural menut d'època ibèrica que mantindria alguna relació amb el jaciment més important i proper situat al turonet del castell. L'emplaçament fou ocupat després, en època andalusina, per un dels nombrosos llogarets de poblament dispers o alqueries que ocuparen inicialment la zona, i que anaren desapareguent tot just quan prengué embranzida l'assentament permanent de població al turó del castell Vell.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 41. Vista de l'emplaçament als peus de les Serretes, però a l'altra banda del barranc de l'Algepsar.

Figura 42. Conjunt de ceràmiques andalusines.

Figura 43. Conjunt de ceràmiques ibèriques.

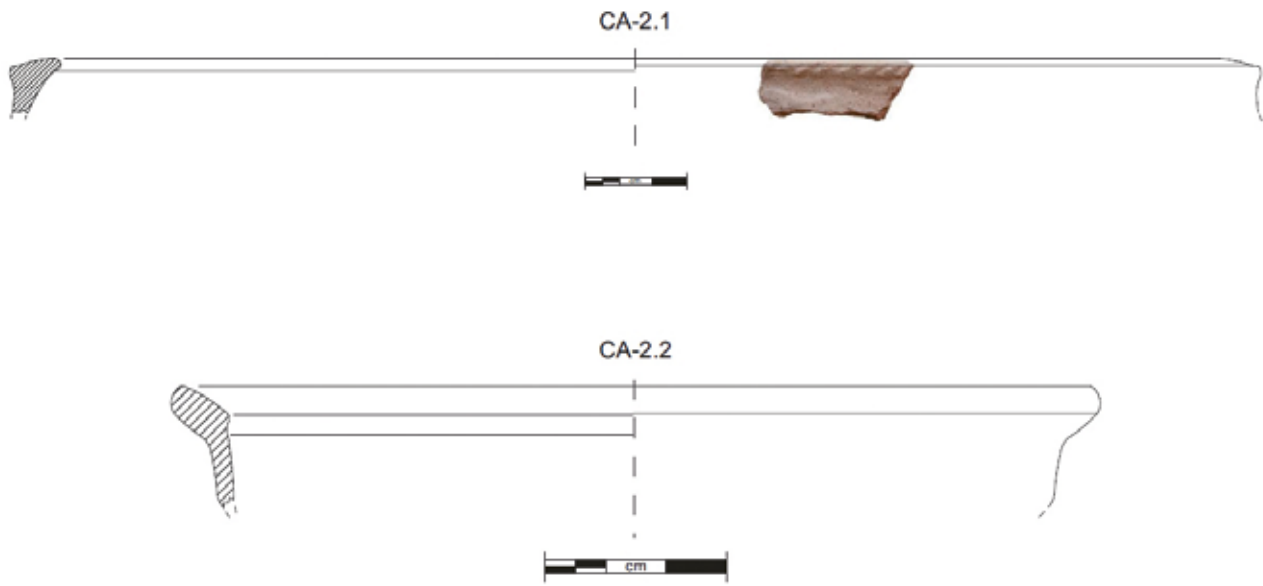

Figura 44. Ceràmiques andalusines: 1 - Alfàbia, 2 - Safa

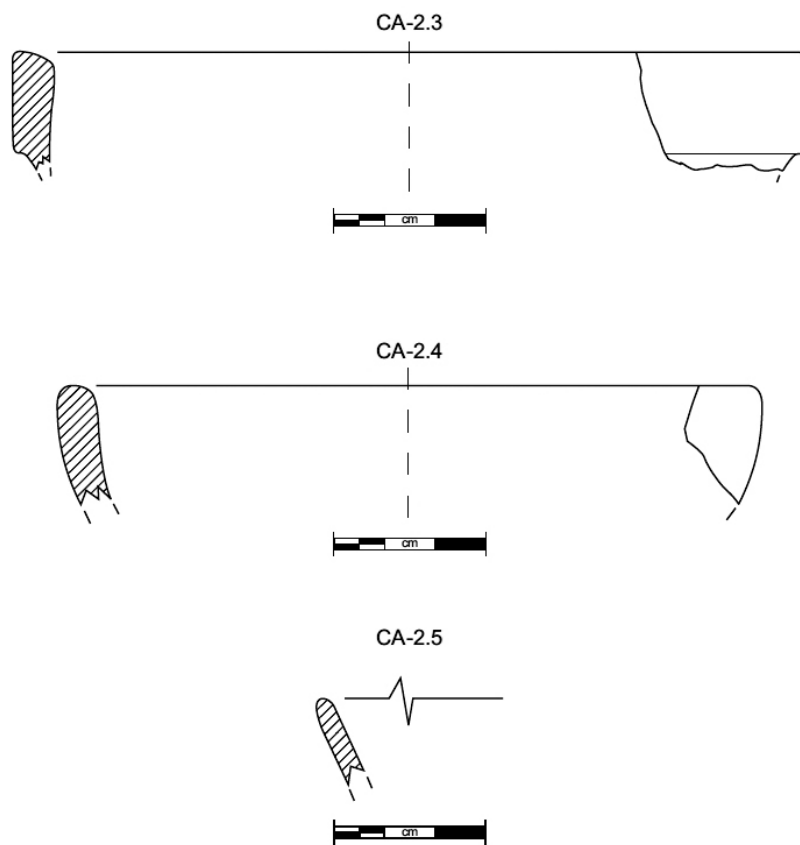

Figura 45. Ceràmiques andalusines: 3 - Redoma, 4 - Cassola, 5 - Got

3 - CAMÍ DE SANT JOSEP

Nom del jaciment:	CAMÍ DE SANT JOSEP
Tipus de jaciment:	Vil·la ?
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. II-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per l'existència d'alguns fragments de ceràmica que s'observen en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

En l'interior de l'angle que dibuixa la confluència del camí de Sant Josep amb el Caminàs, en plena horta de Censal i a l'extrem sud-est de la població actual, es localitza una dispersió de ceràmiques, més aviat escassa, però coincident amb les notícies d'altres troballes anteriors realitzades fa dècades en este espai.

La zona presenta actualment un grau d'abandonament dels camps molt elevat que s'ha vist acompanyat per la recent urbanització limítrof de la zona amb la construcció de la ronda de circumval·lació de la ciutat.

El jaciment ocupa un emplaçament significatiu vora la via antiga del Caminàs, i justament a la part

El material ceràmic és escàs però significatiu i correspon a l'època romana. L'entorn dominant són els camps de tarongers, majoritàriament abandonats. En tota l'àrea prospectada no es pogué identificar cap estructura construïda, si be és cert que els camps de cultiu actuals queden sobrelevats respecte a les vies de trànsit immediates.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1999). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

de dalt per on la creuava l'antic traçat del barranc de Fraga. Un traçat i un barranc que es van anar difuminant a partir de mitjans del segle XIX per una gran transformació agrícola de la zona.

Figura 46. Vista de l'emplaçament situat al marge esquerre del camí de Sant Josep.

Figura 47. Detall de la zona amb dispersió de materials ceràmics.

Figura 48. Conjunt de ceràmiques romanes.

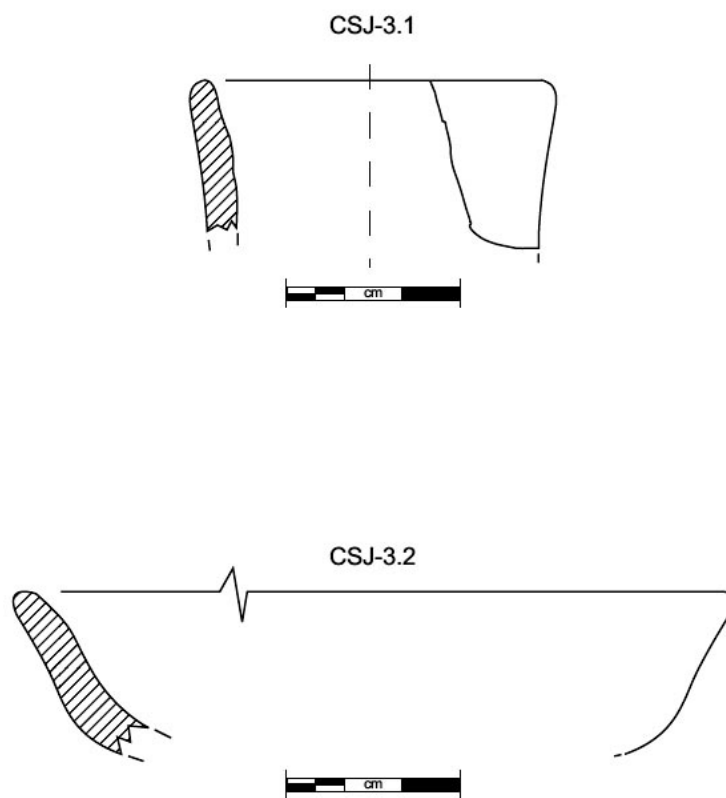

Figura 49. Ceràmiques romanes.

4 - CAMÍ DE TAIXIDA

Nom del jaciment:	CAMÍ DE TAIXIDA
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí / Baix medieval
Cronologia:	s. X-XII d.C. / s. XV-XVI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i blocs de pedra tallada
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. A més, es troba envoltant per importants camins històrics. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Al bell mig de la partida de Taixida, on hi ha una proporció considerable de camps de cultiu prou extensos i amb un desnivell escàs, que oscil·la entre les cotes de nivell dels 10 i els 8 metres, es localitzen fins a tres concentracions homogènies de materials ceràmics de certa entitat en superfície.

Els materials ceràmics es troben en camps que actualment estan plantats de tarongers i en plena

producció. Dues de les concentracions de ceràmica estan associades també a la presència de sengles casetes de camp modernes, una habilitada com a residència, mentre que en l'altre cas es tracta de varies dependències amb funcions diverses, algunes de les quals es troben en estat d'abandonament.

Les prospeccions realitzades també han permès localitzar i identificar, en l'entorn de les esmenta-

des casetes, unes respectives acumulacions de grans blocs de pedra tallada, de gres i calcària, amb unes dimensions semblants que s'acosten als 50-55 cm de llargària, 25-30 cm d'amplada i un gruix aproximat de 15 cm. En un dels casos els blocs de pedra han estat aprofitats per cobrir la séquia de reg i en l'altre fan una mena de marge divisorori entre camps, sense més filades que la pròpia de les pedres que descansen sobre la terra vegetal.

El jaciment ocupa un emplaçament òptim entre els camins de Taixida al sud, el camí de la Plana al nord i el Caminàs a l'oest. La ceràmica que hi ha en superfície pertany a dos èpoques ben diferents: la més abundant pertany al període medieval andalusí fins la conquesta del segle XIII, amb la presència majoritària de gerres (algunes amb anses torçades i d'altres amb indicis d'estar fetes a torn lent) i safes, així com també algun fragment de vidrat parcial. L'altre grup de ceràmiques, més reduït en proporció, correspon al període baix medieval (segles XV-XVI) i són safes i plats que presenten decoració pintada en blau sobre coberta estannífera. I finalment, cal assenyalar la presència d'algun fragment aïllat d'època romana que sembla correspondre a una incursió o aportació des del jaciment proper de Lledó.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 50. Vista general d'una zona amb dispersió de materials ceràmics.

Figura 51. Conjunt de blocs de pedra tallada arrencats en un marge.

Figura 52. Conjunt de ceràmiques andalusines i baix-medievals.

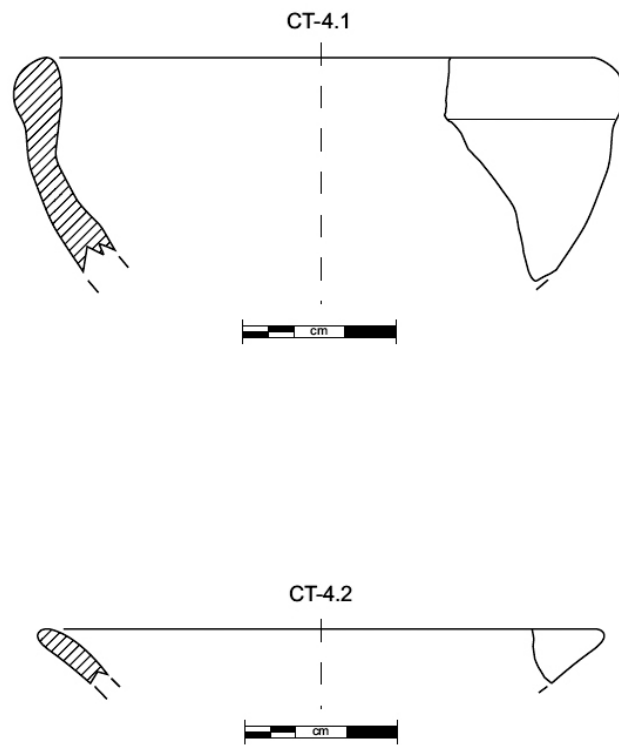

Figura 53. Ceràmiques andalusines: 1 i 2 - Safes

5 - CAMÍ DE VINAMARGO

Nom del jaciment:	CAMÍ DE VINAMARGO
Tipus de jaciment:	Assentament rural / Vil·la ?
Adscripció cultural:	Ibèrica, romana, contemporània
Cronologia:	s. V-IV a.C. / s. I-IV d.C. / s. XVIII-XIX d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica romana (entre d'altres) que s'observa en la superfície. A més, podria estar relacionada amb la vil·la romana de Vinamargo que es troba a l'altre marge del camí. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí de Vinamargo s'inicia en el mateix Caminàs en direcció a la mar. En un tram intermedi del camí, a uns 600 metres del Caminàs, sobre el marge esquerre i just enfront de les restes excavades i recuperades de la vil·la romana de Vinamargo, situa-

da a l'altra banda del camí, es localitza una mena de mota o elevació paral·lela a este camí en direcció oest-est, i que s'eixampla lleugerament cap al nord.

Es tracta d'una franja de terreny més o menys anivellada, amb camps de cultiu destinats a horta

de regadiu, que s'estenia fins el llit i traçat original del barranc de Fraga. En definitiva, una franja de terreny que oscil·la entre les cotes de nivell dels 10 i els 13 metres, i estava limitada al nord per l'antic barranc, al sud pel camí de Vinamargo i a l'est per un altre camí secundari que conduïa a l'alqueria de les Monges.

En diferents àrees d'esta zona s'han localitzat concentracions de ceràmiques ben variades, tot i que la més significativa es troba en els bancals que limiten directament sobre el marge del camí.

La zona no sembla haver estat massa alterada, més enllà de la seua transformació en horta de regadiu. Al capdamunt de la mota, i en una posició

molt centrada, hi ha encara una alqueria o case-ta de camp moderna, sense que es puga apreciar, però, la presència de cap resta d'estructura construïda anterior.

Les restes de ceràmica identificades en superfície presenten una certa diversitat i corresponen a diferents períodes històrics que van des de l'ibèric al romà, passant per l'andalusí i el contemporani, tot i que hi ha un clar domini de l'època romana.

No debades, el jaciment podria tenir relació o certa continuïtat amb la vil·la romana excavada just enfront, a l'altra banda del camí, però amb una ocupació anterior i primerenca ibèrica. Els materials ibèrics van associats a fragments d'àmfores fenícies que se situen en els segles V-IV a.C. Entre la ceràmica romana hi ha fragments de Terra Sigillata Hispànica i també Clara, amb horitzons que van del s. I al s. IV d.C.

Per la seua banda, els materials més recents poden relacionar-se amb transferències pròximes d'altres jaciments medievals o ser fruit d'aportacions fetes amb les transformacions contemporànies de l'espai agrari guanyat a l'antic barranc.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 54. Vista panoràmica de l'àrea del jaciment vora el camí de Vinamargo.

Figura 55. Vista de la zona més oriental del jaciment amb dispersió de materials ceràmics.

Figura 56. Mostra de materials ceràmics diversos.

6 - CAMÍ VELL DE LA MAR

Nom del jaciment:	CAMÍ VELL DE LA MAR
Tipus de jaciment:	Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Ibero-Romana / Medieval andalusí / Baix medieval
Cronologia:	s. I-III d.C. / s. XI-XII d.C. / s. XV d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i murs de tàpia valenciana
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica romana i andalusina que s'observa en la superfície. A més, a l'extrem oriental de la concentració hi ha una alqueria amb restes de fàbrica de tàpia valenciana del segle XV. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí vell de la Mar iniciava el seu recorregut des del mateix nucli antic de la ciutat, tot i que ara es troba fossilitzat en l'actual trama urbana que arriba fins la ronda est, quasi immediata al Caminàs. El camí vell encara travessa esta via antiga i fa un

zigi-zaga per encarar-se de nou cap a la mar. A poc més de 200 metres de distància, es comencen a localitzar una sèrie de concentracions de ceràmica en superfície a banda i banda del camí. En este tram inicial, el camí per cota ràpidament i discorre molt

més fondo que els camps de cultiu situats en els marges laterals.

Els marges són talussos de terra antics i no es tracta d'aportacions massives de terra per a recreïxer els bancals de l'horta. De fet, es tracta d'una zona relativament plana, amb poc desnivell (que se situa entre les cotes dels 11 i els 9 metres sobre el nivell del mar), i envoltada per dos braços d'una fila de reg, la Fila dels Dos Ulls, que rega les respectives motes del camí: el braç dret pel sud i el braç esquerre pel nord.

Molts camps no presenten cap tipus de vegetació arbrada i, és precisament en aquells on s'ha produït la seua transformació recent en horts de tarongers, on es localitzen també les majors con-

centracions de ceràmica en remoure la terra amb maquinària pesada.

El material ceràmic no apareix barrejat de forma indiscriminada, i es poden identificar àrees de major concentració per cada període històric. Així doncs, les restes ceràmiques corresponen a dos períodes netament diferenciats: un iberoromà (situat majoritàriament al marge esquerre) i un altre medieval andalusí (que té major proporció en la banda dreta) amb continuació baixmedieval.

Entre la ceràmica iberoromana hi ha tinalles, bols i dòlies. Ressenyar la presència de fragments de ceràmica africana que corresponen a una tapadora i també a una gerra trilobulada, així com una mena de penjoll d'argila amb decoració incisa.

La ceràmica andalusí presenta més formes de gerres, olletes, redomes i safes, alguna d'elles vidrada. A més, a l'extrem oriental del jaciment es localitza una antiga alqueria o casa de camp que encara conserva restes de parets medievals. En concret, es tracta de fàbriques de tàpia valenciana que permeten pensar en l'existència d'alguna construcció del segle XV, que després fou reutilitzada parcialment en l'edificació més moderna.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 57. Vista panoràmica de l'àrea del jaciment vora el camí Vell de la Mar.

Figura 58. Vista de la zona meridional del jaciment amb dispersió de materials ceràmics i l'ermita de Sant Isidre i Sant Pere al fons.

Figura 59. Detall de la fàbrica de tàpia valenciana que encara es conserva en una part de l'alqueria.

Figura 60. Conjunt de ceràmiques iberoromanes i andalusines.

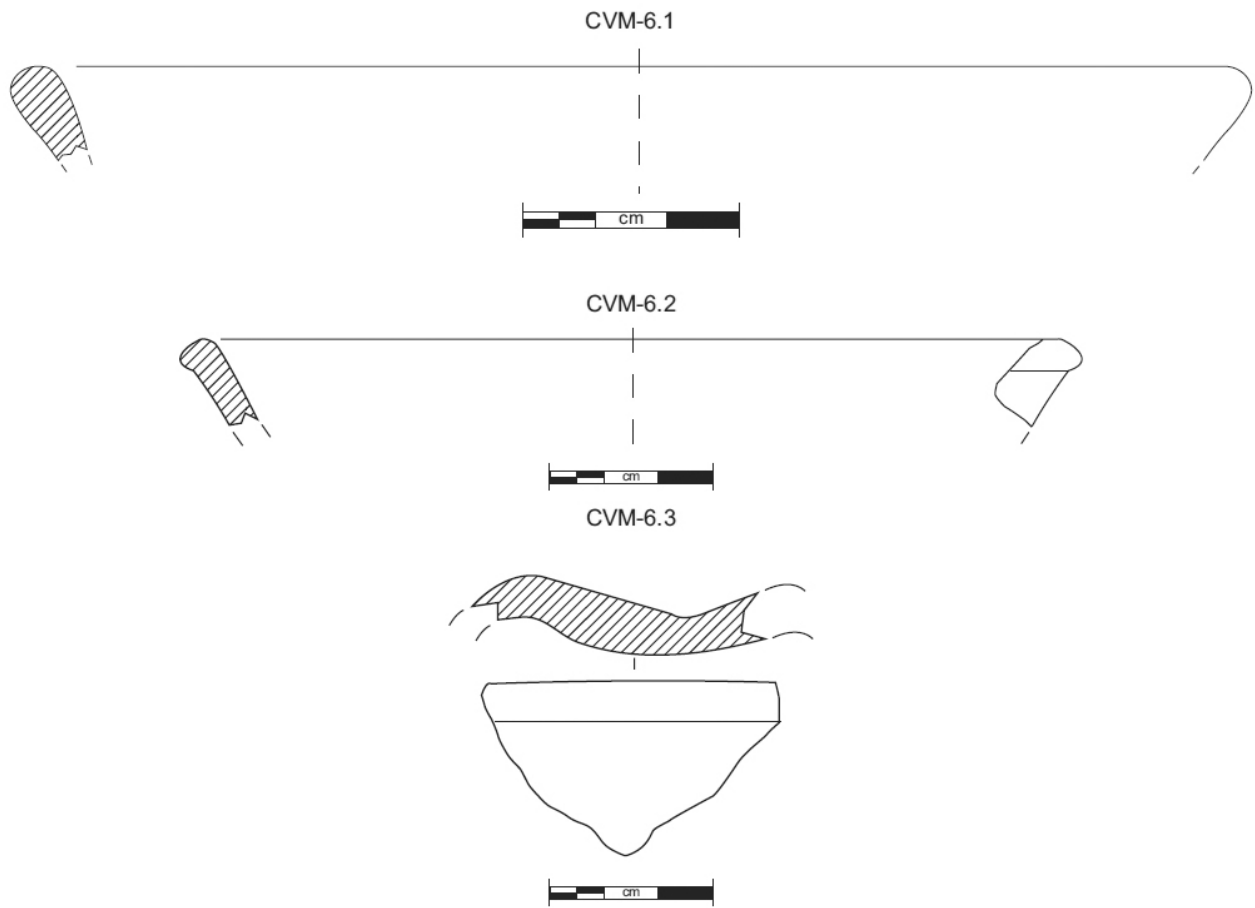

Figura 61. Ceràmiques andalusines: 1 i 2 - Safes, 3 - Redoma

Figura 62. Ceràmiques iberoromanes: 4 - Tinalla, 5 - Gerra trilobulada, 6 - Penjoll?

7 - CAMÍ VELL DE RIBESALBES

Nom del jaciment:	CAMÍ VELL DE RIBESALBES
Tipus de jaciment:	Assentament rural ?
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Moderna
Cronologia:	s. I-II d.C. / s. XII-XIII d.C. / s. XVIII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i possible sitja
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic amb una mena de sitja excavada al subsòl associada a l'existència d'algun fragment lític que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí vell de Ribesalbes comença el seu recorregut a partir del Caminàs, just en l'encreuament on es troba l'ermita de Sant Josep, i pren direcció cap a l'oest. En certa mesura, dona continuïtat al camí de Vinamargo que, des d'este punt d'encreuament amb el Caminàs i en direcció est s'endinsava cap a la línia de costa i la platja.

El jaciment sembla estar ubicat a la banda meridional del camí. De fet, fou durant les tasques de prospecció superficial que motivà la construcció del nou llit del barranc de Fraga, que es localitzà una gran dispersió de materials ceràmics en superfície sobre els camps immediats al camí.

Els materials corresponen a època romana (amb el predomini d'anses de tot tipus i de diferents recipients, amb una cronologia dels segle I-II d. C.), medieval andalusí (amb fragments de gerres i safes majoritàriament d'una cronologia tardana entre les segles XII-XIII d. C., en vespres de la conquesta feudal) i també hi ha d'època moderna (tot un seguit de fragments de pisa, sobretot escudelles i plats,

decorada en blau sobre blanc, que podria tenir relació amb la construcció de la veïna ermita de Sant Josep a finals del segle XVII) .

L'àrea amb presència de restes arqueològiques ocupa una superfície relativament plana i amb uns bancals extensos que se situen entorn a la cota de nivell dels 20 m. Juntament amb les restes ceràmiques s'ha localitzat algun material lític de sílex, i també es localitzà almenys una sitja excavada al terreny natural, amb un diàmetre lleugerament superior als 100 cm i amb una part de l'embotadura trencada. Es troba parcialment reblida i té una datació indeterminada.

Les obres de la nova canalització del barranc de Fraga han seccionat parcialment el jaciment i han remodelat substancialment els camps limítrofs i tot el seu entorn.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 63. Detall d'una sitja excavada en el terreny natural i parcialment derruïda.

Figura 64. Vista del jaciment vora el nou llit del barranc de Fraga, i el camí Vell de Ribesalbes.

8 - CANET

Nom del jaciment:	CANET
Tipus de jaciment:	Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Baix-medieval
Cronologia:	s. I-II d.C. / s. IX-XII d.C. / s. XV-XVI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'un jaciment arqueològic sense restes d'estructures visibles superficialment. L'ocupació continuada i intensa al llarg del temps li confereix un especial valor per la singular distribució de les zones d'establiment en cadascun dels períodes històrics. A més, és un emplaçament emblemàtic dins de l'àmbit local per la presència de l'ermita de Sant Roc.</p> <p>Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5</p>

El camí vell de Canet connectava el Caminàs, a l'altura de Lledó, amb el camí de l'Horta, a l'altura de l'emplaçament que hui ocupa l'ermita de Sant Roc, tot superant el llit del riu Sec en direcció nord.

Pels voltants d'este encreuament de camins nord-sud/est-oest, on l'any 1652 es construïria l'er-

mita de Sant Roc de les Fontanelles aprofitant una antiga alqueria, és on es localitzen diverses concentracions de materials ceràmics en superfície.

L'emplaçament ocupa un lloc oportú a l'entorn d'un aflorament natural d'aigua situat en l'extrem sud-oest. En realitat la zona es divideix en dues gra-

deries de bancals grans, amplis i amb poc desnivell. La primera està situada entre la séquia Major que transita pel nord i el camí de l'Horta més al sud, que discorre paral·lel a aquella i passa a tocar de l'ermita, i se situa entre les cotes dels 11-10 metres; mentre que la segona graderia s'ubica entre el referit camí de l'Horta i la zona d'aiguamolls de l'aflorament (on després s'iniciarà la séquia de la Travesera), entre les cotes de nivell dels 9-8 metres.

La zona inferior era molt més extensa que la superior, però la construcció d'infraestructures con la via del ferrocarril València-Barcelona, i la nova carretera de Castelló a Benicàssim, han reduït considerablement la superfície en la part més meridional i propera al brollador.

Els treballs arqueològics han permès identificar diverses àrees de concentració de materials ceràmics en àmbits totalment diferenciats del jaciment. Les concentracions de ceràmica presenten un alt grau d'homogeneïtat interna i, alhora, són clarament diferents de la resta. És a dir, el material no apareix barrejat de forma indiscriminada i es poden identificar àrees de concentració diferents per cada període històric.

Hi ha dues concentracions en la zona sud-oest de l'emplaçament amb un domini absolut de material d'època romana, que correspon a ceràmica comuna, a grans recipients com ara dòlies, hi ha elements de construcció, tègules i Terra Sigillata Hispànica, amb una cronologia dels segles I i II d.C.

En la zona nord-est, la concentració de material ceràmic correspon a l'època medieval andalusí, amb una variada tipologia de formes: gerres (algunes amb anses torçades), redomes, llibrells (amb bandes pentinades paral·leles i ondulades), safes, tapadores i una possible llàntia, que dóna una cronologia del segle IX al XII d.C., tot just fins als moments previs a la conquesta.

Finalment, en la zona sud-est les dues concentracions de ceràmica pertanyen a un període baix-medieval, amb plats i safes que tenen cobertes estanníferes i decoracions geomètriques dels segles XV i XVI.

Els camps estan, en l'actualitat, gairebé tots transformats en horts de tarongers i en plena producció, tret d'alguns abandonats. En tot el jaciment no hi ha cap edificació, tret de dues casetes molt recents i la referida ermita de Sant Roc. No s'ha pogut identificar cap estructura construïda anterior, i les reformes de l'ermita dificulten una lectura estratigràfica més acurada de l'edificació, que es degué bastir sobre alguna construcció o alqueria medieval.

L'emplaçament compta també amb un pou i un abeurador per abastir la gent i els ramats, atès que el lloc funciona com sestador i mallada perquè descansan els animals en transhumància per l'assagador de l'Algepsar.

Bibliografia:

ARASA, F. (1999). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 65. Vista panoràmica del jaciment amb la serralada del Desert al fons.

Figura 66. Vista de la zona septentrional del jaciment amb dispersió de materials ceràmics i l'ermita de Sant Roc de Canet al fons.

Figura 67. Conjunt de ceràmiques romanes.

Figura 68. Conjunt de ceràmiques andalusines i baix-medievals.

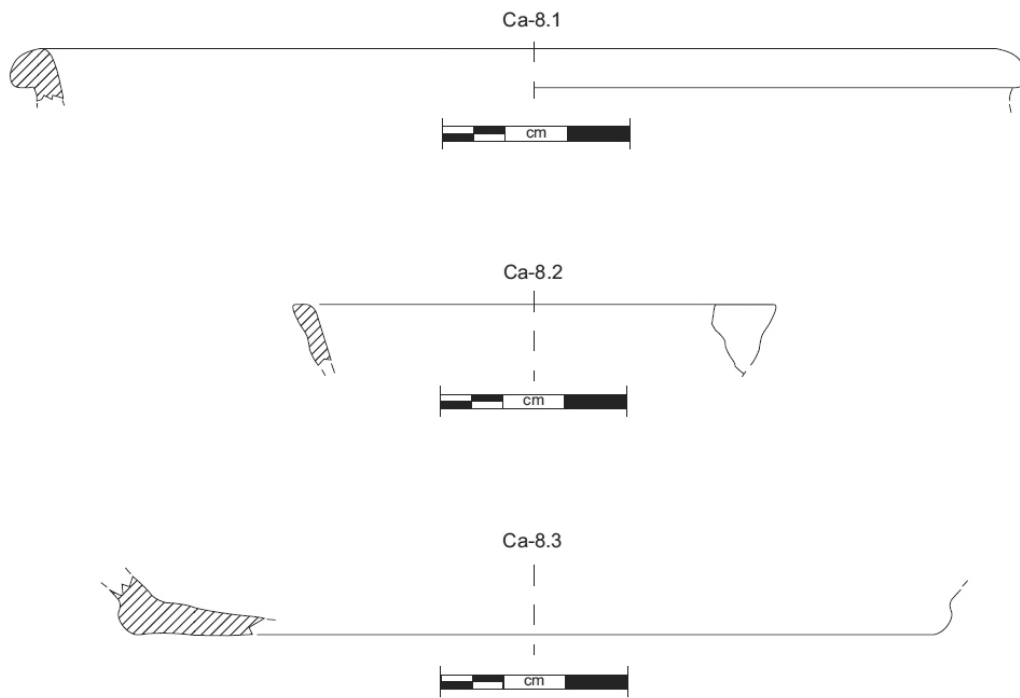

Figura 69. Ceràmiques andalusines: 1 - Gerra, 2 i 3 - Redomes.

9 - EL CASTELL DE LA MAGDALENA

Nom del jaciment:	EL CASTELL DE LA MAGDALENA
Tipus de jaciment:	Poblat / Fortificació i assentament andalusí / castell feudal
Adscripció cultural:	Ibèrica / Romana / Medieval andalusí i feudal
Cronologia:	s. V a.C. – V d.C. / s. X-XIII d.C. / s. XIV-XV d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i multitud d'estructures construïdes
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un conjunt fortificat monumental, prou conservat i amb un gran potencial arqueològic. Es tracta, a més, d'un emplaçament emblemàtic per a la població de Castelló, i pot esdevenir un element insubstituïble en la difusió del patrimoni arqueològic municipal. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició addicional primera. 1 i 2. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició addicional segona.

El castell de la Magdalena està situat en un contrafort del vessant meridional de la serra del Desert de les Palmes i, més concretament, en un turó lleugerament separat de la cresta de les Serretes, als peus del tossal de Ribalta.

El turonet o altell de la Magdalena destaca sobre els camps immediats de cultiu, amb una alçada de quasi 111 metres al capdamunt, mentre que la

cota als peus on acaba el vessant és de 50 metres. El promontori el voreja per l'oest el barranc de la Magdalena, que discorre en direcció N/S, mentre que pel sud transita el camí vell de Barcelona, en direcció O/E. Al nord se situen les Serretes i a l'est les restes de l'antiga cantera o pedrera que abastí la construcció del port de Castelló i les seues esculleres.

Al capdamunt del turó hi ha el castell i l'ermita de la Magdalena. El primer és d'origen andalusí, i no sembla que patís moltes transformacions posteriors. Domina en la seua construcció la fàbrica de tàpia, i compta amb diferents recintes de muralles que tenen torres de planta circular i quadrada, així com multitud d'aljubs al seu interior. L'ermita fou construïda a partir de 1451 aprofitant les dues sales d'un antic aljub d'aigua del castell excavat a la roca, tot i que a mitjans del segle XVIII es reconstruïx tot el conjunt per donar-li la configuració actual.

El lloc és centre de pelegrinatge, tots els anys, amb motiu de la celebració de les festes fundacionals de la ciutat. Un motiu pel qual al llarg del temps es succeïren nombroses actuacions antròpiques (obertura de camins d'accés, abancament dels vessants, replantacions forestals, o la urbanització amb vials més recentment), que han alterat l'entorn més immediat i, per tant, els nivells arqueològics del jaciment més emblemàtic del municipi.

El castell vell ha estat objecte de restauracions, motiu pel qual s'han fet intervencions arqueològiques intermitents que han anat aportat i aportaran en el futur noves dades sobre el coneixement que es tenia del jaciment.

Els treballs de prospecció, més que confirmar una evidència tan clara, el que pretenien era acotar els límits de dispersió dels materials arqueològics en superfície. I efectivament, es van identificar materials ceràmics molt diversos que corresponen a diferents períodes històrics. La ceràmica d'època andalusí es troba per tot arreu, mentre que la ceràmica romana es concentra al vessant meridional i més cap a l'extrem SE, fins al camí vell de Barcelona (ara també conegut com camí de la Pedrera).

Ara bé, des del segle XIX que es publiquen les primeres notícies sobre materials i troballes arqueològiques a la zona, es coneguda la presència de material lític i ceràmica de l'eneolític (semblant a la

de jaciments propers), ceràmiques del bronze fetes a mà i també materials d'època ibèrica.

L'existència d'un poblat ibèric al cim del turonet sembla confirmat per la troballa de materials de l'època en excavació, però el grau de conservació d'estructures sembla molt escàs, atès que amb la construcció del castell andalusí es degueren arrasar les construccions prèvies i sepultar les restes. El poblat degué estar ocupat ja des del segle V a.C. com testimonien alguns fragments de ceràmica àtica decorada i altres de vernís negre i continuà fins al segle I a.C. mantenint contactes amb altres zones del Mediterrani. El poblat sembla que seguí ocupat després de la conquesta romana i fins el canvi d'era. Posteriorment seria abandonat, com la majoria de poblats ibèrics en altura, i s'ocuparaien les zones planes a l'entorn del turó, on degué existir un assentament romà encara desconegut. La bibliografia parla de troballes i zones amb enterraments romans a la vora, i també d'alguns materials ceràmics més tardans que arribarien fins al segle V d.C.

La fortificació andalusí sembla començar a construir-se cap al segle XI i s'abandona a mitjans del XIV, tot i que l'ocupació sembla lleugerament anterior. Poc a poc el turó esdevé un assentament de població significatiu i en època almohade el castell pateix reformes significatives. El recinte acabà estructurat en una alcassaba al capdamunt, un segon recinte utilitzat com a albacar i un tercer recinte emmurallat més baix que acollí les cases de la població. Les troballes més recents estan documentant una necròpolis islàmica als peus del castell, en l'extrem SO, cap al barranc de la Magdalena.

A més, en l'entorn immediat, quan no limítrof, del tossalet de la Magdalena s'han identificat molts altres jaciments, de períodes ben diferents que permeten complementar una perspectiva global sobre l'ocupació històrica de la zona.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). ARASA, F. (2001). BALBÁS, J.A. (1892). BAZZANA, A. (1977). BAZZANA, A.; GUICHARD, P. (1977). BOSCH, P. (1924). FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1955). FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1956). GUSI, F. (1999). MONTMESSIN, Y. (1977). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016). VILLALÁIN, J. D. *et alii* (1999).

Figura 70. Detall d'una torre del castell abans de la restauració.

Figura 71. Vista d'un llenç de mur al vessant del castell.

Figura 72. Vista del turó del castell des del nord.

Figura 73. Conjunt de ceràmiques andalusines: gerres, alfàbies i llibrells.

10 - EL CASTELLET

Nom del jaciment:	EL CASTELLET
Tipus de jaciment:	Poblat del bronze / Fortificació andalusí / Castell
Adscripció cultural:	Bronze / Medieval andalusí / Baix-medieval
Cronologia:	1.800 – 700 a.C. / s. XI-XII d.C. / s. XIV d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i estructures fortificades
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment múltiple amb una ocupació en diferents períodes històrics. Compta amb un poblat prehistòric sobre el vessant i un castell medieval al capdamunt de la penya rocosa, el qual disposa de llenços monumentals i prou ben conservats. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició addicional primera. 1 i 2. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició addicional segona.

El castellet és un plec rocós que s'alça vertical al bell mig d'un vessant muntanyenc, en l'extrem més occidental de la serralada del Desert de les Palmes, i tot just al costat del Tossal Gros i la Joquera. El

penyal està situat a la capçalera del barranc de la Torreta o del Baladre, en el marge septentrional, però orientat a migdia i fa de límit entre els termes municipals de Castelló i Borriol. Molt a prop,

i per llevant, discorre la carretera nova que passa pel Coll de la Garrofera en direcció a Borriol, la qual substitueix l'antic camí de la Costa o dels Arriers que fou arrabassat per la cantera instal·lada en les proximitats.

En el tram inicial de l'esmentat barranc del Badadre, sobre el seu marge esquerre, es localitza un jaciment significatiu del terme municipal, el qual té dues àrees clarament definides.

D'una banda, es troba la part superior del penyal, la més abrupta i esquerra, sobre la qual es conserva una fortificació medieval d'època andalusí amb retocs baix-medievals posteriors. D'altra banda, a sota de les penyes i en el vessant menys abrupte i abanclat per a cultius es troben les restes d'un poblat del bronze, amb algunes àrees d'ocupació possiblement anteriors.

Els treballs pogueren confirmar la presència de nombroses restes ceràmiques que presenten una homogeneïtat de pastes i formes perquè corresponen a una mateixa època del bronze. Hi ha alguns fragments, però molt més escassos, que s'adscriuen a un període medieval andalusí.

El jaciment té perfectament estructurades i diferenciades dues zones. Al capdamunt del penyal hi ha la fortificació medieval, sobre un replà d'escasses dimensions delimitat per parets verticals, que s'orienta E/O, i a una cota de nivell de quasi 232 metres, mentre que la base està a només 190 metres.

Es tracta d'una construcció defensiva menuda, de planta regular enganxada a la vora del penyal i adaptada a les irregularitats de les roques. De fet, hi ha llenços de maçoneria de pedres regulars i travades amb morter que semblen eixir de les mateixes roques naturals. La planta més o menys rectangular de l'edificació es completa amb una torre de planta circular, de 3 m de diàmetre, lligada al conjunt però situada a una cota lleugerament més baixa, en el camí d'accés al cim. La presència de ceràmica és molt escassa, tot i que es poden observar olles i gerretes, algun fragment amb decoració pintada amb òxid de ferro.

A la part inferior del penyal, i fins el llit del barranc, s'estén un vessant dividit en dues parts o àrees per un espigó o paret de roca que descendeix quasi fins al barranc, i fortament abanclat per als cultius.

Figura 74. Vista general del vessant meridional del turó on es troba l'assentament del bronze.

Figura 75. Detall del recinte i de la torre andalusí.

La zona oriental presenta un desnivell més suau i les terrasses s'adapten a les corbes de nivell. Es tracta de la zona on hi ha major concentració de

materials ceràmics i també fragments de molins manuals escampats per una gran superfície, que hauria de correspondre amb l'assentament prehistòric. Per la seua banda, a la zona occidental hi ha un abancament més regular i de major pendent amb plantació de pins. Les primeres notícies del jaciment situaven en esta zona un taller de sílex a l'aire lliure que correspondria a uns moments d'ocupació precedents.

Per tot el jaciment, però especialment en la roca central que parteix el vessant es troben afloraments de mineral de ferro i, fins i tot, una antiga explotació a la part baixa. Igualment, hi ha nombroses cavitats i esclotxes a la roca que podrien haver estat utilitzades com a covetes sepulcrales.

En qualsevol cas, les troballes de la prospecció acompanyen els resultats de les diferents excavacions realitzades en esta part baixa del jaciment en moments ben diferents i allunyats entre ells. Sembla ser que es tracta d'un assentament temporal o estacionari, pot ser subsidiari d'altres i lligat a l'explotació minera.

Bibliografia:

- ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). BOSCH, P. (1924). ESTEVE, F. (1944). ESTEVE, F. (1965). GUSI, F. (1999). OLIVER, A.; FUERTES, J. M.; MORAÑO, I. (2005). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 76. Vista de la fortificació medieval al cim del turó des de ponent.

Figura 77. Conjunt de ceràmiques del bronze.

11 - COSCOLLOSA

Nom del jaciment:	COSCOLLOSA
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. XI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

A l'extrem nord-est del nucli urbà, encaixat entre la canalització del Riu Sec, la ronda nord, l'Avinguda de Benicàssim i l'antic traçat del ferrocarril, hi ha una zona de desenvolupament urbà travessada per la séquia de Coscollosa, que permetia el reg dels camps existents.

En els camps més propers a la séquia i, més concretament, entre la fila de Tosquella al sud i la

fila de León al nord, es localitza una concentració de ceràmica que confirma algunes troballes precedents.

La zona, que fins fa pocs anys estava plantada de tarongers, ha estat totalment abandonada. Es tracta de camps grans i amplis amb poc desnivell, entorn a les cotes dels 23/22 metres.

En esta àrea i l'entorn no hi ha cap construcció edificada moderna i tampoc s'ha pogut identificar cap estructura construïda anterior, tret d'una antiga bassa d'amerar el cànem que es troba molt a prop de la séquia de Coscollosa, i que esdevé un testimoni més dels canvis soferts en el tipus de cultiu dominant al llarg del temps.

Bibliografia:
SELMA, S. (2011).
SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

La concentració de ceràmica ocupa una extensió situada just per sobre de la confluència de les dues files de reg esmentades anteriorment. Els materials presenten una gran homogeneïtat de pastes i formes (safes, redomes i alguna ansa torçada de gerra) que corresponen a un mateix i únic període històric d'època medieval andalusí.

Figura 78. Vista de la zona amb dispersió de materials ceràmics.

Figura 79. Conjunt de ceràmiques andalusines: gerres, safes i redomes.

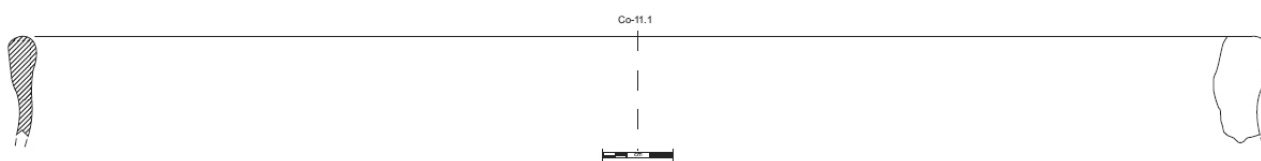

Figura 80. Ceràmica andalusina: 1 - Gerra.

12 - COSCOLLOSA / SENDA DE LA PALLA

Nom del jaciment:	COSCOLLOSA / SENDA DE LA PALLA
Tipus de jaciment:	Vil·la
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques, vidres, metalls, carreus
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic amb una mena de monument funerari construït i associat a l'existència d'una concentració de materials arqueològics en la superfície, que correspondrien a un assentament. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

La senda de la Palla descendia pel coll de la Garrofera, que marca el límit de terme entre Castelló i Borriol, i s'endinsava per la partida de Coscollosa fins la séquia Major (i després fins al camí de l'Horta).

El tram inicial ha estat completament alterat per l'establiment al segle passat d'una cantera a cel obert. Mentre que la part mitjana, encara en la partida de la Magdalena i fins la séquia de Coscollosa,

anà transformant els garrofers de secà en horts de tarongers després de la construcció del canal del pantà.

La senda de la Palla té una direcció O/E i es troba travessada pel camí vell de Barcelona, en direcció N/S. Al seu encreuament hi ha una caseta de peons de camins (a l'angle SO), mentre que a la banda SE, entre el referit camí vell i la séquia de Coscollosa

(situada a llevant) hi ha uns camps de grans dimensions i poc desnivell on es localitza una concentració de materials ceràmics de certa importància.

La concentració de ceràmica ocupa una extensió situada entre les cotes de nivell dels 24,5/26 metres, just vora el marge meridional de la Senda de la Palla. Els materials presenten una gran homogeneï-

Figura 81. Vista general de la zona amb dispersió de materials ceràmics vora la Senda de la Palla.

Figura 82. Vista de l'excavació efectuada per Porcar en 1934 (imatge Museu Belles Arts de Castelló).

tat de pastes i formes que corresponen a un mateix i únic període històric d'època romana, i entre ells destaquen peces de terra sigillata i dòlies.

Una vegada superada la séquia de Coscollosa, en direcció a l'horta, es localitzen un parell més de concentracions de ceràmica, en els camps immediats i situats a banda i banda del traçat del camí de la senda. En l'àrea hi ha alguna construcció edificada moderna, vora la pròpia senda, però no així en la zona de les troballes, i tampoc s'ha pogut identificar cap estructura construïda anterior.

Malgrat tot, la presència dels materials ceràmics confirma l'existència d'un jaciment romà que ja fou estudiat als anys trenta del segle XX per Porcar. Les transformacions agrícoles esmentades posaren al descobert les restes d'una construcció que Porcar va excavar i documentar parcialment abans de ser destruïdes per complet.

Igualment es van recuperar molts fragments de ceràmica (fina de taula i també d'emmagatzematge), vidres i metalls, així com diferents carreus i lloses de pedra. Sembla que la construcció es podria identificar amb un xicotet monument funerari en forma d'edícula o capelleta que, segurament relacionada amb la vil·la immediata i situada a la vora d'una via de comunicació, es generalitzà a finals de l'època republicana.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). BOSCH, P. (1924). FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1956). PORCAR, J. B. (1935). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 83. Conjunt de ceràmiques romanes.

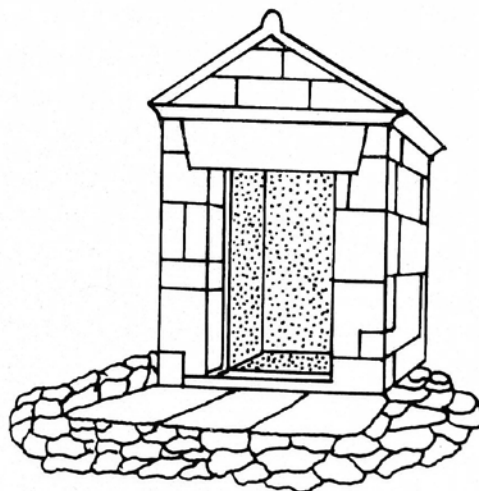
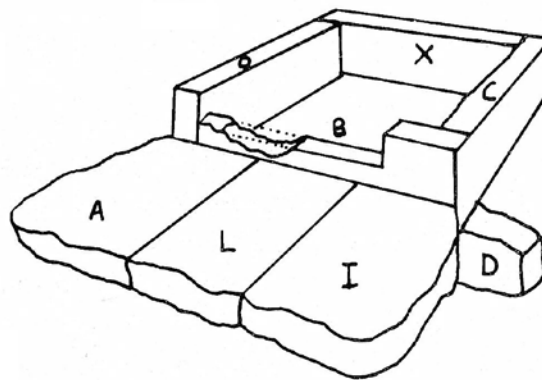
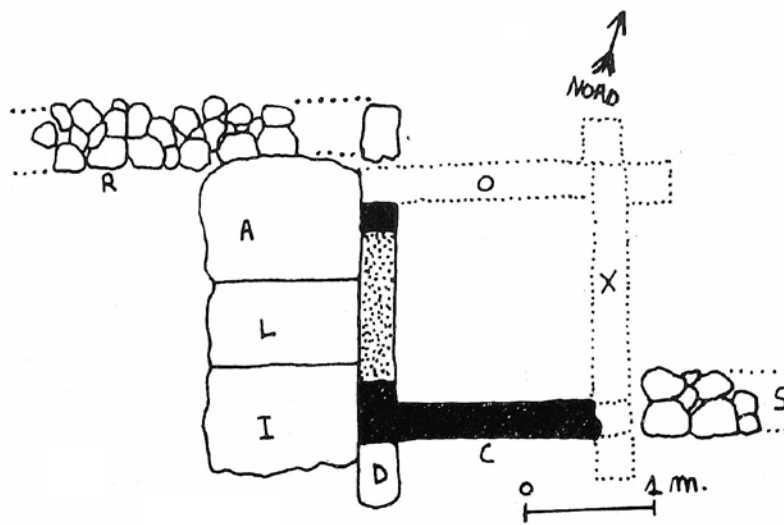

Figura 84. Construcció romana excavada i reconstrucció ideal de la possible edícula (segons Porcar, 1935).

13 - COVA DE LA SEDA

Nom del jaciment:	COVA DE LA SEDA
Tipus de jaciment:	Hàbitat en cova / Enterraments en cova
Adscripció cultural:	Neolítica, eneolítica
Cronologia:	3.500 – 1.900 a.C.
Materials registrats:	Ceràmiques, sílex (puntes de fletxa, ganivets, gratadors), ossos i malacofauna
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic amb enterraments prehistòrics en cova que encara compta amb una certa potència estratigràfica. A més, el vessant recull encara, de manera dispersa, les restes materials del buidat de la cova, i té un especial valor dins de l'àmbit local i comarcal. Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5

En el vessant meridional de la muntanya de les Serretes, al costat oriental del turó de la Magdalena, i sobre la cota de nivell de 130 m. s'obri una cavitat en vertical sobre la paret de roca nua. Es fa difícil de trobar per la seua semblança amb d'altres

abrics i cavitats que poblen l'entorn, i per una vegetació de matolls prou densa.

Es tracta d'un jaciment d'hàbitat en cova que també s'utilitzà després per fer-hi enterraments. La boca d'entrada a la cova és menuda, aproxima-

dament 1,60 metres d'alçada i 1,40 metres d'amplada. L'entrada dona pas a una galeria de 5 m. de fonda i quasi 2 m. d'altura. A continuació hi ha un graó en la roca que incrementa en 1,5 m. l'alçada del segon tram de galeria. Este segon tram té una llargada de 2,5 m. i desemboca en una sala gran que té un altre graó respecte de la galeria d'altres 2 m. de fondària, fins els sediments o dipòsits arqueològics que encara conserva.

La planta de la sala és gairebé circular, amb un diàmetre aproximat de 5 m. i una altura de 3,5 m. fins els sediments. A la part del fons s'inicia una nova galeria semblant a l'anterior que no fa més de 4 m. de fondària. La cova té una superfície total lleugerament superior als 35 m².

Actualment no es detecten materials arqueològics en superfície, tot i que encara s'aprecien els talls estratigràfics dels sondejos realitzats en la dar-

raera campanya d'excavacions feta l'any 1984. La cova fou explorada per F. Esteve i J. Porcar als anys vint del segle passat, els quals replegaren materials lítics, ceràmiques, comptes de collar i ossos cremats que donaren a conèixer poc després. L'any 1931 es feren algunes extraccions de terra que fou amuntegada a l'exterior i acabà rodolant vessant avall.

Anys després la cova fou utilitzada com a polvorí de la cantera pròxima de les Serretes, cosa que facilità l'arrasament i la destrucció del jaciment. A este moment d'ús sembla que corresponen l'ampliació del segon tram de la galeria d'entrada i la construcció de la galeria del fons, per guanyar més espai. De fet, no consten als dibuixos que feu Porcar de l'interior de la cova. Pel vessant pronunciat de la muntanya s'han anat produint troballes de materials que segurament tenen la seua procedència en les terres extretes de la cova.

Els materials arqueològics recuperats al llarg del temps pertanyen a un horitzó comú que se situa en moments avançats del neolític i del ple eneolític (entre els 3.500/2.000 a.E.) i amb una ocupació durant la transició al bronze en què s'utilitzà probablement com a cova sepulcral.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 85. Entrada a la Cova de la Seda.

Figura 86. Detall de l'interior de la cova.

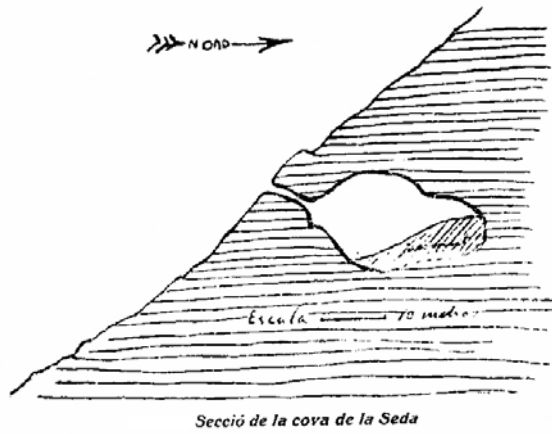

Figura 87. Secció de la cova segons Porcar (1931).

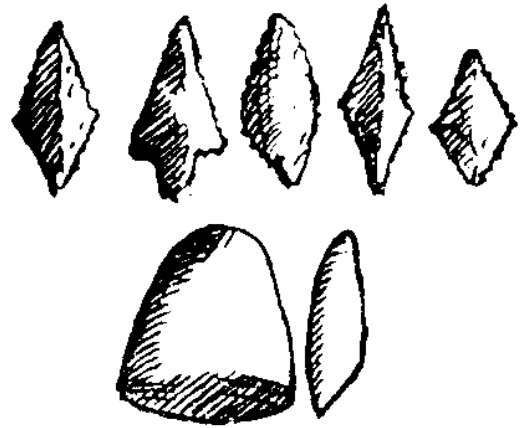

Figura 88. Peces de sílex i destrals trobades a la cova (segons Porcar, 1931).

14 - COVA DE LES MERAVELLES

Nom del jaciment:	COVA DE LES MERAVELLES
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. IX-XI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i possibles estructures en el mas
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic amb possibles estructures d'una alqueria andalusina en l'emplaçament de l'actual edificació. A més, compta amb una cova freqüentada històricament, cosa que li confereix especial valor dins de l'àmbit local. Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5

Els contraforts del sud-oest de Mont de Cristina estan delimitats per la rambla de la Viuda al nord i a l'oest, i pel barranc d'Almela al sud. És en este vessant meridional on es conforma una lleugera depressió que canalitza les escorrenties de superfície cap al barranc esmentat, qui les condueix després fins a la rambla. Al capdamunt de la depressió

hi ha la boca d'una cavitat subterrània, la planta de la qual ocupa gairebé tot el seu tram inicial.

En l'entorn més immediat i pròxim a l'entrada de la cova, entre les cotes de nivell dels 140 i 145 metres, existeix una concentració de ceràmica considerable i dispersa per tota la depressió esmentada que, a trams, es troba abancalada i cultivada, tant

al centre del tàlveg com a les bandes. Els materials ceràmics s'estenen per tota la depressió abancalada.

La ceràmica detectada en superfície és molt homogènia en pastes i formes, amb una adscripció cultural que pot situar-se en el període andalusí (destaquen les gerres, safes i alfàbies, algunes amb decoració de cordons digitats o pentinats incisos), sense que es detectés la presència de ceràmiques de l'època del bronze ni es trobés cap peça de sílex, que eren els materials tradicionalment associats a este emplaçament arqueològic.

En l'àrea de dispersió ceràmica no es va poder identificar cap estructura construïda, tot i que en el punt més elevat que corona l'esmentada depres-

sió hi ha un mas, conegut amb el nom de Mas de Pons o Mas de París, que té dues parts edificades ben diferents. D'una banda, l'edifici principal de residència amb una planta quadrada, que té poc més d'una centúria; mentre que a la part del darrere hi ha uns antics corrals, la disposició (aparentment orientats cap a un pati central) i la planta dels quals (sales allargades i cobertes a una aigua cap al pati interior) podrien indicar la presència d'una alqueria andalusí. Tot i això, els canvis recents en l'edificació dificulten una lectura estratigràfica més acurada.

A l'interior de la cova no es detectà la presència de materials ceràmics anteriors, tot i que el nivell de runa i enderrocs més recents és molt elevat. La cova té una boca de 4,5 x 2 m, amb esgraons artificials que donen accés a una sala molt alterada. Continua després amb una galeria que porta a diferents sectors més o menys laberíntics, i arriba a la base d'una segona boca d'accés en forma d'avenc, de 8 metres d'altura. El recorregut total és de 2.100 metres i el desnivell de 25 metres.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 89. Vista del Mas de Pons, que manté l'estructura bàsica de l'antiga alqueria andalusí.

Figura 90. Entrada a la Cova de les Meravelles.

Figura 91. Conjunt de ceràmiques andalusines: gerres, safes i redomes.

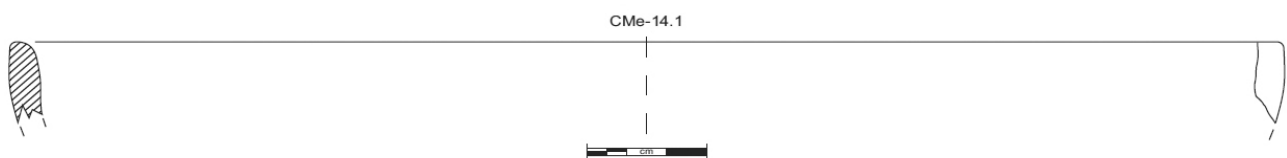

Figura 92. Ceràmica andalusina: 1 - Safa.

Figura 93. Vista general de la zona amb dispersió de materials ceràmics entorn de l'entrada a la cova i a la vora del Mas d'en Pons.

15 - EN RIERA / RAMELL

Nom del jaciment:	EN RIERA / RAMELL
Tipus de jaciment:	Vil·la ?
Adscripció cultural:	Romana / Moderna
Cronologia:	s. I-III d.C. / s. XVII-XVIII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i motlures de pedra
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per l'existència de ceràmiques en la superfície, i materials de construcció romans reutilitzats en espais més moderns. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí d'En Riera és la continuació del Caminàs en direcció nord, actualment comença només superar l'emplaçament de la Basílica de Lledó, i a poc més d'un quilòmetre de distància travessa el riu Sec.

A uns 450 metres de distància del santuari, en direcció nord, i sobre el marge dret o oriental del camí es localitza una concentració intensa de ceràmica en superfície, que permet acotar amb més precisió algunes notícies i troballes anteriors.

Es tracta de tot un seguit de camps d'horta, molts dels quals ja han estat transformats en horts

de tarongers, i ubicats entre el camí d'En Riera i el Caminasset del Torrat. Són bancals amb superfícies molt àmplies i sense quasi desnivell, que oscil·len entre les cotes dels 9,5 i els 9 metres.

La concentració de ceràmica es troba situada en els camps que envolten una antiga alqueria o casa de camp abandonada. Just al davant d'estos camps i vora el camí d'En Riera hi ha actualment una parcel·la tancada, que té una vivenda aïllada. Els materials ceràmics presenten una gran homogeneïtat de pastes i formes que corresponen a dos períodes històrics concrets: un d'època romana

(ceràmica comuna i també sigillates) i l'altre baix-medieval (escudelles bescuitades o amb coberta entannífera).

En la zona hi ha algunes edificacions modernes o alqueries de camp: una abandonada en l'àrea de concentració de la ceràmica, de planta quasi qua-

drangular i coberta a dues aigües vessants als laterals; i una altra, també abandonada, unes desenes de metres més al nord, de planta rectangular i coberta a dues aigües vessants asimètriques cap als laterals.

Està última edificació està ubicada vora el camí i compta també amb una bassa per amerar el cànem al costat. Allí mateix es troben alguns materials de construcció reutilitzats que podrien correspondre a l'època romana.

Entre elles destaca una motllura de pedra de grans proporcions, concretament fa 170 x 45 x 43 centímetres, que està disposada a manera de banc corregut en un laterals de la porta i adossada a la façana principal d'accés a l'habitatge. El brançal de la porta d'entrada també són blocs de pedra treballada reutilitzats.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 94. Vista general de la zona amb dispersió de materials ceràmics.

Figura 95. Motllura de pedra tallada, possiblement d'època romana, reaprofitada com a banc.

Figura 96. Conjunt de ceràmiques romanes i baix-medievales.

16 - FADRELL

Nom del jaciment:	FADRELL
Tipus de jaciment:	Vil·la? / Alqueria
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Baix-medieval
Cronologia:	s. I-III d.C. / s. IX-XIII d.C. / s. XV-XVI d. C.
Materials registrats:	Ceràmiques i estructures
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic amb estructures documentades en dues excavacions arqueològiques que detectaren una necròpoli i una àrea industrial. La concentració de ceràmica en superfície encara és prou evident. La presència de l'ermita de Sant Jaume li confereix un especial valor dins de l'àmbit local. Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5

A l'encreuament del Caminàs, direcció N/S, amb el camí de Fadrell, direcció O/E, i bàsicament a la banda oriental, es localitza un jaciment de dimensions considerables i cronologia àmplia.

Hi ha diferents concentracions de ceràmica escampada en un perímetre ampli al voltant de l'ermita

ta actual de Sant Jaume de Fadrell. L'àrea d'ocupació del jaciment s'estén entre la séquia d'Almalafa/Vinamargo a l'oest (que discorre paral·lela al Caminàs) i un camí menor que hi ha a mig trajecte entre esta séquia i la de Valero a llevant, on es produeix una lleugera inflexió de les cotes de nivell (unes

cotes de nivell que se situen entre els 17 metres a ponent i els 13 metres a llevant respectivament).

Al sud fixa el límit la fila d'Alegre i al nord un camí situat entre les files del camí de Sant Jaume i la de la Viuda. En qualsevol cas, les restes no s'allunyen gaire del camí de Sant Jaume de Fadrell, que discorre en direcció a la mar.

A mitjans del segle XX, Porcar assenyalava la presència d'abundant ceràmica romana pels voltants de l'ermita i també de pedres treballades en les parets d'esta. Entre els carreus hi ha un fragment de motllura del requadre que devia emmarcar el camp epigràfic d'una inscripció de grandària considerable. A més, anys després, en restaurar l'ermita aparegueren més carreus treballats, entre els quals un fragment de la part superior del frontó d'una ara.

La part davantera d'esta peça està decorada amb una fulla de palma (símbol corrent en la iconografia funerària romana), però falta la part inferior on figuraria la dedicatòria al difunt. Estes restes es poden datar entre els segles I-III d.C. i podrien correspondre a una vil·la.

Però la major part dels materials ceràmics localitzats en superfície corresponen a uns períodes històrics molt concrets d'època andalusí i baix-medieval, relacionats amb una alqueria de certa entitat i la posterior construcció de l'ermitori.

Els materials d'època andalusí que es troben en superfície (redomes, gerres i safes, algunes amb decoracions digitades) són coincidents amb altres troballes efectuades a l'entorn immediat de l'ermita després d'efectuar-hi sengles excavacions arque-

ològiques. A l'aparcament de l'ermita es localitzà l'any 2003 una necròpolis islàmica amb diferents enterraments sense cap tipus d'aixovar.

I el mateix any també s'excavà una zona de gairebé 8.000 m², on aparegueren estructures relacionades amb activitats de transformació i emmagatzematge de productes agrícoles vinculades a l'assentament andalusí. Esta segona àrea de troballes està situada a la part meridional del camí de Fadrell, just a sota del traçat de la nova carretera d'accés al port de Castelló, i fou descoberta durant els treballs de la seua construcció. Les estructures foren protegides i conservades davall el talús de la carretera.

D'altra banda, en un punt central del jaciment es troba un conjunt edificat format per diferents construccions, que s'han anat adossant amb el pas del temps, i que hui conformen el complex arquitectònic de l'ermita de Sant Jaume de Fadrell. L'ermita presenta un conjunt edificat força desenvolupat, que té com a origen una sala gòtica amb arcs faixons, probablement dels segles XIII-XIV. Amb posterioritat s'han anat construint nous espais, de forma més o menys ordenada, que es varen adossar al primer, tot delimitant finalment un pati interior.

Els materials i les tècniques constructives són ben diverses i corresponen a les diferents fases i moments històrics en els quals s'ha intervingut. L'aprofitament de materials d'altres èpoques es fa més que evident amb algunes peces i restes utilitzades en les construccions més recents.

Els successius temples, però, sempre s'han alineat amb el camí de Fadrell, que té just enfront un cementiri perfectament delimitada per una tanca i porta. El cementiri degué estar en ús durant els segles XIV-XVI aproximadament, després quedà fossilitzat en l'entorn. Algunes de les esteles funeràries han estat aprofitades en el coronament de la porta d'accés i la tanca. L'edifici fou restaurat per darrera vegada a principis dels anys 80 del segle XX.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1985). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). COLLADO, O.; NEBOT, E. (2008). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 97. Panoràmica de la zona ocupada pel jaciment arqueològic.

Figura 98. Vista de l'ermita de Sant Jaume de Fadrell.

Figura 100. Detall d'una estela funerària baix-medieval en la paret de l'antic cementiri de Fadrell.

Figura 99. Materials romans reutilitzats en les parets del conjunt de l'ermita.

Figura 101. Conjunt de ceràmiques andalusines: gerres, safes i redomes.

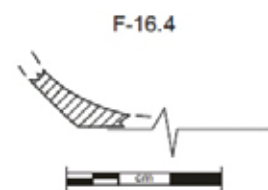
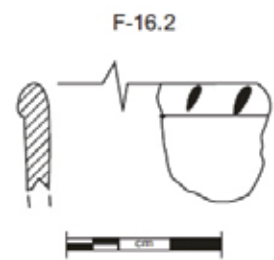
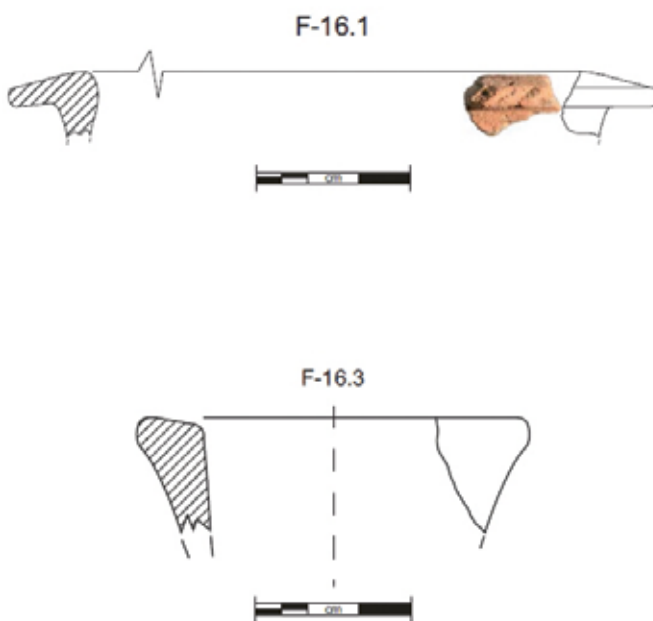

Figura 102. Ceràmica andalusina: 1 i 4 - Safes, 2 - Redoma, 3 - Gerra.

17 - LA FONT DE LA REINA

Nom del jaciment:	LA FONT DE LA REINA
Tipus de jaciment:	Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Ibero-Romana / Medieval andalusí
Cronologia:	s. II-I a.C. - s. X-XI d.C
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'un jaciment arqueològic sense restes d'estructures visibles superficialment. L'ocupació continuada i intensa al llarg del temps li confereix un especial valor per la singular distribució de les zones d'establiment en cadascun dels períodes històrics. A més, és un emplaçament emblemàtic dins de l'àmbit local per la presència de l'ermita de Sant Francesc, el molí la Font i el propi brollador.</p> <p>Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5</p>

La font de la Reina està ubicada en un emplaçament estratègic. Allí neix un brollador de gran magnitud que abastia d'aigua corrent la zona pantanosa i de marjal del Quadro, a l'extrem NE del terme municipal i fins la restinga de la platja per llevant

i el llit del Riu Sec a migdia. A l'oest, el paratge es troba acotat per l'horta tradicional de Castelló, que veu com la séquia Major aboca les darreres escorrenties a la zona dels ullals, després de passar pel molí la Font.

Per sobre mateix del brollador discorre l'actual camí de les Vil·les, que en realitat és un tram més de la via antiga del Caminàs en direcció a Benicàssim. I allí mateix, vora l'emplaçament de la més moderna ermita de Sant Francesc (s. XVIII), neix el camí que duia al nord cap al castell de la Magdalena i el paratge del Desert.

Al voltant de tota esta cruïlla de camins es localitzen un seguit de concentracions de materials ceràmics en superfície. En realitat es tracta de dues zones diferenciades. La primera d'elles està situada a sobre del camí de les vil·les, entre este i el vell camí de l'horta que discorria paral·lel per sobre (hui en dia anul·lat pel traçat de la nova carretera de Castelló a Benicàssim), la qual mantingué la vegetació i els cultius de secà fins fa molt poc de temps. Es tracta d'un suau pendent, entre les cotes de nivell dels 8-10 metres, i amb terrasses àmplies i planes on, de tant en tant, també aflora la roca natural. L'altra zona se situa a la banda meridional del

Figura 103. Vista general de les àrees amb dispersió de materials ceràmics a banda i banda del camí de les Vil·les.

camí de les Vil·les i del camí de la Séquia de l'Obra, en la zona ocupada per bancals d'horta, amb una transformació més intensa, i sobre unes cotes de nivell situades entre els 4-5 metres.

Hi ha fins a tres àrees de concentració de materials ceràmics en àmbits totalment diferenciats del jaciment. Les concentracions de ceràmica presenten un alt grau d'homogeneïtat interna i, alhora, són clarament diferents de la resta. És a dir, el material no apareix barrejat de forma indiscriminada i es poden identificar àrees de concentració diferents per cada període històric.

Hi ha una concentració en la banda septentrional del camí de les Vil·les, i a banda i banda del camí de la Magdalena, amb un domini absolut de material d'època andalusí. En la banda meridional, l'extensió de material ceràmic correspon a l'època romana (peces de terra sigillata hispànica i africanes amb altra ceràmica comuna i alguna àmfora). Finalment, hi ha una franja de terra entre el camí de les Vil·les al nord i la séquia Major al sud on s'ha trobat una altra concentració de ceràmica també d'època andalusí (bàsicament gerres).

En tot el jaciment no hi ha cap edificació, tret d'alguna caseta molt recent i la referida ermita. No s'identificà cap estructura construïda anterior, ni tampoc es documentà cap material lític com el recuperat en troballes anteriors del segle XX.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). BAZZANA, A. (1978). FLETCHER, D.; ALCÁ-CER, J. (1956). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 104. Vista general de la zona més septentrional amb dispersió de materials ceràmics.

Figura 105. Conjunt de ceràmiques romanes.

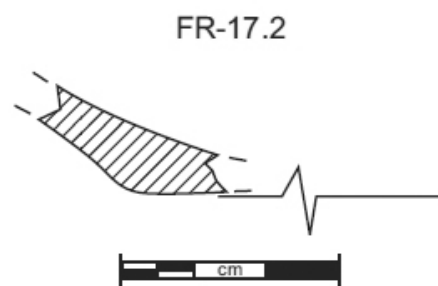
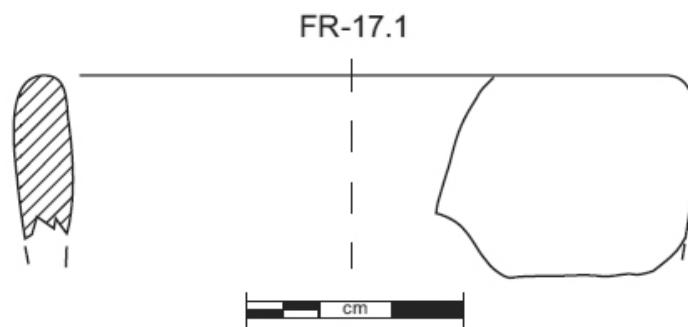

Figura 106. Ceràmica andalusina: 1 i 2 - Gerres.

18 - LA FONT DE LA SALUT

Nom del jaciment:	LA FONT DE LA SALUT
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. X-XII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

En la zona de confluència de les dues capçaleres ubicades més al nord-oest del barranc de la Magdalena o de l'Algepsar, a poca distància de l'emplaçament de l'ermita de la Font de la Salut, tot just a l'inici del vessant muntanyenc, es troba una concentració de ceràmica en superfície.

La zona està dominada per una coberta vegetal de pins i alguns arbustos baixos, just per sobre de la zona estricta de confluència dels barrancs, que

compta amb un parell de terrasses àmplies i planes dedicades al cultiu.

El jaciment està situat vora el camí que s'enfila cap al coll de Benissalema vora el tossal del Racó de Raca, per la seua banda meridional, ocupant una plataforma menuda orientada a migdia.

El material ceràmic existent en superfície és prou significatiu i s'escampa per una àrea que se situa entre les cotes de nivell dels 145/150 metres.

La ceràmica presenta una gran homogeneïtat de pastes i formes perquè pertany a un únic període històric d'època medieval andalusí. Hi ha olles, gerretes i safes, alguna amb vidrat de color verd oliva a l'interior. En l'àrea no s'identifica però cap estructura construïda associada amb valor arqueològic.

Bibliografia:

PORCAR, J. B. (1931). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 107. Vista general de la zona amb el jaciment gairebé al centre de la imatge.

Figura 108. Vista general de la zona amb dispersió de materials ceràmics i el coll de Raca al fons.

Figura 109. Conjunt de ceràmiques andalusines: gerretes, safes i olles.

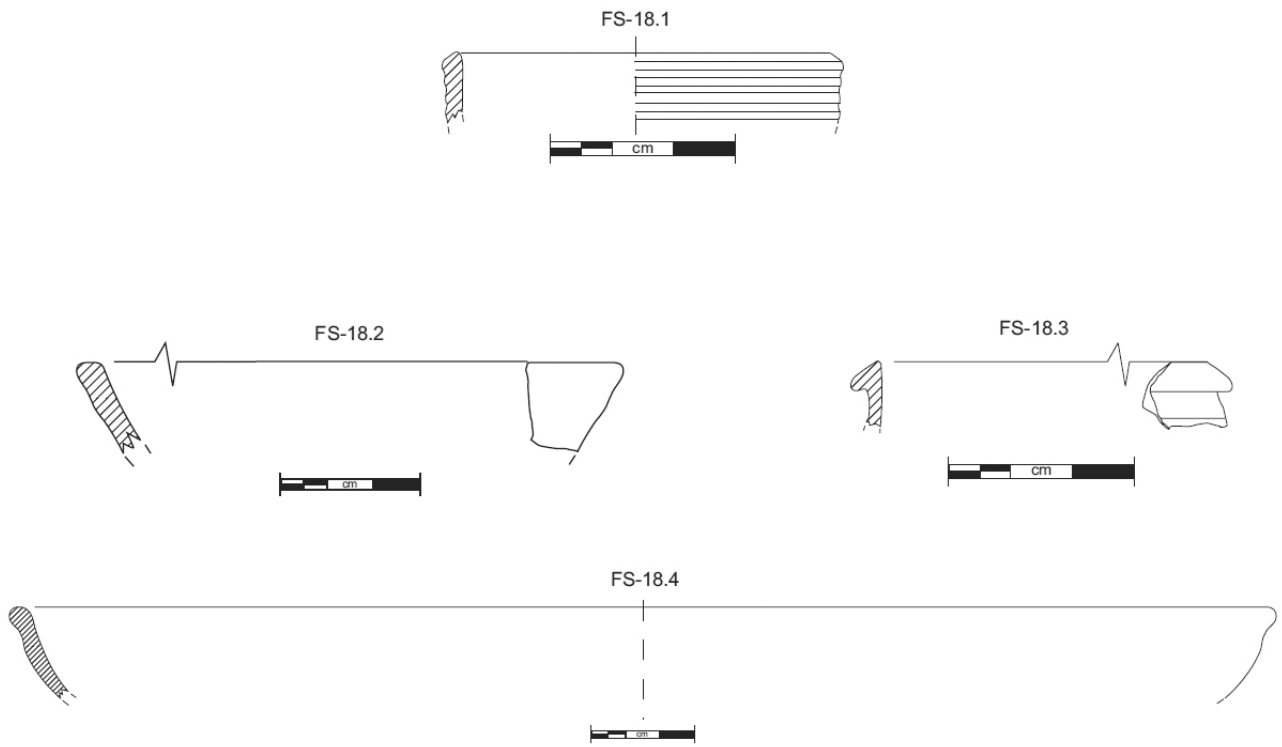

Figura 110. Ceràmica andalusina: 1 i 3 - Gerretes, 2 i 4 - Safes.

19 - ILLA GROSSA DE COLUMBRETES

Nom del jaciment:	ILLA GROSSA DE COLUMBRETES
Tipus de jaciment:	Derelictes i troballes aïllades / Enterraments
Adscripció cultural:	Ibèrica i romana / Contemporània
Cronologia:	s. IV-III a.C. – I-II d.C. / s. XVI-XX d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i àncores de plom. Restes humanes
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un exemple únic de conjunt arqueològic d'àmbit terrestre i marí al nord de les terres valencianes. Les notícies de troballes individuals són més que habituals, pel que fa a l'Illa (que en sí formaria ja un jaciment arqueològic delimitat), i nombroses dins del medi subaquàtic (segurament procedents de diferents derelictes arrossegats pels corrents). A més, es tracta d'un emplaçament singular i emblemàtic freqüentat al llarg de la història i la tradició marinera local. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5

Les Columbretes són l'arxipèlag més singular del territori valencià i configuren un dels ecosistemes insulars de major interès ecològic de la Mediterrània. L'arxipèlag està format per una sèrie d'illots i esculls situats aproximadament a 31 milles nàuti-

ques de la costa de Castelló, o uns 56 km de distància, que conformen quatre grups diferenciats, als quals els dona nom la major de cadascuna de les illes: l'illa Grossa, la Ferrera, la Foradada i el Carrallot.

En total, l'arxipèlag s'estén al llarg de 5 milles nàutiques, amb un total de 19 hectàrees emergides, de les quals, 14 corresponen a l'illa Grossa, que és l'única habitada, on es localitza el far de Columbretes. La cota de nivell més elevada de tot l'arxipèlag correspon als 67 metres d'altura que assenyala un vèrtex geodèsic situat a tocar del far.

Les Columbretes estan assentades sobre un fons situat a uns 80 metres de profunditat, i són d'origen volcànic, aspecte fàcilment apreciable en els materials que les formen i en el seu aspecte peculiar. La part emergida és reserva natural i està protegida per la Generalitat Valencina des de l'any 1988. La reserva marina que envolta l'arxipèlag està gestionada pel Ministeri de Medi Ambient i Medi Rural i Marí des de 1990, actualment té 5.543 ha.

Visitades únicament per pescadors, contrabandistes i pirates fins a principis del segle XIX, la colonització de l'arxipèlag es va produir a mitjans del segle XIX amb la construcció del far de l'illa (1856-1860). Els faroners habitaren l'illa de manera pràcticament continuada durant més d'un segle, i només abandonaren les illes definitivament l'any 1975, quan es va automatitzar el far.

L'Illa Grossa dibuixa una forma circular oberta al NE –l'oratge bat predominantment de N/NE i S/SE, cosa que configura els penya-segats característics dels vessants orientals de totes les illes– i al seu interior s'obri un port (port Tofinyo) o àrea d'aigües poc profundes, tot i que arriba en alguns punts a cotes de -30/-35 metres de fondària. La part exterior de l'illa assenta sobre un pendent molt pronunciat que arriba fins els -45 metres, a partir de la qual se suavitza lleugerament fins la cota dels -80/-90 metres.

L'Illa Grossa constitueix la quasi totalitat del grup situat al nord-est, i dibuixa una forma de mitja lluna. Té una longitud de nord a sud de gairebé 800 m i una amplada màxima de 200 i 150 m en els seus

extrem respectivament. Estos últims estan separats uns 400 metres, i tenen cotes de nivell diferents, mentre que a la banda septentrional s'arriba als 67 m, en la part meridional no se sobrepassen els 45 metres.

La badia interior té un diàmetre aproximat de 600 metres i està perfilada de penya-segats. L'illa disposa de tres punts de desembarcament que consisteixen en escales treballades sobre la mateixa roca, una a llevant dins del port esmentat, i les altres dues a ponent (l'escala d'Espanya al sud i l'escala del Rossí al nord), utilitzades en moments que el temporal era de llevant.

Es tracta d'un jaciment que es pot qualificar de maritimoterrestre, atès que compta amb troballes arqueològiques subaquàtiques (que són les majoritàries) i també restes en terra, sense oblidar que és la presència de la pròpia illa qui dóna sentit i raó de ser a la presència de les troballes en el fons del mar.

Les troballes arqueològiques a l'illa comencen als anys seixanta del segle XX, quan es descobreix el carregament d'un vaixell enfonsat davant el penya-segat oriental, a una fondària de -30/-35 m. La seua càrrega estava formada per àmfors romanes del tipus Dressel 7-11 plenes de salades. Posteriorment, a la dècada dels anys noranta es produïren noves troballes. Començaren amb la recuperació de dos ceps d'àncores de plom d'època romana de tipus fix i sense cap tipus de decoració o inscripció, a 17 i 24 metres de fondària respectivament.

Les prospeccions realitzades després permeten recuperar molts més fragments d'àmfors romanes, però també de ceràmiques ibèriques i algunes peces medievals en diferents punts de l'interior de la badia. A la part externa de l'illa també es recuperaren fragments d'àmfors romanes, concretament als peus de l'escala d'Espanya (del tipus Dressel 7-11), sense poder precisar l'extensió de les troballes ni el tipus de jaciment. I l'any 2005 es va recuperar un fragment d'àmfora front l'escala del Rossí.

Per la seua banda, a terra s'han fet dues actuacions arqueològiques. La primera fou l'any 1990, quan s'excavà un enterrament ubicat a l'interior d'un estret abric rocós, a la part central de l'illa, que es podria datar als segles XVII-XVIII. Posteriorment, l'any 1999 s'efectuà una prospecció superficial de tota l'illa i quasi no es trobaren restes ceràmiques, però sí que es detectaren tres possibles emplaçaments susceptibles de contenir restes. Es tracta de cavitats rocoses que tenen unes dimensions reduïdes. Una se situa immediata a l'abric excavat anys abans, l'altra al vessant oriental pròxim

al far, i la tercera en la banya meridional, sobre el seu vessant sud.

El conjunt d'illots i esculls que conformen les illes Columbretes formen part important de la navegació antiga. En època romana, l'emplaçament degué ser utilitzat per embarcacions de transport que realitzaven un comerç destinat a ports concrets de llarga distància. El gruix de les troballes arqueològiques fixa una cronologia d'ús de les illes entre el segle II a.C. / II d.C., amb troballes esporàdiques del segle IV-III a.C. Tot i que el moment de major tràfic

sembla correspondre al segle I d.C. Finalment, l'illa deu haver estat freqüentada per mariners, pirates i contrabandistes des del segle XVI fins el XX.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (2001). FERNÁNDEZ, A. (1980). FERNÁNDEZ, A. (1994). FERNÁNDEZ, A. (1995). GUSI, F. (1999). PASCUAL, R. (1975). PORCAR, J. B. (1933). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 111. Vista dels penya-segats interiors de l'illa Grossa (imatge Amador Martínez).

Figura 112. Vista general de l'illa cap al sud (imatge Amador Martínez).

Figura 113. Recuperació d'un cep de plom d'àncora romana a Columbretes.

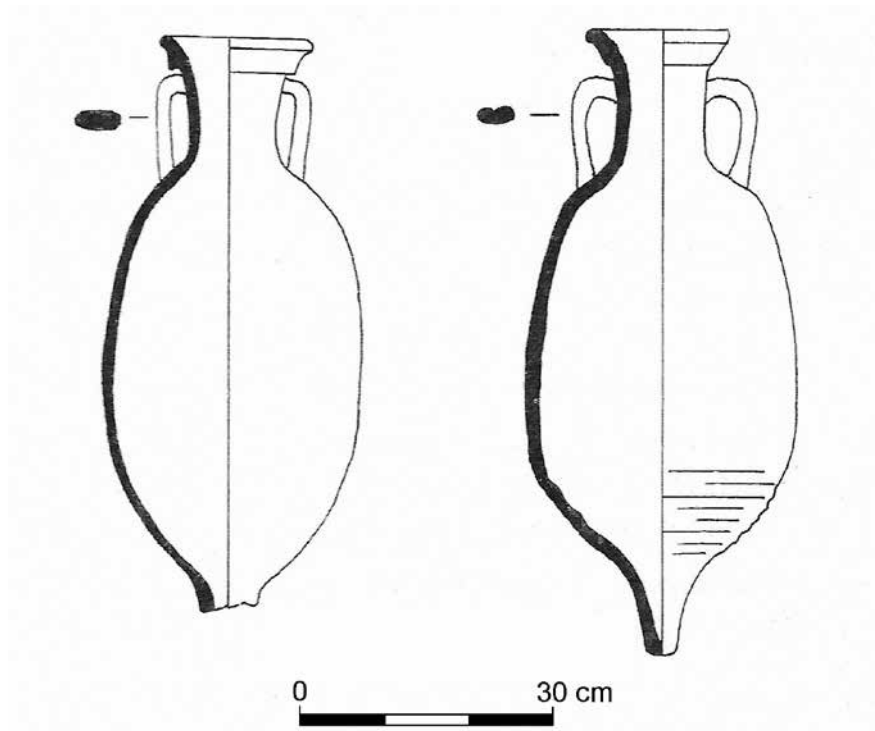

Figura 114. Tipus d'àmfores més habituals recuperats a la zona (Dressel 7-11)
(imatge Asunción Fernández).

20 - LA JOQUERA

Nom del jaciment:	LA JOQUERA
Tipus de jaciment:	Enterraments en cova
Adscripció cultural:	Eneolítica, Edat del Bronze
Cronologia:	2.000 – 1.500 a.C.
Materials registrats:	Ceràmiques, sílex i ossos (comptes de collar, botons perforats)
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un conjunt d'abrics i covetes, actualment sense sediment, que foren utilitzades per fer enterraments a l'antiguitat. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El jaciment està format per un conjunt d'abrics i covetes situades en un tall nu de la roca natural, que foren utilitzades per fer enterraments. El conjunt està situat a la capçalera del barranc de la Torreta, front el Tossal Gros i al darrere de l'emplaçament del Castellet, en l'extrem més occidental de la serralada del Desert de les Palmes, i en el vessant de migdia. Les covetes es localitzen entre les cotes

de nivell dels 220-238 metres, en un front lleugerament escarpat de roca.

Les sepultures disposaven d'uns aixovars senzills i formats per alguna peça de ceràmica, material lític, comptes de collar i botons perforats. Les restes òssies eren molt escasses i el seu estat de conservació molt dolent.

definitiva unes superfícies respectives de 3 i 10 m² aproximadament. Actualment la zona està abandonada, amb garrofers i matolls que ho envaeixen tot.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). BOSCH, P. (1924). ESTEVE, F. (1944). ESTEVE, F. (1965). GUSI, F. (1999). OLIVER, A.; FUERTES, J. M.; MORAÑO, I. (2005). PORCAR, J. B. (1931). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

L'any 1926 foren excavades dues cavitats amb restes humanes per F. Esteve, qui assenyalava l'existència d'altres dues buides i mig destruïdes. La cronologia que ofereixen els materials arqueològics situen els enterraments en un moment de transició entre l'eneolític i l'edat del bronze, entre el 2000-1500 a.C.

Una primera cavitat té dos compartiments estrets i llargs disposats en angle recte, amb parets irregulars i una planta que fa poc més de 2,5 metres de fondària i uns 70-80 centímetres d'amplada. La segona cavitat presenta un vestíbul ample a la boca de poc més de 3 metres, que es fa considerablement estret en el tram inicial, per donar pas a una sala irregular i allargada, de 120-150 centímetres d'amplada i gairebé 5 metres de llargada. La fondària de la part interior de la cavitat s'aproxima als 2 metres, que fou la zona excavada per Esteve. En

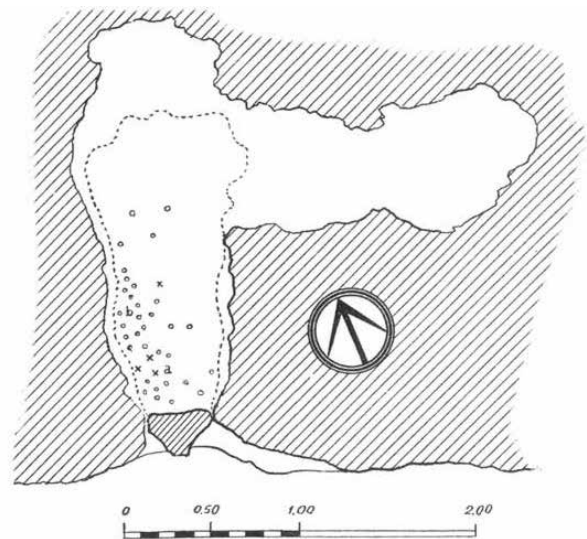

Figura 115. Planta del primer sepulcre (segons Esteve 1965).

Figura 116. Vista panoràmica de la zona on es troben els sepulcres.

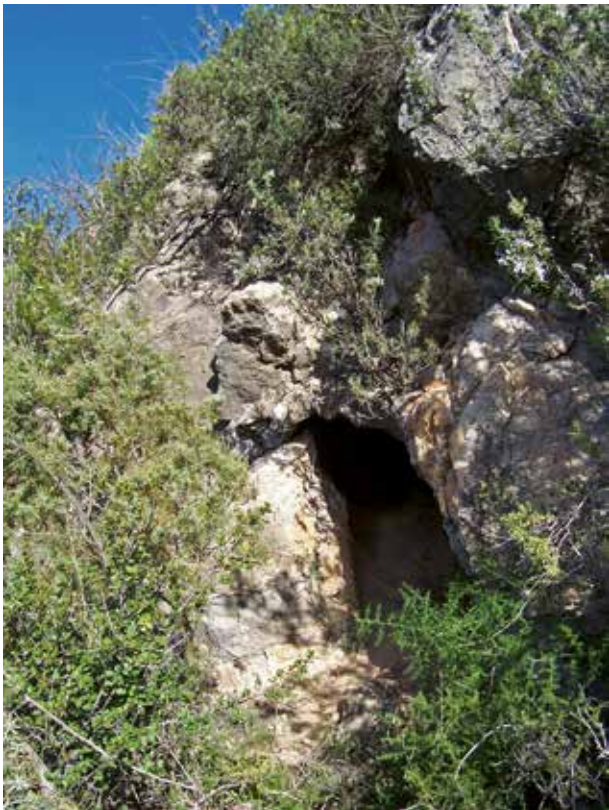

Figura 117. Vista actual de l'interior del primer sepulcre.

Figura 119. Vista actual de l'interior del segon sepulcre.

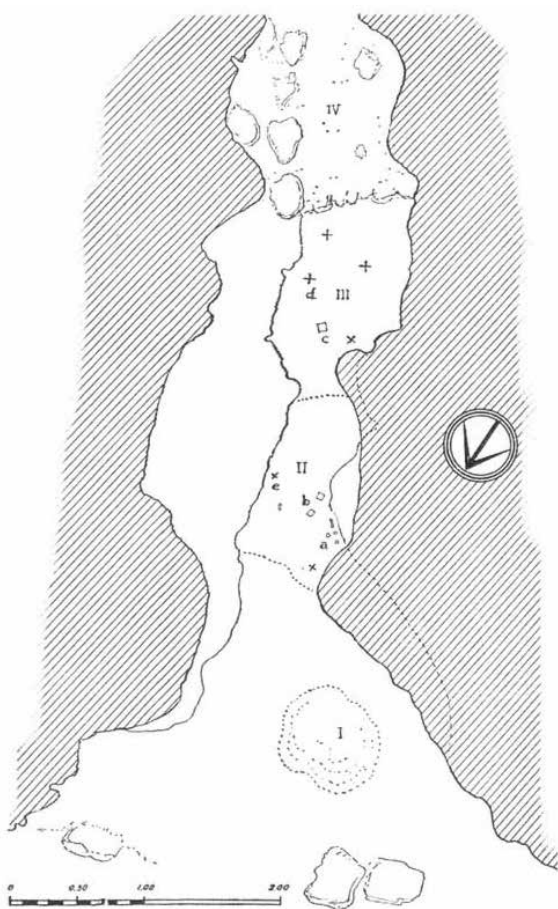

Figura 118. Planta del segon sepulcre (segons Esteve 1965).

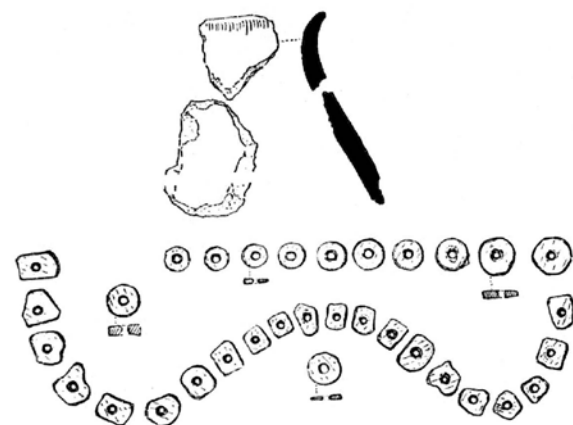
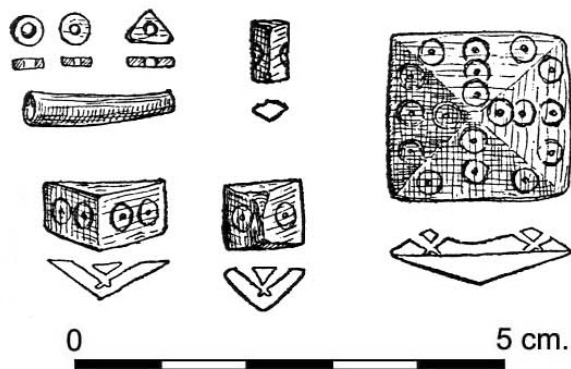

Figura 120. (Dalt) Comptes de collar i botons perforats procedents del segon sepulcre (segons Esteve 1965). (Baix) Fragments de ceràmica i comptes de collar del primer sepulcre (segons Esteve 1965).

21 - LLEDÓ

Nom del jaciment:	LLEDÓ
Tipus de jaciment:	Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Baix medieval-moderna
Cronologia:	s. II a.C. - III d.C. / s. IX-XI d.C. / s. XIV-XVIII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic amb estructures i nivells d'ocupació documentats en diferents excavacions arqueològiques. L'ocupació continuada i intensa al llarg del temps li confereix un especial valor i, a més, és un emplaçament emblemàtic dins de l'àmbit local, perquè allí es troba la Basílica de Lledó, vora la via antiga del Caminàs. Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5

La basílica de Lledó està ubicada vora la via antiga del Caminàs, en el seu marge oriental, i a pocs metres de distància en direcció nord de l'encreuament d'esta via amb el camí de la Plana, que uneix

la ciutat amb l'horta. L'entorn immediat de la basílica és una zona fortament alterada per la seua urbanització: zones d'aparcaments, jardins, habitatges residencials i altres serveis.

Però, superada esta primera barrera immediata, la resta són camps de cultiu, majoritàriament camps de tarongers en plena producció. Per la seua banda, el marge occidental del Caminàs ha mantingut la seua fisonomia agrícola fins a pràcticament l'actualitat.

De fet, ha estat en les zones més separades de la basílica on es troben restes de materials ceràmics en superfície, en quantitats poc abundants però significatives, sobretot al nord de la zona d'aparcaments actual i a la banda occidental del Caminàs, així com també més avall del camí de la Plana.

En definitiva, el material s'escampa per unes àrees que se situen en les cotes de nivell dels 13 metres a la zona oest i els 12 metres en la zona oriental. En general, tota la zona de la partida que volta l'emplaçament de Lledó presenta un desnivell molt escàs, amb terrasses planes de grans dimensions (al marge de la fragmentació parcel·laria actual), i travessada per multitud de séquies i braçals de reg.

La ceràmica presenta una certa diversitat de pastes i formes perquè pertany a dos períodes his-

tòrics ben diferents. Unes dades que confirmen els resultats obtinguts en l'única excavació realitzada a les portes de la basílica fa tres dècades. En aquell moment es trobaren restes molt barrejades de materials ceràmics que constataren, a banda de la presència en època baix-medieval i moderna, relacionada amb el lloc de culte, d'almenys dues fases d'ocupació més antigues: la medieval andalusí i la romana (amb la presència de ceràmica campaniana, terra sigillata hispànica, gèl·lica i africanes, a més d'amfores, dòlies i elements de construcció).

Posteriorment, a principis dels anys noranta del segle passat es feren obres de condicionament de l'esplanada situada al nord de la basílica i destinada a zona d'aparcaments, on aparegueren materials arqueològics variats i barrejats sense cap estratigrafia clara, que corresponien a diferents períodes històrics.

La possible vil·la romana degué ocupar un indret en l'antic pujol que hi havia a la zona (conegut després com a Pujol de Santa Maria del Lledó) ja des del segle II-I a.C., com indiquen les ceràmiques campanianes de vernís negre, i continuà fins el segle III d.C. El pujol, com altres de la zona litoral, fou arrabassat progressivament per la construcció de sitges i pous medievals en assentar-se una alqueria andalusí, probablement ja al segle IX d.C. La construcció de l'ermita al segle XIV i les posteriors reformes i ampliacions acabaren per modificar de forma substancial l'ocupació de la zona i les restes del subsòl.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). BOSCH, P. (1924). GUSI, F. (1999). GUSI, F.; CASABÓ, J. (1985). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 121. Vista panoràmica de la zona d'aparcament darrere de la basílica de Lledó on han aparegut restes.

Figura 122. Detall de la façana on es feren sondejos arqueològics.

Figura 123. Vista de la intervenció arqueològica (imatge Museu de Belles Arts de Castelló).

Figura 124. Conjunt de ceràmiques romanes (terra sigillata hispànica) i andalusines.

22 - MAS DE BOIRA

Nom del jaciment:	MAS DE BOIRA
Tipus de jaciment:	Assentament
Adscripció cultural:	Bronze
Cronologia:	1.500 – 1.100 a. C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. També hi ha notícies de troballes anteriors. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Als peus del vessant occidental de Les Serretes, allí on el pendent se suavitza abans d'arribar al barranc de la Magdalena, just pel seu marge esquerre, i més concretament a mig camí entre el Castell de la Magdalena i la Font de la Salut, es localitza una zona amb dispersió de materials ceràmics en superfície.

La zona està actualment ocupada per bancals de garrofers abandonats i envaïts per matolls, i tam-

bé per un bosc de pins. La principal afecció del jaciment es degué produir quan es va abancalar el vessant i es posà en cultiu la zona. A més, després, pel bell mig del jaciment es feu passar l'actual carretera del Desert, paral·lela al barranc. Les troballes es concentren a la part oriental de la carretera, lleugerament allunyades del barranc, i al voltant de les restes del mas de Boira.

Els materials ceràmics corresponen a un mateix període històric de l'edat del bronze, i venen a corroborar altres troballes del segle XX en el mateix emplaçament. Concretament, l'any 1923, Porcar va fer una xicoteta excavació arqueològica en este in-

Figura 125. Vista panoràmica de la zona del jaciment cap al barranc de la Magdalena.

Figura 126. Detall de les restes actuals del mas i el seu entorn.

dret que permeté documentar un possible fons de cabana, amb planta circular delimitada per lloses de pedra clavades al terra. Es va trobar igualment molta ceràmica i molins de mà que correspondrien a un assentament permanent.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

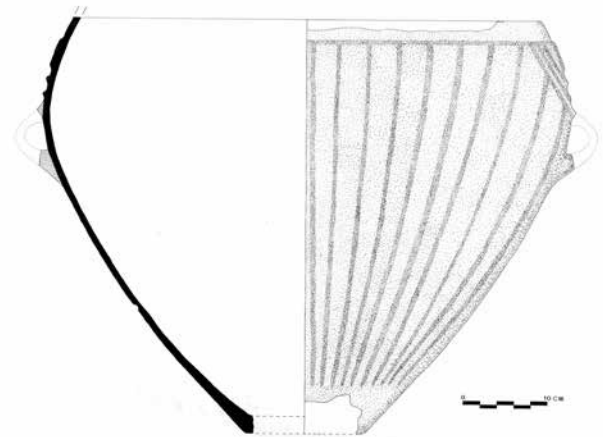

Figura 127. Ceràmica del Mas de Boira (segons Arasa 1979).

Figura 128. Ceràmica del bronze del Mas de Boira (imatge Museu de Belles Arts de Castelló).

23 - MAS DE RAMBLA O DE TORRES

Nom del jaciment:	MAS DE RAMBLA O DE TORRES
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. IX-XI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El tossal de les Serretes té un vessant molt pronunciat a ponent que condueix directament sobre el marge esquerre del barranc de la Magdalena. En l'extrem sud-oest d'esta xicoteta serralada, i ubicat a manera de xamfrà, tot just a les esquenes del tossalet i castell de la Magdalena, es localitza una concentració de ceràmica de certa densitat, escampada arreu del pendent abrupte i pronunciat.

Es tracta d'un vessant amb fort desnivell, ocupat per matolls i alguns garrofers i pins aïllats. La concentració de ceràmica està situada entre les cotes de nivell dels 70 i dels 85 metres respectivament. Al seu davant i en la part baixa del pendent, es trobava el mas de Rambla (actualment desaparegut i del qual només es conservaven restes dels fonaments i d'algun paviment interior).

Pel davant del mas passava, i encara es conserva en l'actualitat, un camí que travessa el barranc i connecta amb el camí de l'Algepsar. En molts punts, la roca natural aflora sobre el camí i es conserven les carrilades deixades pel pas de les rodes.

A hores d'ara es desconeix si es produí alguna reutilització d'estructures construïdes precedents, però el cert és que, al costat, encara es conserva un aljub amb volta de canó que recull l'aigua del vessant de la muntanya.

L'àrea de dispersió de la ceràmica envolta totes estes construccions i d'altres mig ocultes de pedra seca que hi ha al pendent de la muntanya. El material ceràmic s'escampa per una superfície amb un fort desnivell de més de 15 metres, i presenta una gran homogeneïtat de pastes i formes perquè pertany al mateix i únic període històric representat, el medieval andalusí. Hi ha olles, gerres, alfàbies, gots i d'altres formes.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 129. Vista panoràmica de la zona del jaciment als peus de les Serretes.

Figura 130. Detall de l'emplaçament vist des de dalt.

Figura 131. Conjunt de ceràmiques andalusines.

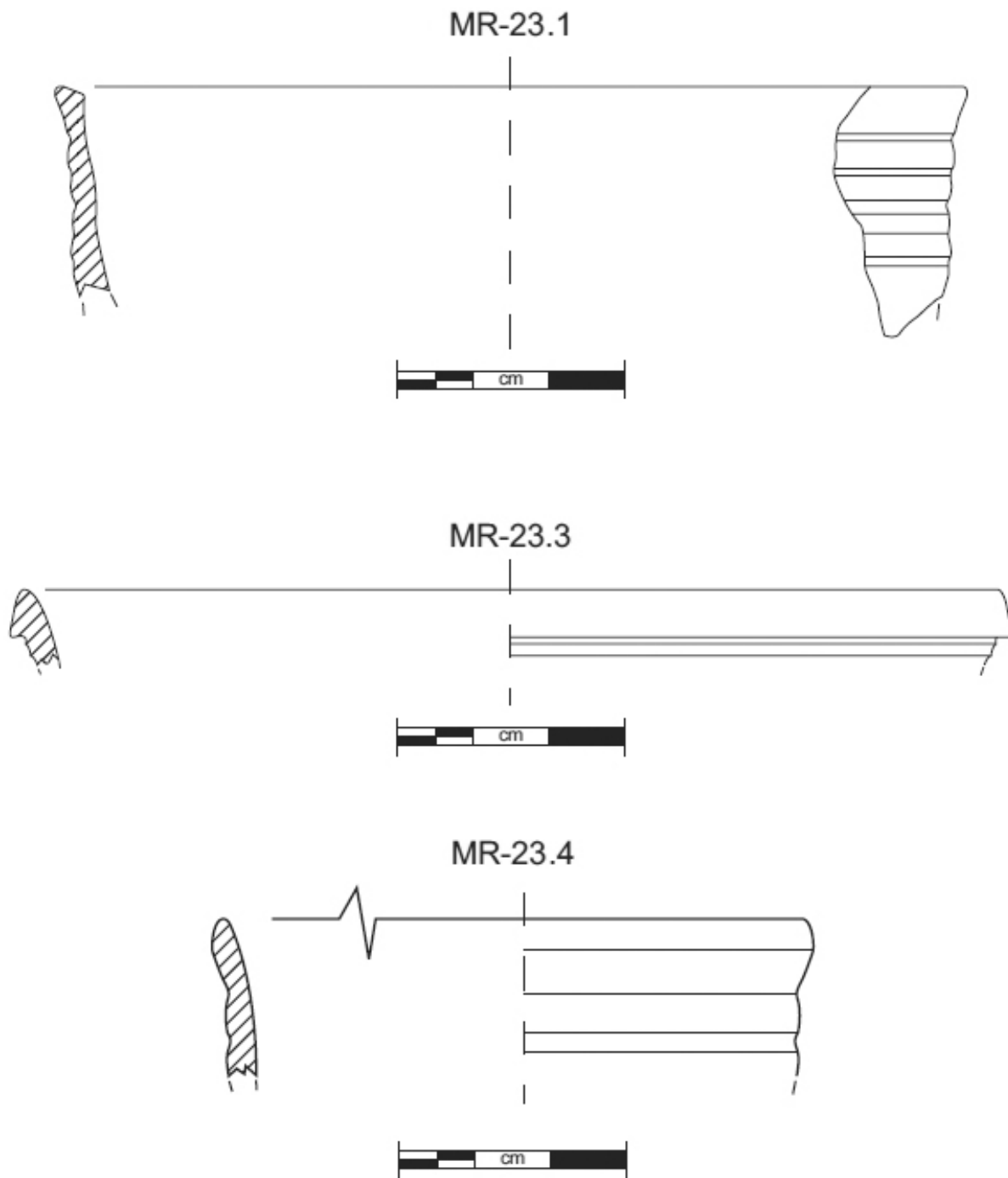

Figura 132. Ceràmica andalusina: 1, 3 i 4 - Gerres.

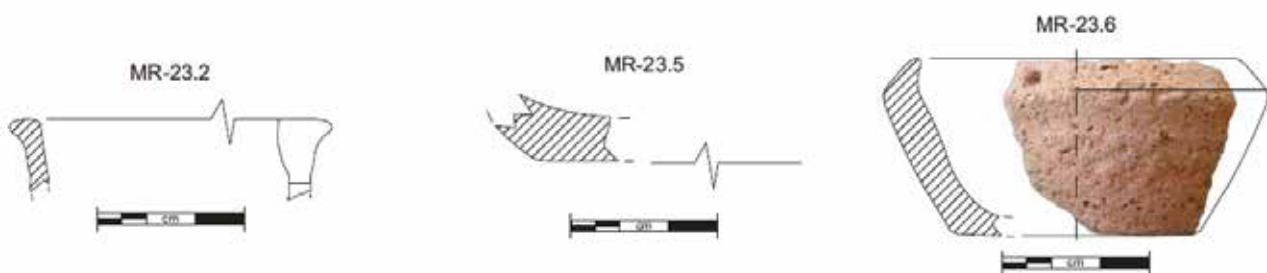

Figura 133. Ceràmica andalusina: 2 - Gerra, 5 - Alfàbia, 6 - Possible got o tassa.

24 - NECRÒPOLIS DE LLEDÓ

Nom del jaciment:	NECRÒPOLIS DE LLEDÓ
Tipus de jaciment:	Necròpolis
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. IX-XIII d.C.
Materials registrats:	Inhumacions
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una àrea que pot albergar encara restes d'una necròpoli islàmica que fou excavada parcialment. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Vora la via antiga del Caminàs, i en el seu marge oriental, està situada la basílica de Lledó, a pocs metres de distància en direcció nord de l'encreuament amb el camí de la Plana.

Just enfront de la basílica, i més concretament de l'esplanada d'aparcaments que hi ha a la seua banda nord, es va construir fa pocs anys les noves dependències de l'antic asilo per a les persones grans.

El lloc escollit per fer la seua construcció fou una parcel·la de grans dimensions existent en el marge occidental del Caminàs, just abans de la derivació del camí d'En Riera. Es tractava d'una terrassa plana, amb poc desnivell, sobre les cotes dels 13-14 metres, i encaixada entre una séquia de reg al darrere i el Caminàs al davant.

L'excavació de l'any 2005, prèvia a la realització dels fonaments de l'edificació, documentà l'exis-

Bibliografia:

BENEDITO, J.; CLARAMONTE, M.; DELAPORTE, S. (2008). POLO, M.; CRUZ, E.; COCH, C. (2008). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

tència d'una necròpolis d'època islàmica, amb un total de 32 inhumacions, totes elles de caràcter individual i en fosses simples sense superposicions.

No es va trobar cap aixovar que acompanyés els enterraments, però sí la reutilització d'elements constructius d'època romana (rajoles, fragments de teules i de dòlia) per a cobrir els cossos. La superfície excavada amb restes arqueològiques s'aproximava als 1.150 m².

Figura 134. Vista actual de l'emplaçament.

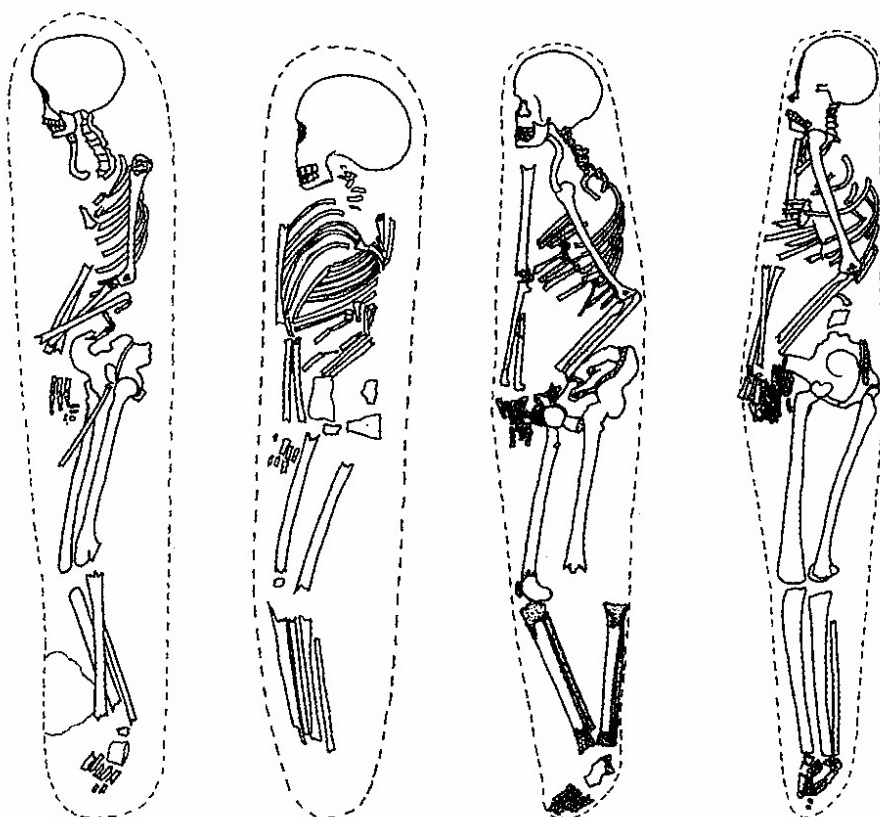

Figura 135. Planta d'algunes inhumacions excavades (segons Benedito et ali).

Figura 136. Detall d'un dels cossos excavat (imatge Josep Benedito).

25 - EL PLA DEL MORO

Nom del jaciment:	EL PLA DEL MORO
Tipus de jaciment:	Vil·la
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i estructures
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic parcialment destruït durant la construcció d'una autovia. Tot i això, encara hi ha concentracions de ceràmica i manté part del seu potencial arqueològic. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

En la partida del Bovalar, sobre el mateix camí de la Ratlla de Borriol (que delimita els dos termes municipals), i a una distància de 300 metres al sud del Riu Sec, i poc menys d'1 Km de la Via Augusta, es localitza el jaciment d'una vil·la romana.

Des de finals dels anys setanta del segle XX, la zona es va transformar de secà en camps regats de

tarongers. Els canvis afectaren sensiblement el jaciment, que veié com s'arrabassava progressivament l'alteró sobre el qual s'assentaven les restes arqueològiques construïdes. De fet, l'ocupació de la vil·la s'estenia a banda i banda del camí de la Ratlla, i les restes que es trobaven eren prou variades.

Porcar esmentava, a mitjans del segle XX, l'existència d'estes restes que, de tant en tant, afloraven a la superfície. Però fou als anys noranta de la mateixa centúria que es construí la carretera CV-10, en el tram de Borriol a Betxí, que es va fer a sobre del camí de la Ratlla, aprofitant el seu traçat.

L'actuació comportà la localització i posterior destrucció de diferents habitacions i un forn de la vil·la romana. L'excavació de 1993 recuperà materials arqueològics molt variats, des de ceràmica a peces de teler o carreus de pedra, vidre, metalls i ossos de fauna. En definitiva, les restes semblen pertànyer a les dependències secundàries d'una vil·la romana que fou ocupada entre els segles I-III d. C. En els camps limítrofs a la nova via de servei encara es localitzen ceràmiques disperses, amb fragments de terra sigillata: copes i plats d'hispanica o cassoles i tapadores africanes entre d'altres.

Esta circumstància permet pensar que no es va perdre tot el jaciment sota la carretera, sinó que, més aviat, encara hi ha alguna part que podria mantenir un cert potencial arqueològic.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 137. Vista panoràmica de la zona del jaciment que encara conserva restes ceràmiques.

Figura 138. Vista cap al nord de la part restant del jaciment vora la carretera.

Figura 139. Conjunt de ceràmiques romanes.

26 - EL PUJOL DE GASSET

Nom del jaciment:	EL PUJOL DE GASSET
Tipus de jaciment:	Poblat
Adscripció cultural:	Ibèrica i romana
Cronologia:	s. III-I a. C.
Materials registrats:	Ceràmiques i ploms amb escriptura
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic sense restes d'estructures visibles superficialment. La troballa d'un plom escrit en alfabet ibèric al jaciment li confereix un especial valor dins de l'àmbit local i comarcal. Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5

El pujol de Gasset era un monticle de dimensions menudes situat en el Grau de Castelló, a uns 700 metres de distància de la línia de costa i, més concretament, a tocar de la banda septentrional de la séquia de Patos, poc abans de la confluència d'esta amb el traçat del camí Serradal.

Actualment, el lloc està totalment urbanitzat, tret d'algun solar aïllat, per una trama de carrers urbans i blocs d'edificis. A més, l'emplaçament està creuat per la carretera vella del Grau o avinguda dels Germans Bou.

Ja fa més de 150 anys que en esta zona es venen fent troballes de materials arqueològics, algunes de gran transcendència històrica. La localització d'estes troballes es fa cada vegada més difícil, pel procés de canvis que genera la seua urbanització.

A grans trets, estes es poden ubicar al voltant del grup de cases de Sant Pere, construït l'any 1944, en el que aleshores s'anomenava pujollet de les Oliveres. Aproximadament entre els carrers Mar Cantàbric i Carallot a l'oest i l'est respectivament, el carrer del Remol al nord i més enllà de l'avinguda Germans Bou pel sud, fins a la séquia de Patos que discorre en diagonal.

La realització d'alguns sondejos en esta àrea i en zones molt pròximes confirmen la presència de restes arqueològiques en el subsòl, encara que estes apareixen d'una forma molt desigual i a cotes de profunditat ben diferents.

Des de la construcció de la carretera del Grau en 1847 i durant tota la segona meitat del segle XIX, es produïren moltes intervencions en la zona del Grau que tenien per objecte l'arrabassament dels nom-

Figura 140. Vista meridional de la zona del jaciment vora la séquia de Patos.

brosos monticles o pujollets que ocupaven la línia de costa enmig dels aiguamolls i marjals, per tal de reblir zones de l'estany i ampliar les terres de cultiu.

L'any 1851, en el decurs dels treballs efectuats en el pujol de Gasset, es va trobar la famosa làmina de plom enrotllada amb una inscripció ibèrica. Les seues dimensions fan 44,5 centímetres de longitud i 4,3 centímetres d'amplària, i conté 154 signes agrupats en 19 paraules.

A principis del segle XX es va rebaixar una quarta part del pujol, amb una potència extreta de quasi 3 metres de fondària. Les terres i els materials que podien contenir foren escampats pels voltants per a guanyar noves zones de cultiu.

La següent afecció greu fou la construcció d'un grup d'habitatges cap a mitjans del segle XX. En fer els fonaments de les cases aparegueren nombroses restes materials, majoritàriament ceràmiques.

Des de llavors no s'han deixat de produir troballes casuals en moments que s'ha remenat el subsòl. Una de les més recents quan l'any 2003 es feu una canalització nova per a soterrar cables elèctrics per la vora de l'avinguda Germans Bou, just al davant del grup de Sant Pere, amb l'aparició de molta ceràmica i blocs de pedra. Una troballa que ve a confirmar l'extensió del jaciment a banda i banda de l'esmentada carretera. Els darrers sondejos amb troballes s'efectuaren a finals del 2017 en urbanitzar un carrer.

El material recuperat en troballes i excavacions correspon a un mateix horitzó cultural de l'època ibèrica, i correspondrien a un poblat que mantingué relacions comercials durant els primers segles de presència romana a la zona, just fins el canvi d'era.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). ARASA, F. (2001). BOSCH, P. (1924). ESTEVE, F. (1966). FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1956). GUSI, F. (1999). OLIVER, A. (1978). OLIVER, A. (1981). PORCAR, J. B. (1933). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

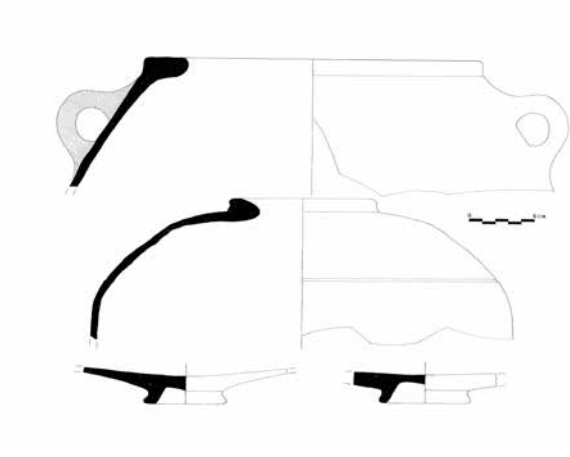

Figura 141. Ceràmiques ibèriques (segons Arasa 1979).

Figura 141b. Vas de ceràmica ibèrica conservat al Museu de Belles Arts de Castelló.

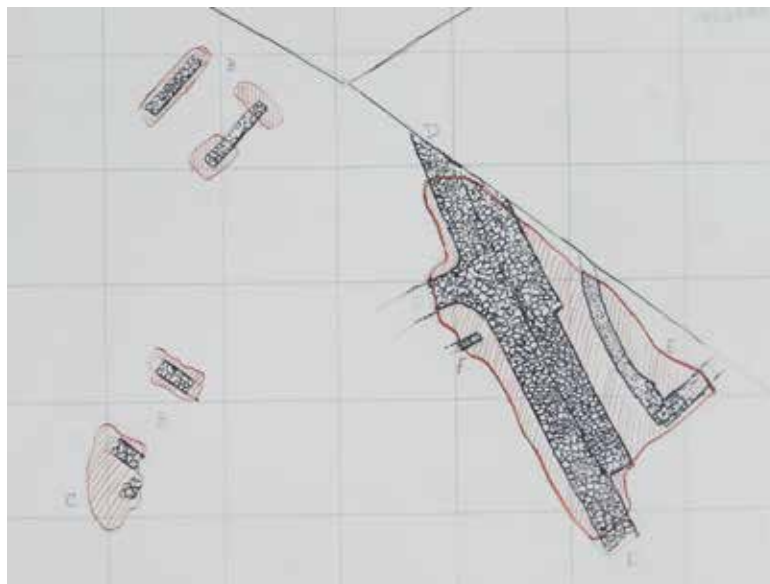

Figura 142. Detall de les excavacions arqueològiques efectuades per Porcar l'any 1946.

Figura 143. Fragment de la inscripció ibèrica del Pujol de Gasset sobre plaqueta de plom (imatge Museu de Belles Arts de Castelló).

27 - LA QUADRA DE NA TORA

Nom del jaciment:	LA QUADRA DE NA TORA
Tipus de jaciment:	Vil·la
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. A més, hi havia notícies de troballes anteriors i es troba a la vora d'un camí històric important. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

La quadra de Na Tora és un camí que, en la meitat meridional, sembla perpetuar i fossilitzar l'antic traçat de la Via Augusta, des del camí dels Palos o carretera de Ribesalbes fins al límit del terme municipal amb Almassora, en direcció al Riu Millars. A una distància aproximada de 1.300-1.400 metres al sud del creuament del Riu Sec, i a la vora del camí, en una antiga zona de secà a l'oest de la població, es localitza una concentració intensa de ceràmica en superfície.

La zona de les troballes es va transformar al segle passat en horts de tarongers, però la construcció de polígons industrials i el traçat d'infraestructures

viàries recents han provocat un abandonament generalitzat de l'activitat agrícola i dels camps.

L'àrea presenta camps amplis i extensos amb poc desnivell, situats al voltant de la cota dels 65 metres. La concentració de ceràmica ocupa una superfície situada en els camps de cultiu que hi ha entre el camí de la quadra de Na Tora i el nou traçat de la carretera N-340. Hi ha presència significativa de terra sigillata hispànica i africana, llànties, plats, així com cassoles, tapadores i olles de ceràmica africana de cuina.

El jaciment ocupa un emplaçament significatiu vora la mateixa Via Augusta. En l'àrea no s'identifica

Figura 144. Conjunt de ceràmiques romanes.

cap estructura construïda (només una caseta per a eines del camp molt recent), però les troballes són coincidents amb les notícies i dades que es tenia del jaciment.

Bibliografia:
ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 145. Vista de l'emplaçament amb restes ceràmiques.

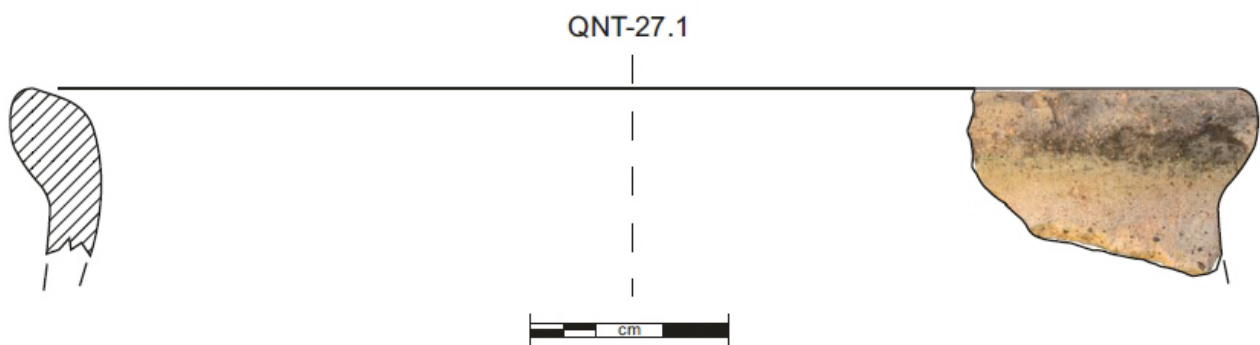

Figura 146. Ceràmica romana: 1 - Olla.

28 - RAMELL

Nom del jaciment:	RAMELL
Tipus de jaciment:	Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí
Cronologia:	s. I-III d.C. / s. IX-X d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i blocs de pedra
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic amb restes d'estructures visibles superficialment. L'ocupació continuada al llarg del temps li confereix un especial valor dins de l'àmbit local. Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5

Al bell mig de la partida de Ramell, ubicada a les esquenes de la Basílica de la Mare de Déu de Lledó i al nord del camí de la Plana, es localitzen un parell de grans concentracions de ceràmica en superfície. En realitat podria tractar-se d'una única concentració de gran abast perquè els intersticis corresponen a camps abandonats.

Emmarcada, doncs, pel camí de la Plana al sud, i els camins d'En Riera i caminasset del Torrat a

l'oest i a l'est respectivament, s'estén una gran superfície de camps cultivats, actualment dominats pels horts de tarongers, de grans dimensions i molt poc desnivell, ja que oscil·la entre els 10 i els 9,5 metres.

La zona està travessada per algunes séquies de reg que circulen, sovint, pels marges de camins secundaris d'accés a algunes alqueries o cases de camp que existeixen.

La concentració de ceràmica ocupa una extensió que engloba una alqueria o casa de camp, al voltant de la qual també es localitzen moltes restes constructives de cronologia antiga. Es tracta de nombroses lloses de pedra i grans blocs desbastats que han estat reutilitzats en fer un marge entre camps

o enllosar la part del darrere de la referida alqueria. També s'hi troba algun bloc amb canaleta rebaixada al centre. En total s'han comptabilitzat 17 blocs de pedra calcària que fan de mitjana 1 m de longitud i les amplàries varien de 25 a 40 centímetres.

Els materials ceràmics presenten una clara diversitat de pastes i formes perquè corresponen a dos períodes històrics clarament diferenciats: un d'època romana i l'altre medieval andalusí. A més, malgrat la barreja de materials en alguns camps, el cert és que la ceràmica romana es concentra en la part meridional i occidental. Hi ha copes de terra sigillata hispànica, cassoles i tapadores de ceràmica africana de cuina, àmfores, gerres, olles, grans recipients i materials de construcció. La ceràmica andalusí està distribuïda al darrere de la casa de camp esmentada i cap al nord, i destaquen les olles, safes i tapadores.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 147. Vista general de l'emplaçament amb restes ceràmiques.

Figura 148. Camps cultivats amb restes ceràmiques.

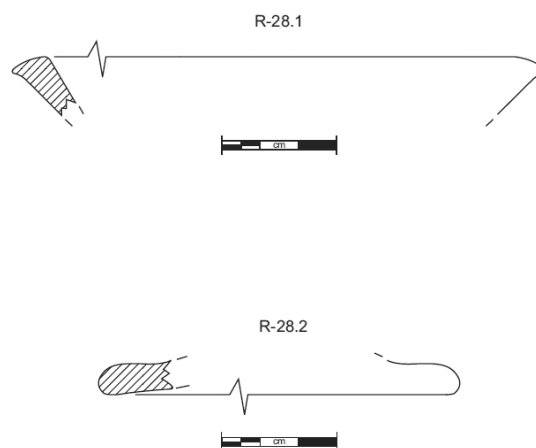

Figura 151. Ceràmica andalusina: 1 - Safa, 2 - Tapadora.

Figura 149. Conjunt de ceràmiques romanes.

Figura 150. Conjunt de ceràmiques andalusines.

29 - LA RUÏSSETA

Nom del jaciment:	LA RUÏSSETA
Tipus de jaciment:	Poblat / Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Bronze / Romana / Medieval andalusí
Cronologia:	1.800 - 800 a. C. / s. I-II d. C. / s. IX-XI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'un jaciment arqueològic perfectament delimitat per l'emplaçament que ocupa l'assentament en un tossal. La seua ocupació continuada i intensa al llarg del temps, amb una singular distribució de les zones d'establiment en cada període històric, li confereix un especial valor dins de l'àmbit local.</p> <p>Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5</p>

A la vora de la carretera de Castelló a Ribesalbes, sobre el marge septentrional, i entre el barranc del Malvestit i la Rambla de la Viuda, hi ha un tossalet de poca altura, a 168 metres sobre el nivell del mar.

El tossal, on hi ha el mas de Ruís quasi al capdamunt, destaca enmig de l'entorn de camps cultivats de tarongers, que s'apropen fins els peus de l'altell. El tossal conserva una vegetació molt densa de matolls i pinar. En este emplaçament es localitza un

jaciment singular del terme municipal, per ubicació i per diversitat.

De fet, hi ha diferents concentracions de materials ceràmics en superfície, els quals presenten homogeneïtat de pastes i formes en cada cas i, alhora, diferències significatives entre elles tres.

El jaciment correspon a un poblat del bronze situat al cim del turó, però greument afectat per les obres de construcció, ja fa uns anys, d'una bassa

pendent, es localitzen ceràmiques romanes indicadores d'un establiment d'esta època en aquella zona més baixa de l'emplaçament.

Finalment, al vessant S-SO, i orientat cap a la rambla, es troba ceràmica d'època andalusí. Tampoc s'ha pogut identificar cap estructura construïda en superfície que es puga relacionar amb l'assentament, tret del mas modern.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). GUSI, F. (1999). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

d'aigua de proporcions descomunals, la qual s'excauà en el subsòl i remenà els possibles nivells arqueològics. En superfície encara es troben algunes ceràmiques de l'època. Per la seua banda, al vessant S-SE, aprofitant un lleuger anivellament natural del

Figura 152. Vista del turó des de l'oest.

Figura 153. Conjunt de ceràmiques del bronze i andalusines.

Figura 154. Vista panoràmica del conjunt del tossal des de llevant.

30 - LES SERRETES

Nom del jaciment:	LES SERRETES
Tipus de jaciment:	Poblat fortificat
Adscripció cultural:	Bronze
Cronologia:	1.800 – 800 a.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i estructures defensives d'un poblat
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'un poblat prehistòric de certa envergadura i amb recintes fortificats que poden conservar un gran potencial arqueològic. Està emplaçat de forma immediata al castell de la Magdalena, amb el qual conforma un entorn històric i arqueològic de gran valor per al coneixement i la difusió del patrimoni arqueològic municipal.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició addicional primera. 1 i 2. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició addicional segona.</p>

Les Serretes són una xicoteta serralada, orientada en direcció E/O, i situada just al darrere del turó de la Magdalena i als peus del tossal de Ribalta, que té la seua cota més elevada en els 195 metres. Tot el vessant meridional de la serralada es veié greu-

ment afectada per l'explotació d'una pedrera que l'arrabassà pràcticament des del camí vell de Barcelona (també anomenat després camí de la Pedrera) fins a la mateixa carena.

A sobre de la cresta de la serralada es localitza un poblat de l'època del bronze, ja conegut des de principis del segle XX, quan Porcar publicà les primeres notícies al respecte. En realitat es tracta d'un establiment complex, que compta amb almenys tres recintes o àrees fortificades que es disposen de forma consecutiva, però intermitent, a mesura que s'ascendeix en altura.

El substrat geomorfològic de la zona, bàsicament calcari, amb alguns intersticis de terres i margues erosionats, proporciona un relleu adequat per a l'establiment d'assentaments d'altura en recintes fortificats. De fet, es poden utilitzar els tallats i afloraments de la roca com a defensa natural i, amb una mínima actuació constructiva, s'aconsegueixen amplis recintes protegits i es dificulta enormement la seua accessibilitat.

Al llarg de les Serretes s'ha documentat la presència de materials ceràmics que presenten una gran homogeneïtat de formes i pastes perquè cor-

Figura 155. Vista panoràmica del recinte intermedi amb la base de la muralla a la dreta.

responen a un mateix període històric de l'edat del bronze. Així com també alguns fragments de molins manuals per transformar el gra, indicatius de la presència d'un establiment permanent.

A més, també s'identifica l'existència de murs que podrien correspondre a llenços de muralla i, fins i tot, alguna planta de torre. Val a dir que la roca natural també ha estat condicionada en alguns punts per millorar el caràcter defensiu, com ara l'engrandiment d'algun fossat natural davant les muralles.

Es pot dir que el jaciment s'estructura en tres recintes escalonats sobre el vessant SE del tossal de Ribalta, que aprofiten unes superfícies mínimes en altells consecutius. El primer recinte està situat a la cota dels 133 m, està orientat en direcció E/O, és el més menut de tots i el que menys restes constructives presenta.

A continuació hi ha el segon recinte, el de millor factura constructiva, amb restes de muralles i murs interns, així com la presència d'una torre en l'extrem NE, accentuada per l'existència d'un tallat natural al darrere. El segon recinte ocupa una llengua estreta de terreny, orientada en direcció SO/NE, i entre les cotes de nivell dels 166-174 m. En este recinte hi ha molta més quantitat de ceràmica en superfície.

A continuació del segon recinte hi ha una defensa natural, incrementada per l'obertura d'un fossat, que donaria pas al tercer recinte. Este últim situat sobre un promontori molt més esquerp, orientat igualment en direcció SO/NE, entorn a la cota dels 190 m i amb un punt màxim central que arriba als 195 m. En esta zona es documenta la presència de ceràmica i restes de la muralla, que culmina en l'extrem NE amb una mena de portal d'accés, totalment derruït, que degué aprofitar un relleu prominent i natural de les roques per a ubicar-lo. Vora el portal, a la banda septentrional del recinte, es troben encara alguns abrics i covetes de refugi.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1999). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 156. Detall d'algunes restes construïdes al poblat.

Figura 157. Molí de mà localitzat al recinte superior.

Figura 158. Perfil del conjunt de les Serretes sobre el front obert de la cantera del port de Castelló.

Figura 159. Panoràmica del conjunt de les Serretes des del nord.

31 - TAIXIDA / CAMINÀS

Nom del jaciment:	TAIXIDA / CAMINÀS
Tipus de jaciment:	Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Moderna
Cronologia:	s. I-III d.C. / s. X-XI d.C. / s. XVI-XVII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i parets de tàpia valenciana
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic amb restes d'estructures visibles superficialment que podrien formar part del jaciment. L'ocupació continuada al llarg del temps li confereix un especial valor dins de l'àmbit local. Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5

Entorn a l'encreuament que dibuixen el Caminàs i el camí de Taixida es defineix una àrea de bancals d'horta amplis i amb poc desnivell intern, entre les cotes de nivell dels 13 i els 11 metres, malgrat que el camí de Taixida, que discorre en direcció O/E cap a la mar, circula a una cota inferior i encaixat entre

els bancals. La zona resta ara immediata a la ronda Est que envolta el sòl urbà de la població.

Hi havia notícies de troballes arqueològiques a la banda occidental del Caminàs, que s'han pogut corroborar de nou, tot i que la concentració de ceràmiques és cada vegada més escassa. Ac-

tualment es troben molts camps abandonats, i un centre educatiu construït ja fa uns anys ocupa tot el cantó sud-oest de l'encreuament de camins esmentat. Per la seua banda, al costat oriental del Caminàs s'han identificat dues concentracions de ceràmica, una menuda al nord del camí de Taixida i una altra de grans proporcions al sud del mateix camí.

Els materials ceràmics es reparteixen en camps plantats actualment de tarongers, però les majors proporcions apareixen en camps d'horta sense cap vegetació arbrada. Existeixen també varies casetes de camp de factura contemporània que no guarden, aparentment, cap relació amb estructures construïdes d'èpoques anteriors.

Només a l'extrem nord-est s'ha identificat una caseta que aprofita encara restes d'una construcció medieval, feta amb la característica tàpia valenciana, i incorpora uns panys a la construcció més recent. De fet, en el bancal immediat a l'alqueria moderna es conserva també una bassa d'amerar el cànem en un bon estat de conservació. La ceràmica que hi ha en superfície pertany a diferents èpoques: romana (gerres, botelles, recipients oberts i alguna àmfora), medieval andalusí (gerres, safes, redomes i gerretes) i moderna (pisa blava).

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). BAZZANA, A. (1978). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 160. Vista panoràmica de la zona al marge occidental del Caminàs.

Figura 161. Vista del jaciment cap a l'oest.

Figura 163. Conjunt de ceràmiques variades (romanes, andalusines i modernes).

Figura 162. Pany de tàpia valenciana conservat en una alqueria.

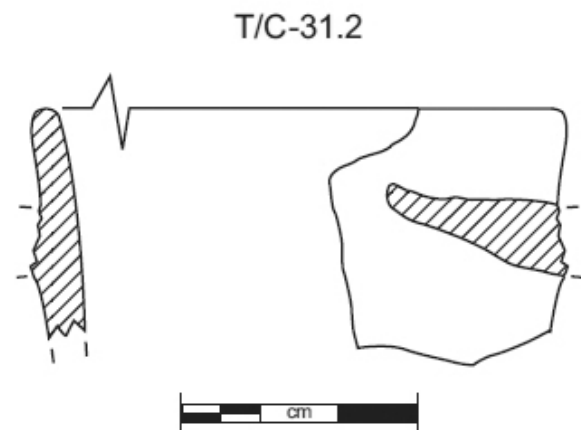
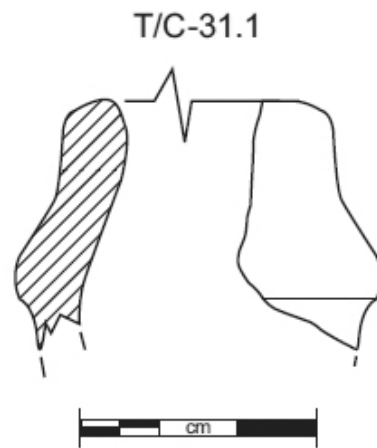

Figura 164. Ceràmiques andalusines: 1 - Redoma, 2 - Gerreta.

32 - TORRE DEL PLA DEL MORO / MAS DEL CIGALERO

Nom del jaciment:	TORRE DEL PLA DEL MORO / MAS DEL CIGALERO
Tipus de jaciment:	Torre i alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. IX-XIII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques, restes de torre i estructures d'alqueria
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta de les restes d'una torre defensiva i d'una edificació pròxima i associada que podria correspondre a una antiga alqueria andalusí. L'alqueria es manté en bon estat de conservació i la torre encara conserva un gran potencial arqueològic. És un jaciment únic en les seues característiques, i pot esdevenir un element insubstituïble en la difusió del patrimoni arqueològic municipal.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició adicional primera. 1 i 2 Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició adicional segona.</p>

El traçat del Riu Sec a l'est, el camí de la Ratlla de Borriol a l'oest i la carretera de l'Alcora (CV-16) al sud, dibuixen una àrea triangular en l'extrem SO de la partida del Bovalar que dóna lloc a una subpartida denominada el Pla del Moro.

Al bell mig d'esta zona es localitzen les restes d'una torre de tàpia, de planta regular en un estat de conservació prou dolent. La planta es fa difícil de definir per l'acumulació de runes, tot i això, es pot mesurar la llargada del costat de ponent, el qual faria aproximadament 7 metres a la base, dels quals només 4,60 m tenen continuïtat en alçada, men-

Figura 165. Vista del llenç occidental de la torre.

tre que del costat meridional només resten visibles 2,35 metres de la base. La resta de la planta queda oculta per les runes que s'acumulen en una plataforma indefinida.

El llenç de ponent conserva una alçada de 3,80 metres i es perfilen molt bé les diferents tongades de tàpia, les quals fan 2,35 m de llargada i 1,16 m d'alçada, mentre que els forats de les agulles es disposen cada 80 centímetres. El gruix de la tongada fa 53/55 centímetres i disposa de calicostrat a les dues bandes.

L'entorn més immediat a la torre combina camps de tarongers per ponent i camps d'ametllers a llevant (sempre a una cota de nivell que ronda els 103 metres), tot i que en tots dos casos es tracta de transformacions recents del terreny que afectaren el jaciment. Els moviments de terra afectaren la part interior de la torre, on aparegueren restes òssies i de ceràmica.

D'altra banda, a uns 50 metres a l'oest de la torre es localitza el mas del Cigalero, una construcció que s'adossa a les restes constructives del que degué ser una alqueria andalusí associada a la torre.

El mas té dues parts edificades ben diferents. D'una banda, hi ha l'edifici principal de residència amb una planta rectangular i situada sobre la banda de llevant, amb la façana i entrada principal orientada a l'est; mentre que a la part del darrere, a la banda de ponent i del nord, es troben uns antics corrals i dependències d'una sola altura en origen.

La disposició i la planta d'estos espais (sales allargades de 14,65/14,80 x 4,40 metres respectivament, amb cobertes a una aigua i orientades cap a un pati central interior) podrien correspondre a la distribució d'una antiga alqueria andalusí.

Tot i això, els canvis recents en l'edificació han modificat la fisonomia d'algunes parts que dificulten una lectura estratigràfica més acurada. Els canvis produïts en l'entorn més immediat del mas, fruit del seu ús residencial, no permeten localitzar restes ceràmiques en superfície, que si es troben en els camps de tarongers immediats.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016). TRAVER, V. (1958).

Figura 166. Detall de la fàbrica de tàpia de la torre.

Figura 167. Restes de les construccions de l'antiga alqueria andalusí.

Figura 168. Panoràmica del conjunt de l'antiga alqueria andalusí.

33 - TORRETA D'ALONSO

Nom del jaciment:	TORRETA D'ALONSO
Tipus de jaciment:	Torre
Adscripció cultural:	Baix-medieval
Cronologia:	s. XVI-XVII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i torre
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'una construcció fortificada monumental, que manté un bon estat de conservació i també un interessant potencial arqueològic. És un emplaçament emblemàtic per a la població de Castelló, i pot esdevenir un element insubstituïble per a la difusió del patrimoni arqueològic municipal.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició addicional primera. 1 i 2. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició addicional segona.</p>

La Torre d'Alonso és una construcció defensiva, de planta rectangular i tres altures, que respon a una tipologia comú en la zona del litoral castellonenc. Es tracta d'un tipus de torre que es presenta generalment aïllada i, en este cas concret, al

capdamunt d'un turonet cobert per una vegetació arbustiva intermitent. La seua planta fa 8,20 x 9,10 metres i té una alçada de 10,50 metres a la façana principal i lleugerament superior al darrere.

La torre es data al segle XVI, probablement durant la primera meitat de la centúria i, és més que probable, desmarcada del context generalitzat de les torres de vigia del litoral. La informació existent sobre la torre és més aviat escassa i no es disposa de cap material arqueològic associat que permeta precisar la seua datació.

La torre està emplaçada en la part superior d'un turó menut, la cota de nivell correspon als 109 metres sobre el nivell del mar, i l'orografia de l'entorn

encara fa més relativa esta altura, atès que només sobreix una desena de metres per sobre dels camps de cultiu que l'envolten actualment. De fet, el sistema de muntanyes important que conformen el Tossal Gros, Penyeta Roja i la zona del Castellet actua com a teló de fons.

El turonet sobre el qual s'assenta la torre es disposa en direcció NE/SO, i es troba fortament abanecat pels vessants E/SE i també O. L'extrem SO presenta major desnivell, ja que es troba delimitat pel barranc de la Torreta o del Baladre, que discorre molt encaixat als peus de la Penyeta Roja.

La part superior del turó presenta dues superfícies relativament planes que la divideixen quasi per igual, una d'elles situada a l'extrem SO i ocupada per la torre, i l'altra en la zona NE sense restes de construccions i amb abundants afloraments de roca. L'ocupació de l'emplaçament no sembla anar més enllà del moment de construcció de la torre al segle XVI.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). FORCADA, V. (1984). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 169. Façana principal de la torre.

Figura 170. Detall d'elements defensius a la façana.

Figura 171. Panoràmica transversal del turó amb la torre al cim.

Figura 172. Vista de la torre des del nord.

Figura 173. Panoràmica del turonet on es troba la torre.

34 - EL TOSSAL GROS

Nom del jaciment:	EL TOSSAL GROS
Tipus de jaciment:	Poblat fortificat
Adscripció cultural:	Bronze
Cronologia:	1.800 - 800 a. C.
Materials registrats:	Ceràmiques i restes d'estructures
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'un poblat prehistòric fortificat de certa envergadura que pot conservar un gran potencial arqueològic. Està emplaçat de forma immediata a d'altres jaciments arqueològics amb els quals conforma una àrea de gran valor per al coneixement i la difusió del patrimoni arqueològic municipal.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició addicional primera. 1 i 2. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició addicional segona.</p>

El tossal Gros és un cim situat a l'extrem nord de la partida del Bovalar, just al darrere de la Penyeta Roja i en el límit amb el terme municipal de Borriol. Pel nord dóna inici al barranc de la Torreta o del Baladre i pel sud al barranc del Sol.

El seu cim està situat a la cota de 354 metres, i dibuixa una plataforma allargada que es disposa en una orientació dominant N/S, tot i que la zona d'ocupació està abocada a llevant, sobre el pendent. El tossal, però, compta amb un segon esperó,

més menut però més alt (357 m) i en direcció E/O, que s'uneix al primer mitjançant una xicoteta davallada (343 m). Tots dos punts elevats conformen el tossal pròpiament dit.

La presència de materials ceràmics s'escampa per la part superior del vessant oriental, essent el material rodat pendent avall relativament escàs. És en esta banda i a tocar del cim que hi ha murs formant bancals a sobre dels quals apareixen algunes possibles plantes d'habitació fetes amb pedra en sec, però actualment molt destruïdes.

Just a la part alta i plana del tossal també es trobaven restes ceràmiques, així com indicis d'un probable recinte defensiu tancat i construït en pedra en sec. En l'extrem nord, orientat cap al Castellet,

hi ha un aflorament de roques aprofitat i possiblement condicionat per a dificultar l'accés a la plataforma superior. Per la seua banda, a l'extrem meridional, en el punt natural d'entrada a la part plana del cim, hi ha les restes del que sembla una torre o element constructiu més consistent, tot i que actualment molt arrasat i cobert de vegetació arbustiva.

En la plataforma oriental del tossal no hi ha gaire vegetació (matolls i algun garrofer aïllat), amb una coberta vegetal prou escassa. La roca natural aflora contínuament i es localitzen alguns avencs i cavitats de grandàries diferents. Algunes és possible que funcionaren com a sitges, però ara moltes estan mig omplertes de pedres.

El material ceràmic presenta una gran homogeneïtat de pastes i formes perquè pertany a un mateix període de l'edat del bronze. A l'esperó occidental, amb desnivells més pronunciats i menor accessibilitat, domina una coberta vegetal densa de matolls i de pins. També allí es detecta alguna alineació de pedres o estructura construïda, però de difícil precisió, així com material ceràmic en superfície.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ESTEVE, F. (1944). GUSI, F. (1999). OLIVER, A.; FUERTES, J. M.; MORAÑO, I. (2005). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 174. Vista del tossal des de l'est.

Figura 175. Detall de la zona interior del poblat.

Figura 176. Detall d'un dels avencs o cavitats en la roca que podria haver funcionat com a sitja.

Figura 177. Conjunt de ceràmiques del bronze fetes a mà.

Figura 178. Ceràmiques del bronze amb decoració de cordons aplicats.

Figura 179. Vista panoràmica del tossal des del sudoest.

35 - LA TRAVESSETA

Nom del jaciment:	LA TRAVESSETA
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí / Baix-medieval / Moderna
Cronologia:	s. X-XIII d.C. / s. XIV-XV d.C. / s. XVII-XVIII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. A més, hi havia associat un molí hidràulic que funcionà en època medieval i moderna a la vora. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

La Travesseta (o travessera del Molí Darrer) és un camí que comunicava l'antic camí dels Molins amb el camí Vell de Canet (mal anomenat Caminàs), poc abans d'arribar al riu Sec en direcció nord. El camí té el seu origen a l'alçada on estava ubicat el molí Darrer. Al començament del camí, des de

la mateixa confluència amb el camí dels Molins, es localitzen dues concentracions de ceràmica en superfície, una a cada marge.

Es tracta d'una zona immediata al traçat de la Séquia Major, ocupada per camps d'horta, transformats en horts de tarongers, amb unes grans su-

perfícies i molt poc desnivell, al voltant de la cota dels 16 metres en la part nord i dels 16,5 metres en la banda meridional.

La concentració de ceràmica es troba situada en la zona immediata a la vora del camí. Els materials presenten una clara diversitat de pastes i formes

que es poden adscriure a dos períodes històrics: un més antic d'època medieval andalusí (amb la presència d'olletes i grans recipients decorats amb cordons digitats), i l'altre baix-medieval i modern (llibrells, safes i cassoles vidrades en diferents colors, així com plats de pisa blava) que podria tenir relació amb el molí hidràulic que hi havia a la vora.

Als anys 2002-2003 es van fer excavacions en un punt immediat al jaciment, concretament sobre les restes de l'emplaçament del molí Darrer o Tercer Molí, afectat pel traçat de la ronda nord. Les cronologies que es donen de les restes constructives són molt recents, però es confirma la presència de materials ceràmics anteriors relacionats amb les restes que hi ha en superfície. No s'ha identificat, però, cap estructura construïda associada als materials més antics.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 180. Vista de l'emplaçament vora el camí de la Travesseta.

Figura 181. Conjunt de ceràmiques medievals i modernes.

Figura 182. Vista panoràmica de l'emplaçament a la vora de la séquia Major i el camí dels Molins.

36 - EL VALLÀS / CAMÍ VELL DE LA MAR

Nom del jaciment:	EL VALLÀS/CAMÍ VELL DE LA MAR
Tipus de jaciment:	Vil·la ? / Alqueria ?
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Moderna
Cronologia:	s. II-III d.C. / s. XI-XII d.C. / s. XVIII-XX d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica de diferents èpoques que s'observa en la superfície. Alguns materials podrien estar associats a la presència de l'ermita veïna. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

En el marge dret del camí vell de la Mar, a mig camí entre el Caminàs i el camí de la Donació, es troba l'ermita de Sant Isidre i Sant Pere de Censal construïda en 1629-1631. Al darrere de l'ermita es localitzen dues concentracions de ceràmica en superfície.

L'emplaçament ocupa una superfície relativament plana, entre les cotes de nivell dels 9-8 metres, formada per camps extensos a la banda meridional del camí vell de la Mar, i just a sobre d'on comença el Vallàs o canalot que replega les aigües

després de produir-se la seua transformació, que es fan visibles les concentracions de ceràmica.

Coneguda la presència de materials ceràmics baix-medievals i moderns, probablement vinculats a l'ús de l'ermita referida, s'han identificat també ceràmiques corresponents a un període medieval andalusí (gerres i olletes) i també a l'època romana (amb la presència de plats de parets fines). No s'ha identificat cap resta d'estructura construïda anterior a la pròpia edificació de l'ermita.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

sobrants de la séquia d'Almalafa i del braç dret de la Fila dels Dos Ulls.

Alguns dels bancals encara són d'horta, sense vegetació arbrada, mentre que d'altres estan plantats de tarongers. És precisament en estos últims,

Figura 183. Límit del jaciment per la zona de llevant.

Figura 184. Vista de l'extrem meridional de l'emplaçament.

Figura 185. Ermita de Sant Isidre i Sant Pere de Censal al bell mig del jaciment.

Figura 186. Conjunt de ceràmiques romanes i andalusines.

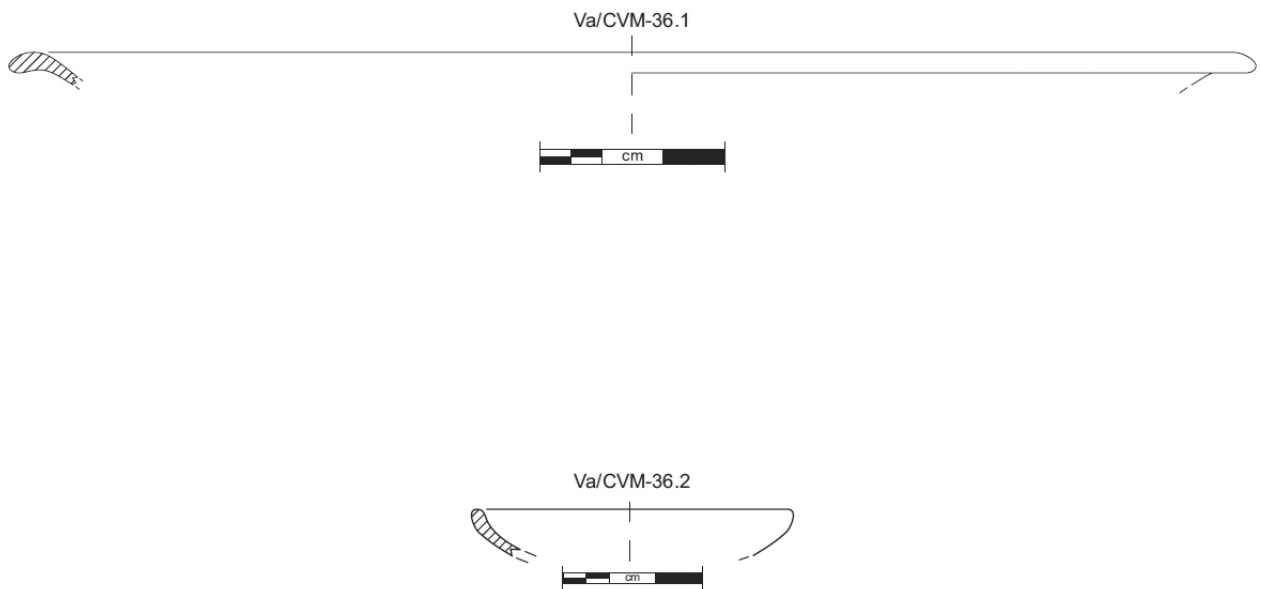

Figura 187. Ceràmiques romanes: 1 i 2 - Plats.

37 - VIL·LA ROMANA DEL CAMÍ DE VINAMARGO

Nom del jaciment:	VIL·LA ROMANA DEL CAMÍ DE VINAMARGO
Tipus de jaciment:	Vil·la
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-VI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i estructures edificades
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta de l'única vil·la romana excavada al terme municipal, i de la qual es tenen restes construïdes.</p> <p>El nivell de conservació de les restes resulta més que acceptable i pot esdevenir un element insubstituïble per a la difusió del patrimoni arqueològic municipal. L'existència d'una part de la mateixa encara per excavar li donen un valor afegit.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5</p>

A mig camí entre el Caminàs i el camí de la Donació, i enganxades sobre el marge meridional del camí de Vinamargo, s'han localitzat i excavat les restes parcials d'una vil·la romana.

L'excavació ocupà una zona de 3.000 m², la superfície afectada per les obres previstes del nou llit del barranc de Fraga. De fet, les estructures excavades es prolonguen i s'introdueixen més enllà del

tall estratigràfic que resta al marge meridional de la zona excavada. L'àrea que restaria per excavar es desconeix.

Es tracta d'una vil·la àmplia amb diferents etapes constructives, ja siga estratigràficament com també en la distribució espacial, amb diverses reformes i ampliacions. Té una estructura original de finals del segle I d.C., restes ceràmiques de finals del segle I d.C., una ocupació continuada entre les segles II i V d.C. Hi ha una ocupació esporàdica en els segles V-VI, amb almenys un abocador, i restes d'un altre dels segles X-XI.

La vil·la presenta una estructura ortogonal en què es diferencia una zona més residencial a l'est (*pars urbana*) amb un pati menut i un *impluvium* i una sèrie d'estances al voltant, amb un pòrtic de columnes situat a l'est.

Enfront d'este pòrtic hi ha altres estructures, amb una zona descoberta i dues canalitzacions, amb una sèrie d'estances molt arrasades que s'interpreten com a magatzems. En esta part es localitzen algunes estances de la *pars urbana*, amb

algunes columnes i diferents fases d'ocupació (s. II-IV d.C.), on destaquen les restes amuntegades de tesselles de mosaic de diferents colors, unes latrines o algunes estances de termes (*natatio*, hipocaust, *tepidarium*, *frigidarium* amb basseta ...) i altres estances de difícil interpretació.

A la part central es troba un altre pati quadrat, del qual falta el tancament pel nord, amb una sèrie d'estances al voltant i amb un altre pòrtic a l'oest. En estes estances s'ha diferenciat unes latrines, una estança amb dues dolia clavades al terra i una basseta amb entrada i eixida de teules o part d'un forn ceràmic.

El pati comunicava amb un altre situat a l'oest per un corredor que encara conserva les restes de les pollegueres de dues fulles de porta en la part del pati central. El pati situat a l'oest també va patir diferents reformes i ampliacions. Té diferents estances al voltant, interpretades com a magatzems, però també en algun moment com a habitació, amb foguers o estances que tenien paviments de toves.

En un moment indeterminat del segle III d. C. es va ampliar l'extrem occidental de la vil·la amb una zona probablement d'habitatge, on destaca una habitació amb absis. També apareix un abocador localitzat en la zona oest, amb materials dels segles V-VI d.C., i un altre abocador situat a l'est, amb materials andalusins dels segles X-XI d.C. Hi ha diverses acumulacions de materials ceràmics en les zones exteriors de les estructures, amb materials de cronologies situades entre els segles I-IV d.C., on destaquen una sèrie de produccions amb fallada de cocció (amforetes i cantimplors, algunes amb *sigillum*) de possible producció local.

D'altra banda, hi ha diverses concentracions de ceràmica en els camps immediatament situats al sud

Figura 188. Vista general del jaciment en el moment de l'excavació.

Figura 189. Detall de la zona excavada a la banda occidental del jaciment.

Figura 190. Detall de les estructures excavades a la part central del jaciment.

Figura 191. Vista del conjunt excavat i restaurat.

de la zona excavada, que presenten una cronologia semblant. El jaciment ocupa una zona molt plana i àmplia, al voltant de les cotes del 11-10 metres, amb camps de grans dimensions i actualment plantats de tarongers en producció.

Tot el conjunt excavat ha estat restaurat i rehabilitat per a la visita del públic, amb panells informatius sobre el terreny.

Bibliografia:

ALFONSO, J.; MIGUÉLEZ, A. (2010). ALFONSO, J.; MIGUÉLEZ, A. (2016). ARASA, F.; ALFONSO, J.; MIGUÉLEZ, A. (2013). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 192. Vista del jaciment sobre el marge esquerre del camí de Vinamargó.

38 - VINAMARGO

Nom del jaciment:	VINAMARGO
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí / Baix-medieval
Cronologia:	s. IX-XIII d.C. / s. XV-XVI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí de Vinamargo s'inicia en el mateix Cami-nàs en direcció a la mar. A poc més de 400 metres de distància el camí s'enfonsa entre els marges laterals atalussats dels camps que mantenen la seua cota d'altura.

És just en este punt que es localitzen unes concentracions de ceràmica en superfície. Hi ha una a la banda nord del camí, enmig de camps extensos de tarongers, i una altra més gran a la banda meridional del camí.

Es tracta, en definitiva, d'una zona amb poc desnivell, entorn a les cotes de nivell dels 15-14 metres, i actualment amb un domini absolut de camps de tarongers de grans proporcions. L'emplaçament està situat per davall del traçat de la séquia d'Almalfa i just a sobre del traçat de la séquia de Vinamargo, és a dir, encabida entre totes dues.

L'obertura del nou llit canalitzat del barranc de Fraga ha seccionat el jaciment tot just pel mig. En els marges de la secció que dibuixava el nou llit en

ser obert es detectà la presència de més fragments de ceràmica.

Les restes ceràmiques presenten una certa diversitat de pastes i formes, i pertanyen a diferents períodes històrics. Hi ha, però, un domini aclapara-

dor del material d'època andalusí (gerretes, safes i olles), mentre que les mostres de material ibèric i romà poden ser el resultat d'alguna contaminació, deguda bàsicament a la proximitat limítrof de jaciments d'este període. I la presència de material baix-medieval (safes de reflexos daurats) és també testimonial i s'explica per l'explotació continuada que ha patit la zona.

Tot i que hi ha alguna alqueria o caseta de camp contemporània, no es detecta la presència de cap material arqueològic reutilitzat en les seues fàbriques, ni cap altra resta d'estructura construïda anterior.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 193. Vista del jaciment sobre el marge esquerre del camí de Vinamargo.

Figura 194. Conjunt de ceràmiques andalusines i baix-medievales.

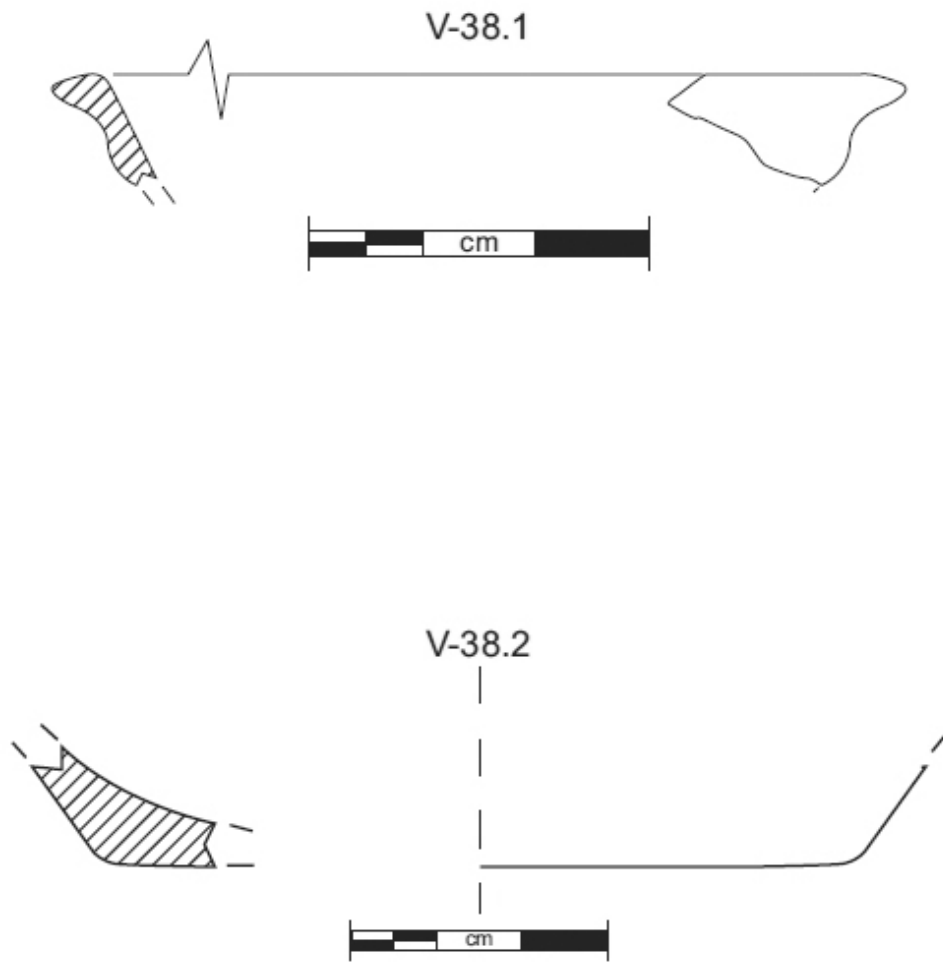

Figura 195. Ceràmiques andalusines: 1 - Safa, 2 - Olla.

Figura 196. Panoràmica de l'emplaçament del jaciment a banda i banda del camí de Vinamargo.

Figura 197. Panoràmica del jaciment seccionat pel nou traçat del barranc de Fraga.

39 - VINAMARGO / CAMINÀS

Nom del jaciment:	VINAMARGO/CAMINÀS
Tipus de jaciment:	Alqueria ?
Adscripció cultural:	Medieval andalusí / Moderna-contemporània
Cronologia:	s. IX-XI d.C. / s. XVII-XIX d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

En l'entorn de la confluència del Camí de Vinamargo amb el Caminàs, hi ha algunes mostres de ceràmica escasses i disperses, però que venen a corroborar les notícies de troballes anteriors realitzades fa dècades. A més, el grau de degradació i d'abandonament dels camps en la zona és absolut.

El jaciment ocupa un emplaçament significatiu vora la via antiga del Caminàs, però bàsicament

concentrat en la zona NE de l'encreuament de camins. En concret, es tracta de la zona compresa entre el camí de Vinamargo pel sud, la séquia d'Almalafa per l'est, el Caminàs per l'oest i l'antic barranc de Fraga al nord. Una continuïtat en l'ocupació de l'indret ve donada per la construcció de l'ermita de Sant Josep de Censal en l'extrem sud-oest.

Es tracta d'una zona molt plana, entorn a la cota de nivell dels 16 metres, amb uns bancals de grans

proporcions i poc desnivell. L'entorn dominant són els camps de tarongers, majoritàriament abandonats.

En l'àrea no s'ha identificat cap estructura construïda anterior, al marge d'unes alqueries o cases de camp contemporànies i l'ermita de l'any 1685. Les restes de ceràmica pertanyen a dos períodes històrics concrets: un medieval andalusí i l'altre modern/contemporani, probablement relacionat amb la presència de l'ermita.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1999). FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1956). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 198. Límit del jaciment vora la séquia d'Almalafa.

Figura 199. Panoràmica del jaciment des de la vora del camí de Vinamargo.

40 - VINAMARGO / ORFENS

Nom del jaciment:	VINAMARGO/ORFENS
Tipus de jaciment:	Assentament rural
Adscripció cultural:	Ibèrica i romana
Cronologia:	s. V-I a.C. / s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí de Vinamargo discorre d'oest a est i, en direcció a la mar, comunica el Caminàs amb el camí de la Donació. Poc abans d'arribar a este últim, i ara encabint entre la nova carretera d'accés al port i la N-225, hi ha un tram del camí de Vinamargo que discorre molt encaixat entre els seus dos marges. A banda i banda del camí dominen els camps de tarongers i, ara, a més, per la zona meridional

del camí transita el nou llit canalitzat del barranc de Fraga.

És en esta banda meridional del camí on es localitzen varies concentracions de ceràmica en superfície, tot i que podrien correspondre a una de sola. De fet, la construcció del nou llit canalitzat del barranc ha seccionat pel bell mig tot el jaciment i ha deixat una rasa oberta de grans proporcions.

El jaciment s'ubica en una zona molt plana, entorn a la cota de nivell dels 8 metres, fragmentada en nombrosos camps però sense massa escalonament entre ells. Es tracta d'una franja ampla que recorre el marge meridional del camí entre la séquia de Valero i la fila dels Orfens.

Entre les restes de ceràmica que es troben en superfície destaquen de forma clara els materials d'època ibèrica i romana, amb la presència de fragments de ceràmica fenícia del segle V a.C., i també àmfores itàliques. Les mostres de ceràmica més recents semblen fruit de l'explotació agrícola continuada de la zona. D'altra banda, no s'ha detectat cap resta d'estructura construïda antiga en superfície.

El jaciment està directament associat a la troballa d'unes urnes d'incineració ibèriques que aparegueren en buidar el llit de la nova canalització del barranc de Fraga que, com ja s'ha dit, travessa per complet el jaciment d'oest a est.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 200. Panoràmica del jaciment travessat pel nou traçat del barranc de Fraga.

Figura 201. Vista de la zona oriental de l'emplaçament.

Figura 202. Conjunt de ceràmiques ibèriques i romanes.

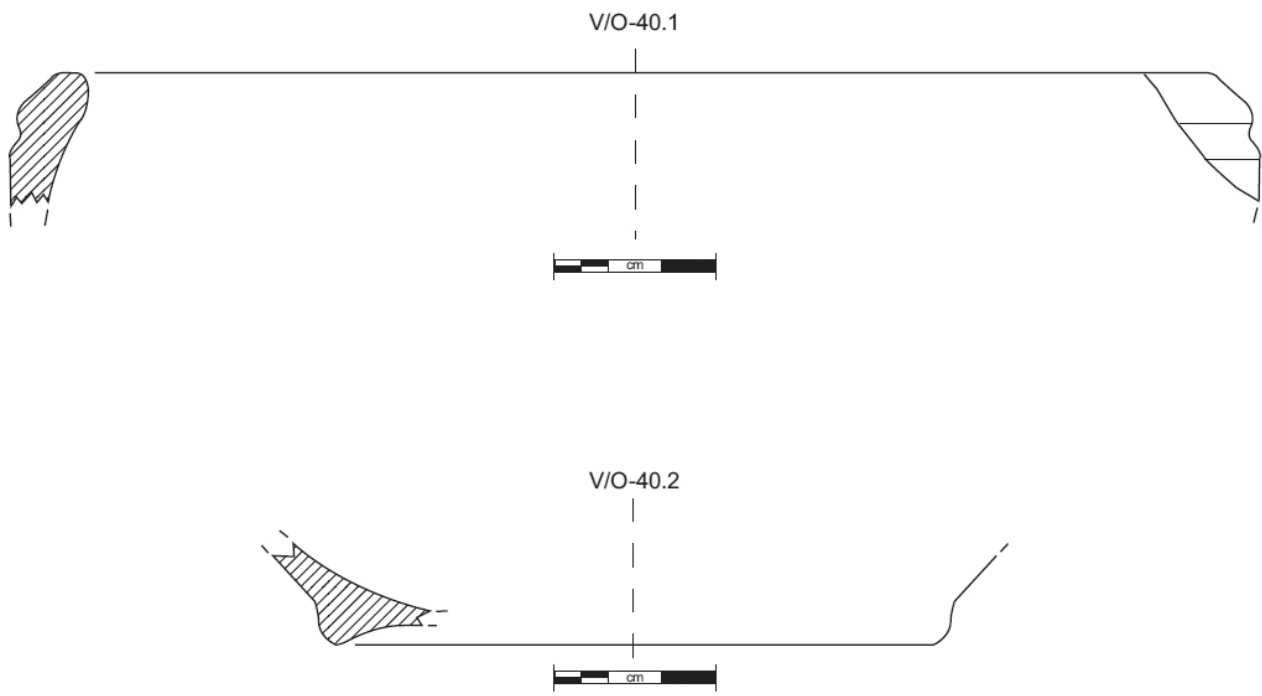

Figura 203. Ceràmiques romanes: 1 i 2 - Plats.

41 - CAMÍ DE LES VIL·LES / FONT DE LA REINA

Nom del jaciment:	CAMÍ DE LES VIL·LES / FONT DE LA REINA
Tipus de jaciment:	Alqueria ?
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. XI-XIII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí de les Vil·les de Castelló a Benicàssim passa pel costat de la Font de Reina, al paratge del Molí de la Font. Uns 300 metres més enllà del brollador, en direcció a Benicàssim, i sobre el marge dret del camí (és a dir la banda meridional d'este) hi ha uns camps plantats d'ametlers i d'altres contigus de tarongers on es localitza una concentració intensa de ceràmica en superfície.

El jaciment està ubicat entre el camí esmentat al nord i la séquia o canal de la ratlla al sud. És per tant una zona originalment de secà i, més recentment, transformada en regadiu de forma parcial. Es tracta d'una zona poc extensa i amb un desnivell escàs, oscil·la entre les cotes de nivell dels 3,5/4,5 metres.

Els materials presenten una gran homogeneïtat de pastes i formes que corresponen a un mateix

i únic període històric d'època medieval andalusí (redomes, gerres, olles, safes i alfàbies, algunes vidrades en groc i verd, i un possible fogó). Hi ha algun fragment de ceràmica baix-medieval (safa decorada en verd i morat) que és reflex de l'ús i del trànsit que ha patit la zona, on no s'ha identificat cap estructura construïda anterior a una alqueria o casa de camp contemporània que hi ha en les proximitats.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 204. Panoràmica del jaciment a la vora del camí de les Vil·les.

Figura 205. Conjunt de ceràmiques andalusines.

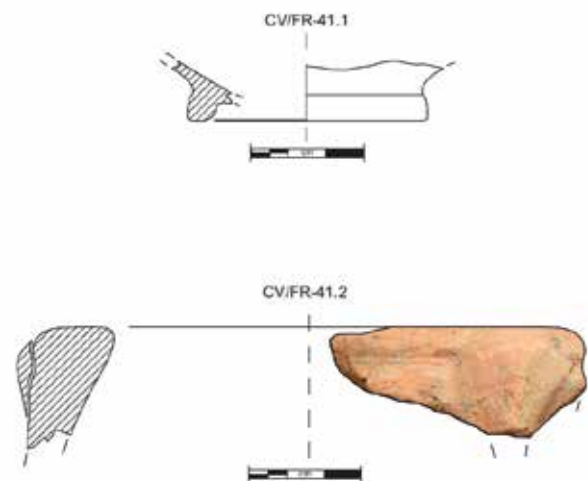

Figura 206. Ceràmiques andalusines: 1 - Safa, 2 - Alfàbia.

42 - CAMÍ DE LES VIL·LES / SEGON CANAL

Nom del jaciment:	CAMÍ DE LES VIL·LES / SEGON CANAL
Tipus de jaciment:	Vil·la ?
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí de les Vil·les de Castelló a Benicàssim passa pel paratge del Molí de la Font. A uns 500 metres de distància, en direcció a Benicàssim, i sobre la banda septentrional o marge esquerre del camí s'estén un seguit de camps cultivats. En este punt referit es localitza una concentració intensa de ceràmica en superfície.

Es tracta d'una franja de terreny amb un lleuger desnivell, entre les cotes dels 7-5 metres, encaixada entre el camí esmentat i el traçat de la nova carretera de Castelló a Benicàssim, i a l'hora travessa pel camí del Segon Canal. Alguns camps encara

mantenen el cultiu d'ametlers, mentre que la majoria han estat transformats en horts de tarongers.

Els materials presenten una gran homogeneïtat de pastes i formes que corresponen a un mateix i únic període històric d'època romana (plats, àmfors i alguna tègula). En la zona no hi ha cap edificació moderna i tampoc s'ha identificat cap estructura construïda anterior.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 207. Vista del jaciment a la vora del camí de les Vil·les cap al nord.

Figura 208. Vista del jaciment a la vora del camí de les Vil·les cap al sud.

Figura 209. Conjunt de ceràmiques romanes.

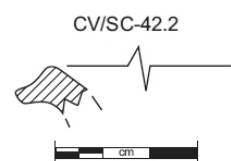
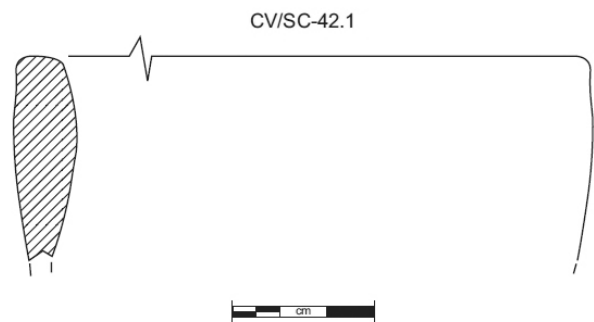

Figura 210. Ceràmiques romanes: 1 - Àmfora, 2 - Plat.

43 - CAMINÀS / CENSAL

Nom del jaciment:	CAMINÀS / CENSAL
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. X-XIII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El Caminàs uneix el camí vell de Ribesalbes al nord i el camí de Fadrell al sud. Aproximadament en un punt intermedi entre tots dos, i més concretament a uns 750 metres de distància de Fadrell, comença la partida d'horta de Censal. Allí mateix, i sobre el marge esquerre del Caminàs, al costat de ponent, es localitza un parell de concentracions intenses de materials ceràmics en superfície.

Es tracta d'una zona molt plana, entorn a la cota de nivell dels 18 metres, i amb una lleugera inclinació tant cap al nord com cap al sud. Actualment, el cultiu dominant són els horts de tarongers, però encara es conserven alguns camps oberts d'horta sense vegetació arbrada.

Els materials presenten una gran homogeneïtat de pastes i formes que corresponen a un mateix i

únic període històric d'època medieval andalusí (olles, safes, redomes, llibrells i alfàbies, algunes vidrades). En la zona hi ha algunes edificacions modernes, que pot ser aprofiten antigues cases de camp. En qualsevol cas, no s'ha identificat cap estructura construïda anterior.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 211. Panoràmica de l'emplaçament a la vora del Caminàs.

Figura 212. Vista de l'àrea septentrional del jaciment.

Figura 213. Conjunt de ceràmiques andalusines.

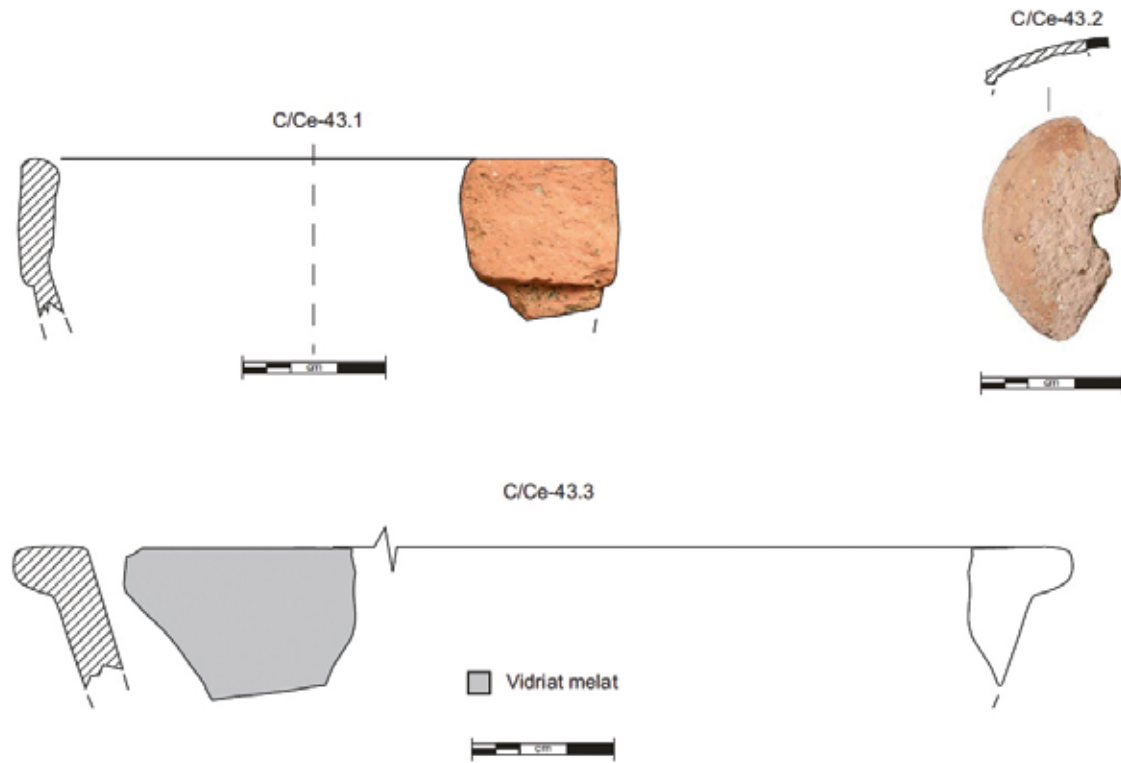

Figura 214. Ceràmiques andalusines: 1 - Redoma, 2 - Peça circular perforada, 3 - Alfàbia.

44 - COSCOLLOSA / RIU SEC

Nom del jaciment:	COSCOLLOSA / RIU SEC
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. XI-XIII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

A l'extrem nord-est del nucli urbà, situada sobre el marge esquerre del riu Sec (que en este punt ara es troba canalitzat i soterrat) i en la intersecció amb el traçat de l'actual ronda Nord, es localitza una concentració de materials ceràmics que confirma algunes notícies i troballes precedents.

La concentració de ceràmiques es troba situada just en la mota que delimitava el marge esquerre

del riu, concretament entre este i la fila i camí de Tosquella, que discorria de forma paral·lela al primer per l'esquerra.

El jaciment ocupa una llarga franja de terreny, dominada darrerament pels camps de tarongers. Estos últims, que es disposaven sobre unes superfícies relativament grans i amb un lleuger desnivell, situades entre les cotes dels 22 i els 18 metres, han

estat abandonats de forma generalitzada. De fet, la part més meridional està en fase de desenvolupament urbanístic.

D'altra banda, pel bell mig del jaciment travessa ara la ronda nord de Castelló, fet que ha seccionat el jaciment i ha arrasat una de les dues úniques construccions o cases de camp que hi havia

a la zona. En este cas concret, l'alqueria moderna desapareguda es trobava vora la concentració de ceràmica identificada.

Els materials ceràmics presenten una gran homogeneïtat de pastes i formes que corresponen a un mateix i únic període històric d'època medieval andalusí (gerres, gerretes, redomes, safes i alfàbies, alguna amb decoració incisa de bandes paral·leles). En la zona només resta una construcció edificada moderna, però no s'ha identificat cap estructura construïda anterior.

En una caseta de camp contemporània es va localitzar un fragment d'inscripció romana, però totalment descontextualitzat perquè es trobava incrustat a la paret com a ornament i es desconeix la seua procedència.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). BOSCH, P. (1924). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 215. Panoràmica del jaciment a la banda septentrional de la ronda Nord.

Figura 216. Panoràmica del jaciment a la banda meridional de la ronda Nord.

Figura 217. Conjunt de ceràmiques andalusines.

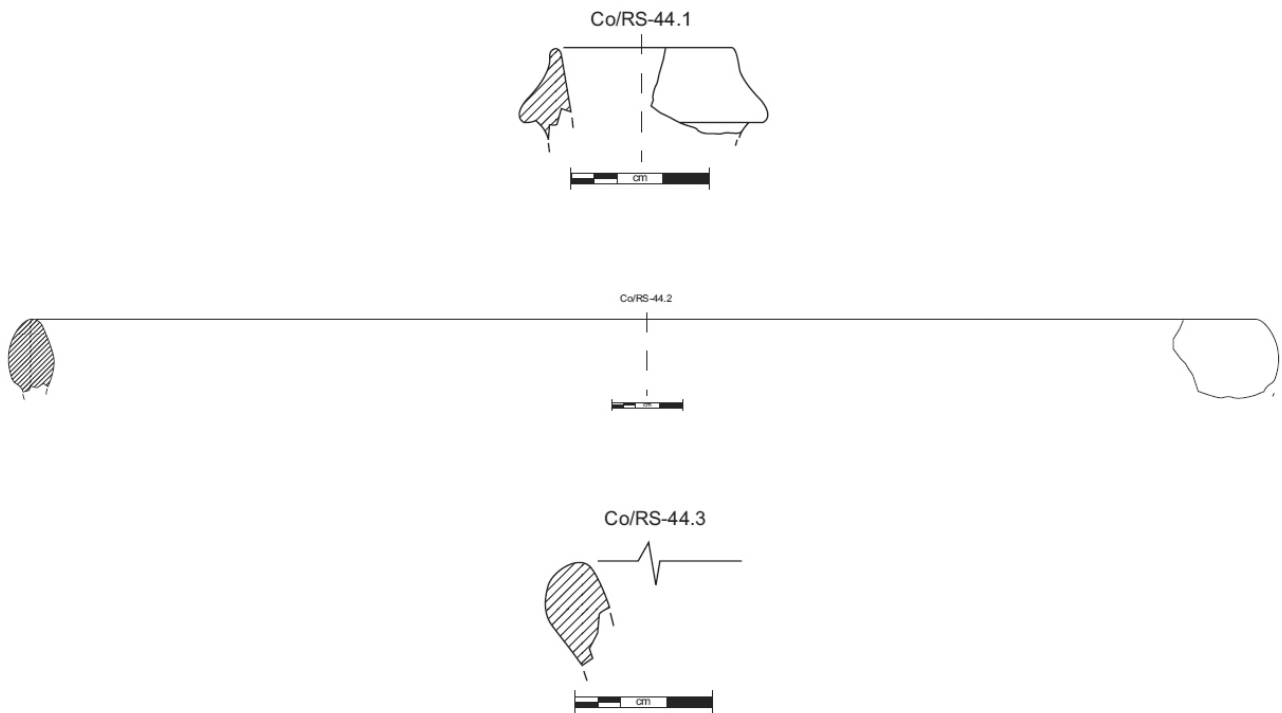

Figura 218. Ceràmiques andalusines: 1 - Redoma, 2 - Safa, 3 - Gerra.

45 - EN RIERA

Nom del jaciment:	EN RIERA
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. X-XII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí d'En Riera és la continuació del Caminàs en direcció nord, actualment comença només superar l'emplaçament de la Basílica de Lledó, i a poc més d'un quilòmetre de distància travessa el riu Sec.

A uns 450 metres de distància del santuari, en direcció nord, i sobre el marge esquerre o occidental del camí es localitza una concentració intensa de ceràmica en superfície. Es tracta de tot un seguit de

campes d'horta, molts dels quals ja han estat transformats en horts de tarongers. Són bancals amb superfícies molt àmplies i sense quasi desnivell, entorn a la cota dels 10 metres.

La concentració de ceràmica es troba en la zona immediata a la vora del camí. Els materials presenten una gran homogeneïtat de pastes i formes que corresponen a un mateix i únic període històric

d'època medieval andalusí (gerres, gerretes, olles, redomes, safes i llibrells, alguns fragments amb decoració incisa de bandes paral·leles i alguns vidrats de color melat). La presència d'algun fragment aïllat de pisa blava moderna s'explica per l'ús continuat en l'explotació agrícola. En la zona no hi ha cap construcció edificada recent i tampoc s'ha identificat cap estructura construïda anterior.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 219. Vista del jaciment a la vora del Caminàs i no gaire lluny de Lledó.

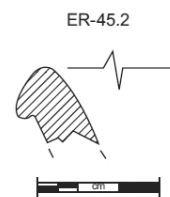

Figura 221. Ceràmiques andalusines: 1 - Safa, 2 - Llibrell.

Figura 220. Conjunt de ceràmiques andalusines.

Figura 222. Panoràmica del jaciment situat a la banda occidental del Caminàs.

46 - L'ALQUERIA DE LES MONGES

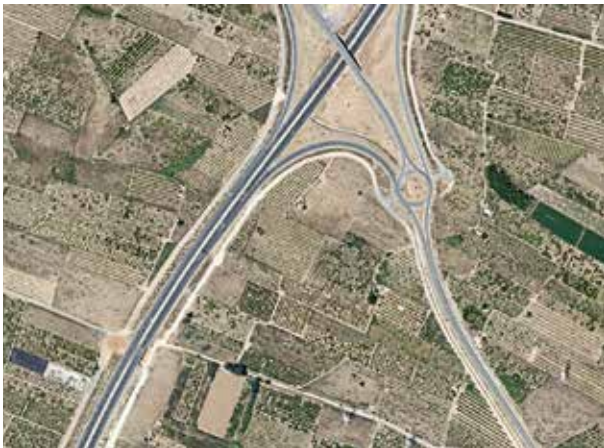
Nom del jaciment:	L'ALQUERIA DE LES MONGES
Tipus de jaciment:	Vil·la ?
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

La partida de Vinamargo està emmarcada pel Caminàs a l'oest i pel camí de la Donació a l'est. És en la meitat oriental, i una vegada superat el camí Fondo d'Almalafa, on s'ajunten les escorrenties de la séquia de Vinamargo i de la Fileta del Peraire, tot just a tocar de l'alqueria de les Monges. En direcció a la mar hi ha una gran extensió de camps molt amplis i amb un desnivell molt escàs, situat entre els 9 i els 7 aproximadament.

El terreny ha estat seccionat recentment per la construcció de la nova carretera d'accés al port de

Castelló. L'edificació de l'alqueria de les Monges ha quedat aïllada a la banda esquerra del vial, mentre que a la banda dreta, cap a la mar, es localitza un seguit de concentracions de ceràmica en superfície en diferents camps de cultiu, majoritàriament plantats de tarongers. De fet, es podria tractar d'una mateixa concentració.

Les concentracions de ceràmica estan situades entre el camí de Vinamargo al sud i el d'Almalafa al nord. Els materials presenten una gran homogeneïtat de pastes i formes que corresponen a un mateix

període històric d'època romana (copes de terra sigillata hispànica, àmfores d'emmagatzematge, cassoles, olletes), i hi ha alguna intrusió de peces medievals andalusines que han estat reutilitzades després. En l'entorn immediat hi ha algunes construccions edificades modernes que acoten el jaciment per l'est i, probablement són coetànies de la referida alqueria. En qualsevol cas, no s'ha identificat cap estructura construïda anterior.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 223. Panoràmica del jaciment entorn l'alqueria de les Monges.

Figura 224. Panoràmica de la banda oriental del jaciment a llevant de la nova carretera d'accés al port de Castelló.

Figura 225. Conjunt de ceràmiques romanes.

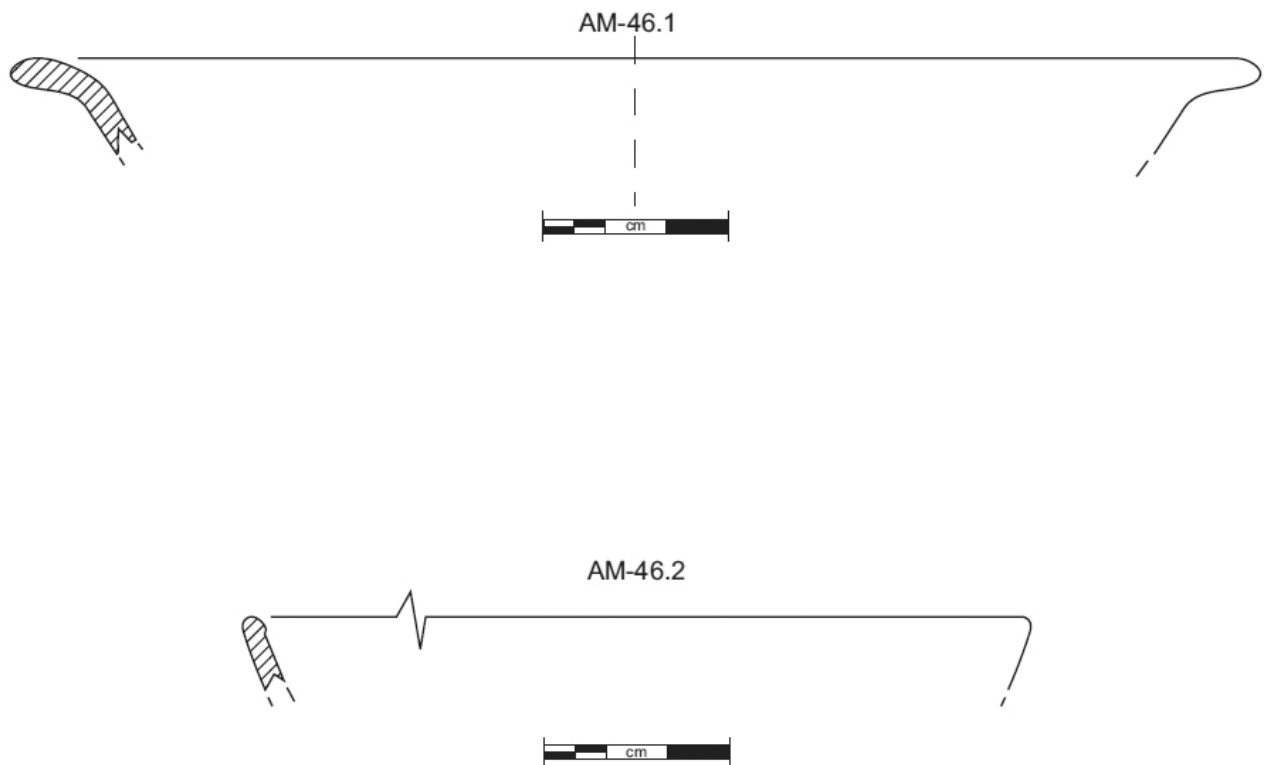

Figura 226. Ceràmiques romanes: 1 - Olleta, 2 - Cassola de ceràmica africana de cuina.

47 - CAMÍ D'ALMALAFA

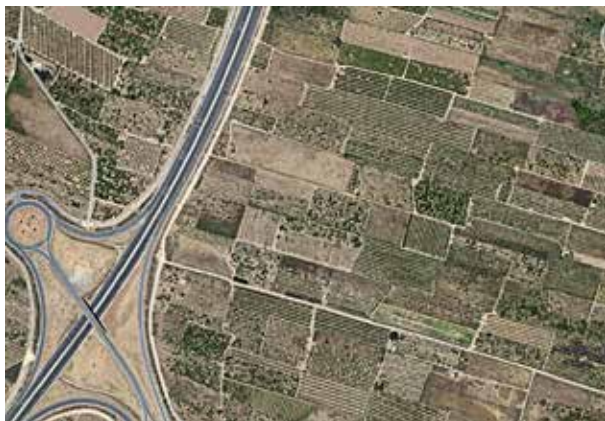

Nom del jaciment:	CAMÍ D'ALMALAFA
Tipus de jaciment:	Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Baix-medieval
Cronologia:	s. II-III d.C. / s. IX-XII d.C. / s. XIV-XVI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques, parets de tàpia valenciana en alqueria
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. A més, a la vora de la concentració hi ha una alqueria amb restes de fàbrica de tàpia valenciana del segle XV. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí d'Almalafa, en el tram previ al seu encreuament amb el camí de la Donació, discorre lleugerament encaixat entre els seus marges. Uns 700 metres abans d'arribar-hi, i sobre el marge esquerre del camí, a la banda septentrional, hi ha l'accés a una alqueria antiga, que després ha continuat sent reutilitzada com a casa de camp. L'alqueria està situada sobre la mateixa mota del camí i, al seu darrere, s'estén un seguit de camps plans i amplis que

tenen com a límit un camí paral·lel al d'Almalafa, el qual té el seu origen a l'alçada de la venta del Menut i permet l'accés als camps cultivats.

En esta franja de terreny compresa entre els camins, i més a tocar del camí secundari, es localitza una gran concentració de materials ceràmics en superfície. Es tracta de camps de cultiu, majoritàriament transformats en horts de tarongers, tot i que es conserva algun encara sense arbres, amb molt

poc desnivell perquè es troben entre les cotes dels 6,5 i els 5,5 metres.

Els materials presenten una certa diversitat de pastes i formes que corresponen a diferents períodes històrics: època romana (copes de terra sigillata hispànica, àmfores Dressel 2/4, tapadores de ceràmica africana de cuina), medieval andalusí (olles,

gerres, redomes, safes i alfàbies, alguns amb decoració de cordons digitats o pentinats de bandes paral·leles i alguns vidrats), i baix-medieval (gerres i safes). Tot i que la ceràmica no està distribuïda de forma homogènia per períodes en espais diferenciats, és cert que el material romà s'incrementa a la banda oriental del jaciment i l'andalusí a la part occidental. L'ocupació baix-medieval sembla concentrada a l'entorn immediat de l'alqueria situada en l'extrem sud-oest de l'emplaçament.

De fet, en la zona només s'ha identificat una alqueria antiga, alguna de les parets construïda amb la característica tàpia valenciana, però amb un grau elevat d'intervencions posteriors.

Tot sembla indicar que és tracta d'un emplaçament ocupat al llarg del temps de forma discontinua i amb una lleugera variació sobre l'espai.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 227. Detall de la tàpia valenciana que té una alqueria en la zona del jaciment.

Figura 228. Panoràmica propera del jaciment.

Figura 229. Conjunt de ceràmiques romanes.

Figura 230. Conjunt de ceràmiques andalusines.

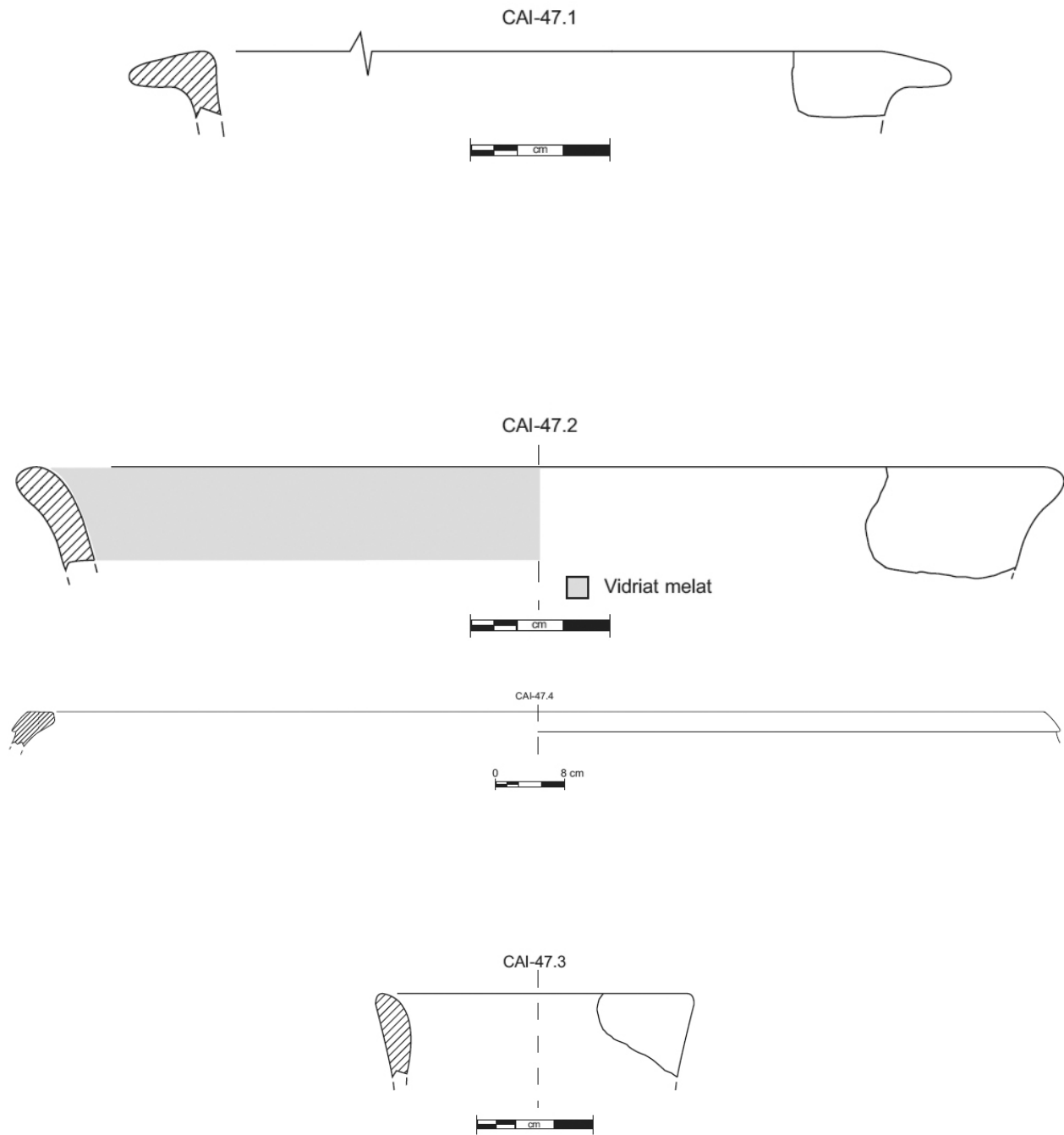

Figura 231. Ceràmiques andalusines: 1 i 2 - Safes, 3 - Redoma, 4 - Alfàbia.

Figura 232. Panoràmica global del jaciment a llevant de la nova carretera d'accés al port de Castelló.

48 - CAMÍ D'ALMALAFA / BRAÇAL DEL MIG

Nom del jaciment:	CAMÍ D'ALMALAFA / BRAÇAL DEL MIG
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Baix-medieval
Cronologia:	s. I-III d.C. / s. IX-XII d.C. / s. XV-XVI d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques, aljub
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí d'Almalafa creua amb el camí de la Donació en els límits de la marjal de la partida de Vinatxell. Uns 500 metres abans d'arribar-hi, pel marge dret del camí d'Almalafa, a la banda meridional, hi ha un caminet secundari que condueix als camps de cultiu i a algunes alqueries o cases de camp, tot travessant la séquia de reg anomenada Braçal del Mig.

En este punt concret, sobre la mota dreta del camí d'Almalafa, i emmarcada pel caminet secundari a l'oest i pel Braçal del Mig al sud, es localitza una gran concentració de ceràmica en superfície. Es tracta de camps de cultiu transformats en horts de tarongers, que ocupen una àmplia franja de terreny amb molt poc desnivell, sempre entorn a la cota dels 5 metres.

A l'altra banda del caminet secundari hi ha un parell més de concentracions de ceràmica, també situades en una zona amb camps plans i extensos, però molts d'ells abandonats. Les concentracions de ceràmica estan situades entre el camí d'Almalafa al nord i el Braçal del Mig al sud. Els materials

presenten una certa diversitat de pastes i formes que corresponen a diferents períodes històrics: època romana, medieval andalusí i baix-medieval. Malgrat tot, la ceràmica dominant és la del període andalusí (gerres, redomes, cassoles, tapadores i safes, algunes vidrades), mentre que els materials romans podrien ser intrusions de jaciments veïns, i les peces de pisa blava es justifiquen en l'ús continuat de la zona.

En l'entorn no hi ha cap construcció edificada moderna i tampoc es va poder identificar cap estructura construïda anterior, tret d'un xicotet aljub situat a l'extrem nord-oest del jaciment. Es tracta d'una construcció de planta rectangular, excavada a les graves del terreny, de 114 x 185 centímetres i parcialment ple de runa.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 233. Detall de l'aljub parcialment destruït.

Figura 234. Panoràmica de camps amb restes ceràmiques.

Figura 235. Conjunt de ceràmiques andalusines.

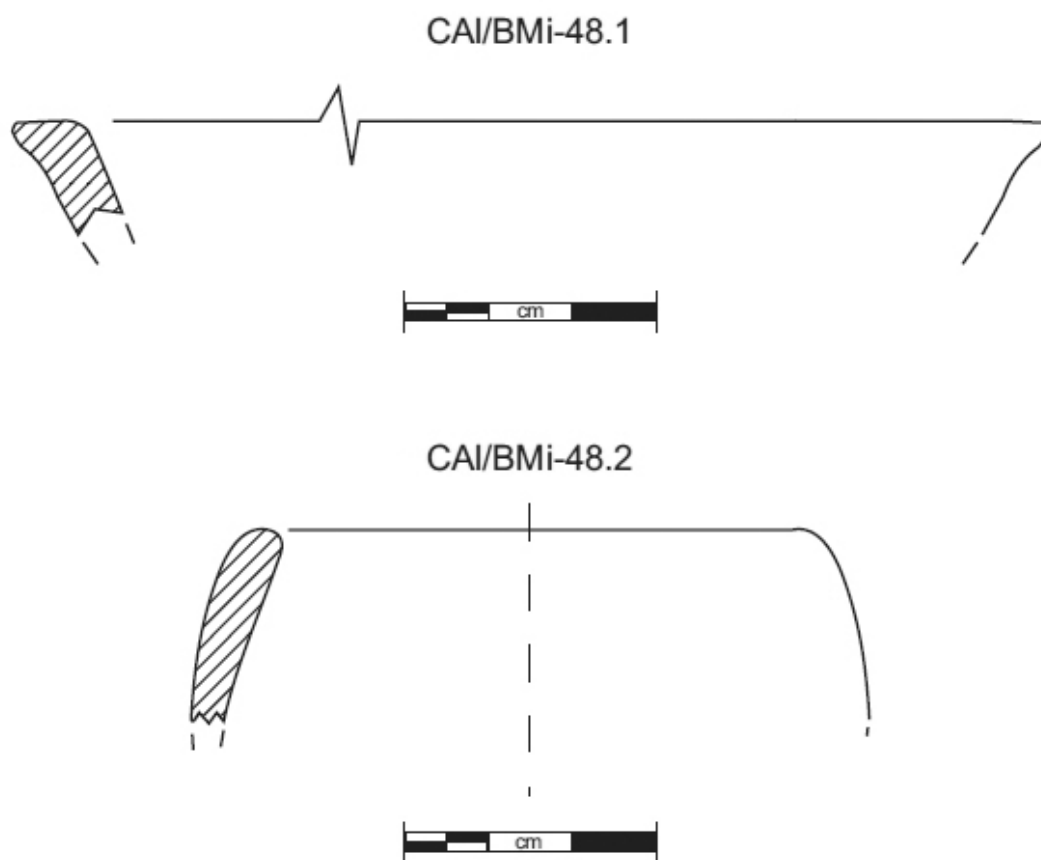

Figura 236. Ceràmiques andalusines: 1 - Safa, 2 - Redoma.

49 - MAS DE BALADO

Nom del jaciment:	MAS DE BALADO
Tipus de jaciment:	Alqueria
Adscripció cultural:	Medieval andalusí
Cronologia:	s. IX-X d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques, balmes/refugis de pastor
Figura de protecció:	BRL
Categoria del bé:	Espai de protecció arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic sense restes d'estructures visibles superficialment. La presència de restes d'estructures arquitectòniques en forma de balmes o refugis de pastor en el terreny natural podrien relacionar-se amb activitats ramaderes de l'assentament i li confereix un especial valor dins de l'àmbit local i comarcal. Decret 62/2011, art. 3, 1, f) Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.5

El mas de Balado està situat a uns 600 metres de distància de la Rambla de la Viuda, i a uns 300 metres de la carretera de Ribesalbes (CSV-2011) des de la qual s'accedeix. El mas està ubicat en una gran plataforma de pendent progressiu cap a la rambla que conforma el seu marge esquerre. Eren terres de secà, amb garrofers i oliveres que encara perduren fossilitzats en algun camp, però transformades al llarg de la darrera centúria en horts de tarongers, aprofitant l'aigua del pantà de Maria Cristina.

En les proximitats del mas hi ha el començament de dues barrancades molt abruptes i pronunciades que divergien en direccions sud-oest i sud-est respectivament, per a desguassar poc després a la rambla. Entre tots dos barrancs, conformats per penya-segats excavats a les graves del terreny, es dibuixa una plataforma que s'obre en ventall cap al sud, i amb un desnivell que oscil·la dels 115 metres en la part superior als 110 metres al capdavant.

En l'extrem meridional de la plataforma es produeix un salt de cota que fou aprofitat per construir-hi el canal del Pantà (que circula per la cota dels 100 metres). Per sota encara hi ha una línia de terrasses abans d'arribar al llit de la rambla, i hi ha un camí que travessa de nord a sud que condueix del mas a la rambla.

En l'extrem superior de la plataforma i capçalera dels dos barrancs es localitza una gran concentració de material ceràmic en superfície, que es troba en camps de garrofers, en horts de tarongers vells i també en camps transformats més recentment.

L'emplaçament ocupa una posició visualment dominant sobre la rambla de la Viuda, tot i que actualment no es detecta cap estructura construïda en superfície. Els materials ceràmics presenten una

gran homogeneïtat de pastes i formes que corresponen a un mateix i únic període històric d'època medieval andalusí (safes, cassoles, gerres, alfàbies, alguns fragments amb decoració de cordons aplicats amb digitacions).

En l'àrea dels voltants no hi ha cap altra construcció edificada moderna, tret del propi mas esmentat que ha estat transformat en residència habitual. Un esment a part mereixen, però, tot un seguit de refugis o balmes excavades a les graves del terreny i situades a l'interior de la barrancada oriental, sobre els propis penya-segats que la conformen. Semblen refugis de pastor i tancats de ramat que han estat utilitzats fins a moments molt recents per a la pràctica de la ramaderia. Malauradament, al seu interior no hi ha presència de materials arqueològics.

El tram inicial de la barrancada oriental conserva un senzill abancament del seu llit, amb oliveres i ametllers esporàdics, mentre que la part oberta a la rambla ha estat transformada en camps de tarongers. Per la seua banda, la barrancada occidental ha estat totalment transformada, ja que fou utilitzada com a cantera d'extracció. Posteriorment s'ha fet una restauració de coberta vegetal mitjançant la plantació de tarongers regats per degoteig.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLO-RÍA, R. (2016).

Figura 237. Panoràmica del jaciment amb el tossalet de la Ruisseta al fons.

Figura 238. Panoràmica de la zona de balmes excavades a les graves del terreny i utilitzades com a refugis de pastor.

Figura 239. Detall d'una balma o refugi de pastor excavada al terreny.

Figura 240. Fragment de vora d'una alfàbia amb decoració d'ungulacions al llavi.

Figura 241. Conjunt de ceràmiques andalusines.

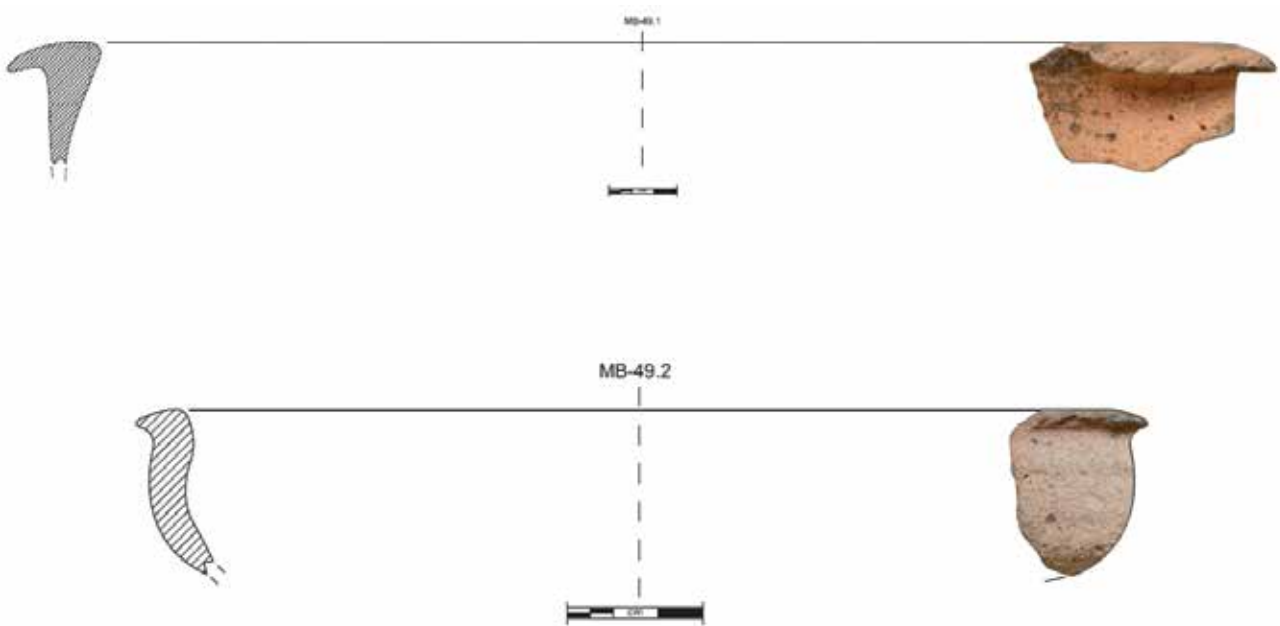

Figura 242. Ceràmiques andalusines: 1 - Alfàbia, 2 - Cassola.

50 - PUJOLET DE BURGALETA

Nom del jaciment:	PUJOLET DE BURGALETA
Tipus de jaciment:	Assentament rural
Adscripció cultural:	Ibero-romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per l'existència d'alguns fragments de ceràmica que s'observen en la superfície. Hi ha mostres evidents de l'arrabassament d'un pujolet. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El camí Fondo de Rafalafena comunica la ciutat amb el Pinar del Grau i, per tant, uneix el Caminàs amb el camí Serradal. Discorre tothora a la vora de la séquia de Rafalafena i en el tram final està voltat de marjals. Uns 200 metres abans d'arribar al Serradal, es produeix la confluència de les séquies de Rafalafena i de la Catalana en direcció nord-est.

I a uns 400 metres de distància, abans d'arribar a l'esmentat camí del Serradal i en la banda meridional del camí Fondo, just en el triangle que confor-

men la séquia de Rafalafena al nord, la séquia de la Catalana al sud-est i la fillola de Calduch a l'oest, es localitza una concentració de ceràmica en superfície de volum reduït però significatiu.

Es tracta d'un conjunt de marjals dedicades a cultius d'horta i, majoritàriament, sense vegetació arbrada. Són marjals amb una extensió superficial desmesuradament gran respecte a l'entorn més immediat i habitual. Totes elles anivellades al voltant de la cota dels 2 metres.

La concentració de ceràmica ocupa bàsicament un sol camp que es correspon amb la part central del conjunt de marjals. A més, el substrat del terreny varia de la part central (on afloren les graves de sedimentació natural) a les vores (amb domini

de la terra vegetal). L'anàlisi de l'emplaçament fa pensar en un pujolet que fou arrabassat per complet fins el punt d'aconseguir anivellar una superfície molt àmplia amb la terra remoguda de la part central per sanejar els aiguamolls.

Els materials són escassos i variats, però destaca la presència de materials romans (inclòs un plat o copa de terra sigillata hispànica). Unes ceràmiques que podrien confirmar les troballes i notícies existents des de fa dècades. En la zona hi ha una alqueria o casa de camp actual que ocupa un punt cèntric en l'emplaçament, tot i que no s'ha identificat cap estructura antiga.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1933). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 243. Panoràmica del jaciment vora la séquia de Rafalafena i el camí Fondo.

Figura 244. Zona del pujolet arrabassat per reomplir els camps dels voltants.

Figura 245. Conjunt de ceràmiques iberoromanes.

51 - RACÓ D'ALMALAFA

Nom del jaciment:	RACÓ D'ALMALAFA
Tipus de jaciment:	Vil·la / Alqueria
Adscripció cultural:	Ibero-romana / Medieval andalusí
Cronologia:	s. II-V d.C. / s. IX-XII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El racó d'Almalafa és un extrem de la partida que està situat en la banda septentrional, limítrof amb la partida de Censal i immediat al traçat del Vallàs que té el seu origen al costat de l'ermita de Sant Isidre. Es tracta d'una zona ubicada al mig de l'horta i relativament distant dels camins principals que l'envolten: camí vell de la Mar al nord, camí d'Almalafa al sud i camí de la Donació a l'est.

A uns 600 metres de distància del camí de la Donació, i a una distància semblant de l'ermita de Sant Isidre, i a la banda meridional del Vallàs, es localitza una gran concentració de ceràmica en superfície, així com un altre rodal més menut en les proximitats.

Es tracta de tot un seguit de camps d'horta, quasi en la seua totalitat han estat transformats

en horts de tarongers, i molt dels quals es troben en una fase d'abandonament absolut. Són bancals amb extensions molt àmplies i sense quasi desnivell, entorn a la cota dels 5 m.

Els materials ceràmics presenten una certa diversitat de pastes i formes que corresponen a dos períodes històrics: ibero-romà (àmfores bètiques i campanes, plats de terra sigillata hispànica, ceràmica africana de cuina, bols i grans recipients de ceràmica comuna, així com algun fragment de tegula) i medieval andalusí (safes, alfàbies). Destaca la presència d'un possible molí manual de forma circular i fet amb pedra de gres. En la zona immediata no hi ha cap construcció edificada moderna i tampoc es va poder identificar cap estructura construïda anterior.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 246. Panoràmica del jaciment sobre el marge oriental de la nova carretera d'accés al port de Castelló.

Figura 247. Vista dels camps amb dispersió de ceràmiques.

Figura 248. Conjunt de ceràmiques andalusines.

Figura 249. Conjunt de ceràmiques iberoromanes.

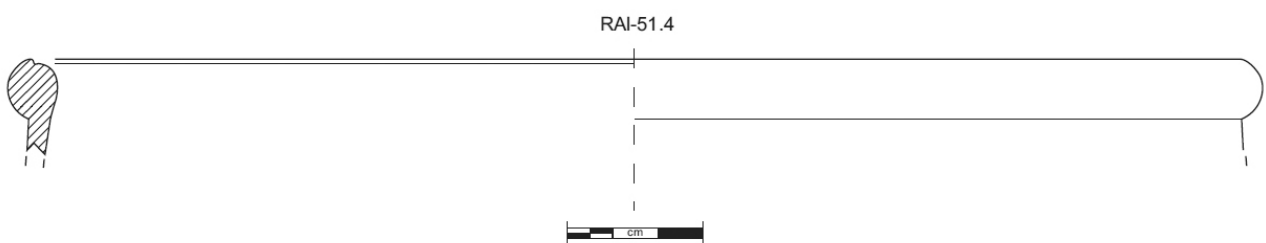
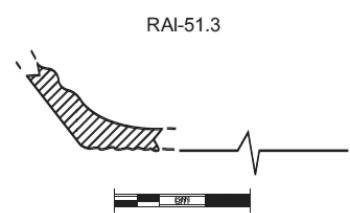
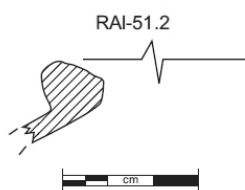
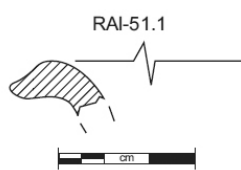

Figura 250. Ceràmiques iberoromanes.

52 - CAMÍ DE LA COSTA

Nom del jaciment:	CAMÍ DE LA COSTA
Tipus de jaciment:	Enterraments en cova
Adscripció cultural:	Eneolític
Cronologia:	2.500 / 1.900 a. C.
Materials registrats:	Ceràmica, sílex, ossos (punxó, comptes de collar, botons)
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un conjunt de tres abrics o clivells, que foren utilitzats per encabir-hi enterraments a l'antiguitat. També es recuperaren en el seu moment materials arqueològics significatius. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El jaciment Camí de la Costa estava conformat per un grup de tres abrics o clivells en la roca natural, l'interior dels quals fou utilitzat per encabir-hi enterraments humans, que se situen en l'extrem més occidental de la serralada del Desert de les Palmes. Les cavitats estaven emplaçades en el vessant de llevant i vora el camí de la Costa o dels Arriers, que travessava pel coll de la Garrofera en direcció a Borriol.

Els enterraments de tres covetes, de dimensions reduïdes (dues de les plantes feien 3 m² i l'altra 7

m² aproximadament) i que presentaven aixovars molt variats (amb material lític, comptes de collar fetes de conxes marines, peces de ceràmica i restes d'ossos humans), foren excavades l'any 1924 per F. Esteve, qui advertia com algunes d'elles ja es trobaven destruïdes aleshores. Els materials arqueològics recuperats en el seu moment corresponen al període eneolític.

Avançada la segona meitat del segle XX s'instal·là una cantera en la zona, amb explotació a cel obert, que destruï pràcticament tot el jaciment.

Figura 251. Vessant muntanyenc on es trobava el jaciment arrabassat per la cantera, ara restaurada amb camps de cultiu.

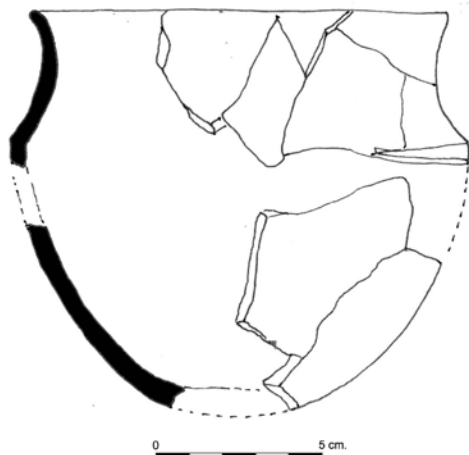

Figura 252. Material lític i ceràmica del jaciment segons les excavacions d'Esteve en 1924.

Actualment només queden algunes àrees menudes i aïllades del vessant original de la muntanya que s'han conservat, i on encara es feren algunes troballes esporàdiques de materials lítics en superfície en les últimes dècades.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). BOSCH, P. (1924). ESTEVE, F. (1944). GUSI, F. (1999). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

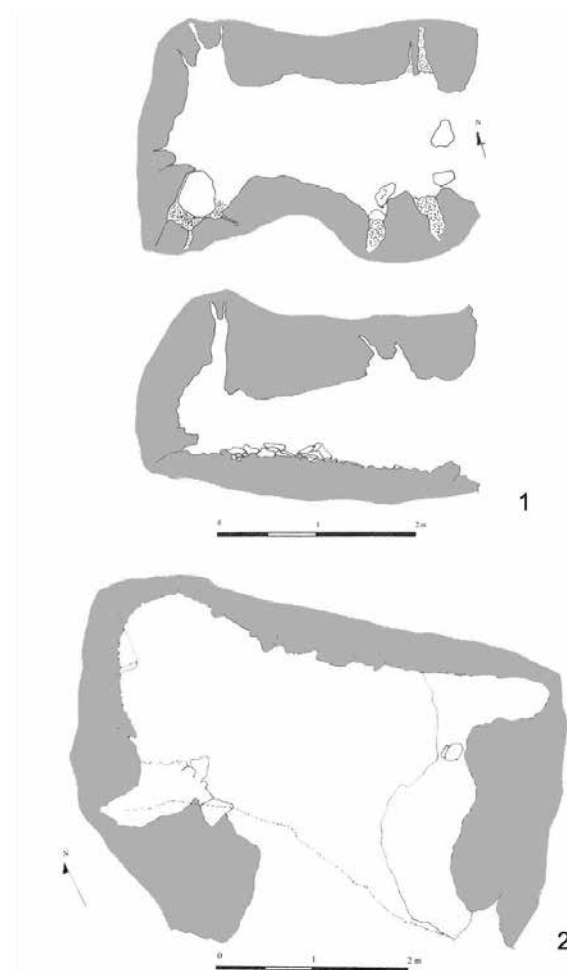

Figura 253. Plantes dels sepulcres 1 i 2 segons les excavacions d'Esteve en 1924.

53 - EN TRILLES

Nom del jaciment:	EN TRILLES
Tipus de jaciment:	Assentament, vil·la ?
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una àrea formada per un conjunt de possibles jaciments arqueològics on, per notícies anteriors, es coneix l'existència de troballes actualment desaparegudes o de difícil documentació. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

En plena zona de marjal, a la partida d'En Trilles i pròxim a l'antic estany homònim que disposava de diferents ullals naixents, i de forma més concreta en una zona emmarcada pel camí carrerassa de Llau al nord, el caminasset de l'Ullal de la Comare a l'est, la fillola dels Bandolers al sud i el camí Bomboi a l'est, es documentà l'existència de diferents troballes de material d'origen romà (dolia, teules i d'altres), a les primeres dècades del segle XX.

Porcar, qui publicà les troballes, plantejava fins i tot la presència d'unes restes de camí empedrat que travessaria la marjal i connectaria el camí de la Donació (vora el camí de la Plana) amb el camí del Serradal (vora l'encreuament amb la séquia d'En Trilles).

Actualment, la zona està prou dessecada, cultivada i profundament ocupada per construccions rurals que funcionen com a segones residències.

La dispersió de troballes assenyalada per Porcar sembla correspondre més aviat a un jaciment, o pot ser més d'un, ubicats en les zones de major concentració, com ara les parcel·les corresponents a la barraca de l'Hostiero. Tot i que este nom ha desaparegut, encara es conserva la tradició oral de les troballes i la seua localització precisa.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1933). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Això vol dir que el paisatge està fortament alterat, però la hipòtesi del camí plantejat per Porcar resulta poc versemblant amb l'evolució general de l'espai agrícola de la zona.

Figura 254. Vista de la marjal on es trobaren restes arqueològiques.

Figura 255. Vista de les marjals i séquies on es trobaren restes arqueològiques al voltant de la coneguda com barraca de l'Hostiero.

54 - LA FONT DE LA RABASSOTA

Nom del jaciment:	LA FONT DE LA RABASSOTA
Tipus de jaciment:	Assentament, vil·la ?
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Carreu de pedra amb alt-relleu
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta de l'emplaçament de l'antiga font i punt de troballa d'un carreu de pedra calcària d'època romana on hi ha representat, en alt-relleu, un fal·lus. El lloc ha estat arrabassat al segle XX. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

A l'extrem SE del terme municipal, emmarcada a l'est per la línia de costa i la mar, al nord pel camí d'Almalafa, a l'oest pel camí de la Donació i al sud pel límit de terme amb Almassora, hi havia una partida de marjal anomenada Barrassota o Rabassota que afrontava per ponent amb les partides de Fadrell i Vinamargo.

L'espai fou ocupat als anys seixanta del segle XX per la construcció d'un extens complex petro-

químic que envaí tota la partida i genera un volum descomunal de moviments de terra.

A la banda meridional del complex, molt a prop del límit de terme hi havia la font de la Rabassota, al voltant de la qual es produí una troballa que Porcar qualificà de "ara romana consagrada al déu Príap". La troballa, que es troba al Museu de Belles Arts de Castelló, consisteix en realitat en un gran carreu

rectangular de pedra calcària, on hi ha representat en alt-relleu un fal·lus de grans proporcions.

Arasa apuntava que estos fal·lus es col·locaven normalment en dentells i cantonades de les construccions, que eren llocs considerats especialment perillosos. La presència d'este tipus d'element constructiu indicaria probablement l'existència d'algun assentament en la zona.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 256. Zona on estava la font ara ocupada per les instal·lacions d'un complex industrial.

Figura 257. Ubicació del jaciment segons el croquis de Porcar de 1933.

55 - GUMBAU

Nom del jaciment:	GUMBAU
Tipus de jaciment:	Assentament, vil·la ?
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles i delimitat per l'existència d'alguns fragments de ceràmica que s'observen en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El jaciment està situat a uns 350 metres a l'est del Caminàs, en l'extrem septentrional de la partida de Gumbau, just en l'afrontació amb la partida Soterrani. El límit meridional el conforma la carretera o avinguda del Mar que uneix Castelló i el Grau, mentre que pel nord no arriba al camí Fondo.

La zona fou ocupada, a finals del segle XX, per una gran superfície comercial. Durant la seua construcció no es té cap notícia de troballes, però en

ampliar la zona d'aparcaments cap a l'est aparegueren diferents fragments de ceràmica que corresponen a l'època romana (bàsicament teules i sigil·lates hispàniques).

Actualment, l'entorn de la zona ha estat profusament urbanitzat a banda i banda del Caminàs, i entre l'avinguda del Mar i l'esmentat camí Fondo. D'altra banda, al sud, entre l'avinguda del Mar i la dels Germans Bou, l'espai està totalment urba-

nitzat per naus industrials i comercials. Més enllà de l'àrea ocupada pel centre comercial s'estenien horts plantats de tarongers que han estat abandonats ja fa temps.

Bibliografia:

ARASA, F. (1995). ARASA, F. (1999). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

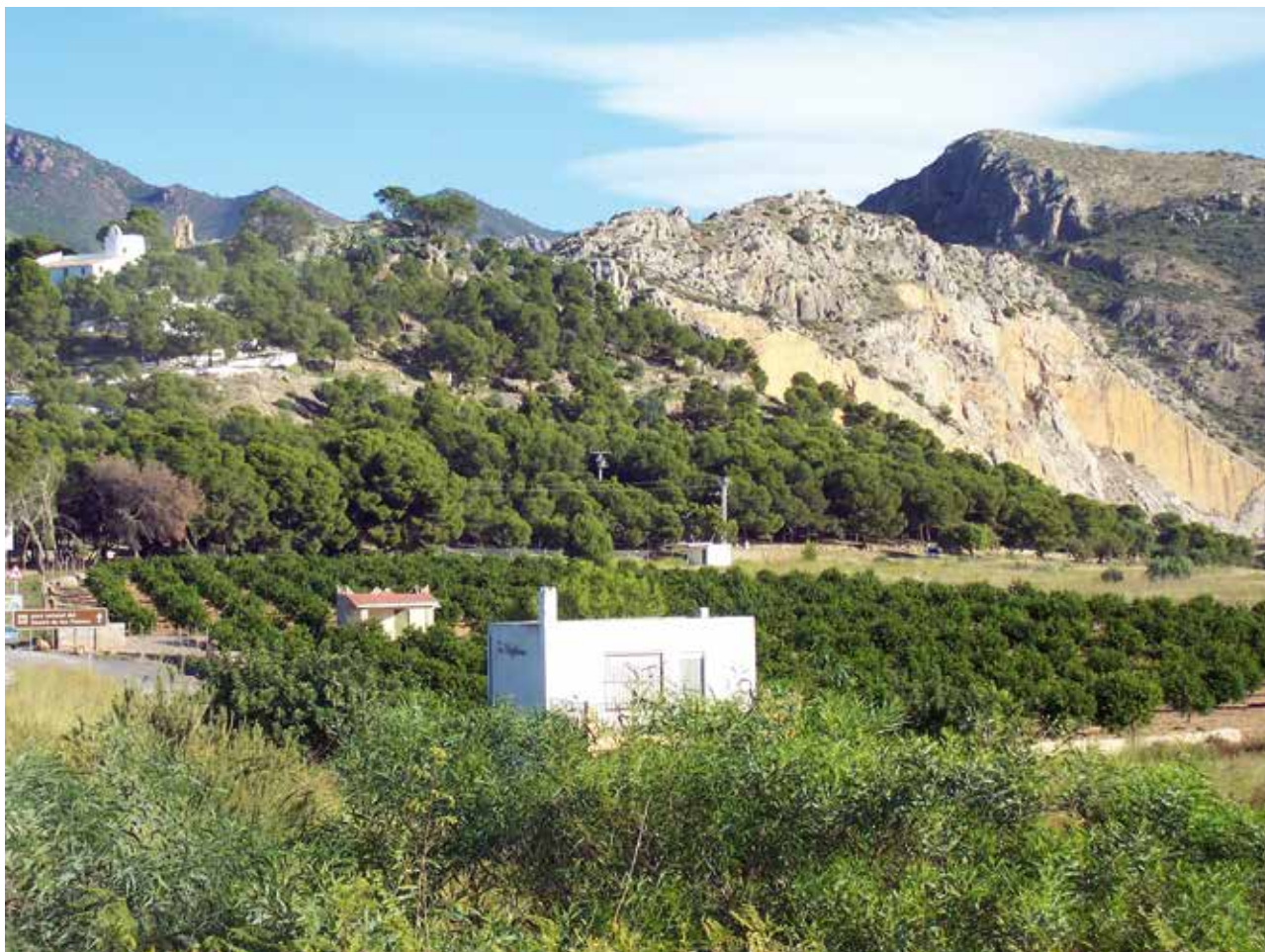

Figura 258. Panoràmica de l'emplaçament immediat a les troballes de materials ceràmics en la partida de Gumbau.

Figura 258b. Vista actual de la zona cap a l'oest.

56 - NECRÒPOLIS DE LA MAGDALENA

Nom del jaciment:	NECRÒPOLIS DE LA MAGDALENA
Tipus de jaciment:	Necròpolis
Adscripció cultural:	Medieval andalusí ?
Cronologia:	s. IX-XIII d.C.
Materials registrats:	Ossos humans i lloses de pedra
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una necròpoli islàmica sense estructures visibles en superfície, que es documentà fa temps per moviments de terra en la zona. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El jaciment està situat als peus del tossalet de la Magdalena, i més concretament a la zona SO, tot just a la banda meridional de la cruïlla que conformen el camí vell de Barcelona o camí de la Pedrera i el camí de la Font de la Reina (ara el camí nou de la Magdalena).

En els camps situats a la banda oriental del camí que du des de l'antiga N-340, passant per sobre de

l'A-7, fins l'esplanada del castell, es feren tasques de transformació agrícola als anys cinquanta del segle XX. Els garrofers foren substituïts per horts de tarongers. Durant els treballs d'anivellament fou localitzada una necròpolis amb enterraments coberts per lloses i sense cap aixovar adjunt.

Actualment no s'aprecien restes de cap tipus en superfície. Podria tractar-se de la necròpolis islàmi-

ca del castell que, fins i tot, tindria continuïtat a la banda septentrional del camí com han posat de relleu recents troballes, en el marc d'unes actuacions d'urgència per l'obertura de rases per a la canalització de serveis.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLO-RÍA, R. (2016).

Figura 259. Vista dels camps actuals de tarongers on es feren les troballes d'enterraments als peus del castell Vell.

57 - NECRÒPOLIS DE LA SENDA DE LA PALLA

Nom del jaciment:	NECRÒPOLIS DE LA SENDA DE LA PALLA
Tipus de jaciment:	Necròpolis
Adscripció cultural:	Romana ?, Medieval ?
Cronologia:	s. I-II d.C.
Materials registrats:	Ossos humans, ceràmica
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una necròpoli, possiblement, medieval ateses les notícies publicades, sense estructures visibles en superfície i que es documentà fa temps per moviments de terra en la zona. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

La senda de la Palla descendeix del coll de la Garrofera, que parteix límit de terme entre Castelló i Borriol, i s'endinsava per la partida de Coscollosa fins la séquia Major (després fins el camí dels Molins).

El tram inicial ha estat completament alterat per l'establiment al segle passat d'una cantera a cel obert. Recentment s'ha restaurat la zona mit-

jançant la plantació d'horts de tarongers regats per degoteig. Però la zona ja havia estat transformada abans per la construcció del canal del pantà i el canvi de garrofers de secà per horts de tarongers, amb camps abancalats.

La part central de la senda o camí està travessada, des del anys setanta del segle XX, pel traçat de

l'autopista de peatge A-7, amb un creuament que es fa en angle recte.

Durant els treballs d'excavació i terraplenament de la zona aparegué una necròpolis formada per diferents enterraments coberts amb lloses. La informació no ha pogut ser contrastada sobre el terreny,

ja que l'impacte de les obres és molt important i els canvis que s'han produït després en el paisatge agrícola de l'entorn també.

Ara bé, la circulació lleugerament elevada de l'autopista, sobre terraplé, fa pensar que es produí un recrescut del terreny, cosa que més aviat hauria cobert i preservat les tombes sense destruir-les per complet.

Les notícies publicades plantegen una possible adscripció de la necròpolis a l'època medieval. Ara bé, en superfície no s'ha trobat cap material arqueològic que ho pugui ratificar i, en canvi, s'ha localitzat un fragment de ceràmica romana (una copa de terra sigillata hispànica), tot i que també podria ser una intrusió per aportació de terres en el moment de la construcció de la carretera.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 260. Ceràmica romana.

Figura 261. Panoràmica de l'emplaçament immediat a les troballes d'enterraments vora la senda de la Palla, en l'encreuament amb el pas de l'autopista.

58 - NECRÒPOLIS IBÈRICA DEL CAMÍ DE VINAMARGO

Nom del jaciment:	NECRÒPOLIS IBÈRICA DEL CAMÍ DE VINAMARGO
Tipus de jaciment:	Necròpolis
Adscripció cultural:	Ibèrica
Cronologia:	s. V-I a.C.
Materials registrats:	Urnes d'incineració, ceràmica, sílex, metalls, restes d'ossos humans
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una troballa singular i ben conservada que pot tindre relació amb un altre jaciment antic immediat. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

La troballa que conforma este jaciment estava situada al marge dret del camí de Vinamargo, a la banda meridional, i molt a prop de la carretera del Grau a Almassora.

La descoberta es produí en el marc de les obres de canalització del nou barranc de Fraga i tot just en uns sondejos efectuats al vell mig de la zona per on discorre el seu traçat. En un dels sondejos es detectaren les restes d'una urna d'incineració d'època ibèrica i, en conseqüència, s'amplià la zona d'excavació que permeté localitzar dues urnes més, i una sèrie de restes de materials metàl·lics (ferro, però sobretot bronze) que estan associades a estes, com

ara sivelles, anells, un possible brocal de cavall i altres elements.

A la vora de les urnes també es localitzaren restes de cendres, carbons, ossos menuts i fragmentats, i d'altres elements. Els materials ceràmics que hi ha pels voltants en superfície corresponen a un període històric situat entre els segles III-II a. C. La troballa formaria part d'una necròpolis més àmplia que s'estendria més enllà del nou caixer del barranc.

Bibliografia:

ALFONSO, J. (2010). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 262 i 262 bis. Urnes de la necròpolis amb restes incinerades. (Imatges Joaquín Alfonso).

Figura 263. Vista de l'emplaçament de les troballes al bell mig del nou traçat del barranc de Fraga, vora el camí de Vinamargo.

59 - PLATJA DE VINATXELL/ALMALAFA

Nom del jaciment:	PLATJA DE VINATXELL / ALMALAFA
Tipus de jaciment:	Assentament ?
Adscripció cultural:	Íbero-romana
Cronologia:	s. II a.C. - II d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles on, per notícies anteriors, es coneix l'existència d'una concentració de ceràmiques superficials. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

A mig camí entre els camins d'Almalafa al nord i el de Vinamargo al sud, hi ha la carretera d'accés a la central tèrmica, que utilitza l'antic camí de Vinatxell, el qual voreja la séquia homònima fins la mar.

Just a l'alçada d'esta séquia i camí, però dins de la línia de costa, és a dir, sota les aigües de la mar, es van localitzar fragments ceràmics de teules, dòl·lium i àmfores d'època romana que, presumiblement provenien d'un pujolet que ja es trobava ar-

rabassat. Les troballes són esmentades per Porcar a principis del segle XX.

Actualment es fa impossible localitzar el jaciment perquè s'han produït canvis molt importants en la fisonomia de la línia de costa, derivades de la construcció del port i les seues ampliacions posteriors.

Primer, la zona experimentà una considerable erosió marina i un retrocés de la línia de costa. Es va construir una escullera i també un espigó per al

servei de la central tèrmica que se situà just a la vora, cap al sud.

És possible que el jaciment ocupés la restinga de la zona o hagués quedat dins de la mar. En qual-sevol cas, la recent ampliació del port ha construït a sobre una immensa plataforma logística per a la càrrega i descàrrega d'àrids que deixa el jaciment completament soterrat.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). BOSCH, P. (1924). FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1956). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1933). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 264. Vista de les darreres marjals vora el camí de Vinatxell i front la línia de platja, ara ocupada per l'expansió del port cap al sud.

Figura 265. Ubicació del jaciment segons el croquis de Porcar de 1933.

60 - PUJOLET ALMASSORÍ

Nom del jaciment:	PUJOLET ALMASSORÍ
Tipus de jaciment:	Assentament ?
Adscripció cultural:	Eneolític
Cronologia:	2.500 / 1.900 a.C.
Materials registrats:	Sílex
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles on, per notícies anteriors, es coneix l'existència d'una concentració de sílex superficial. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Vora la mateixa línia de costa, i tot just a tocar del camí d'Almalafa, a la banda septentrional, hi ha les restes probables del que fou un pujolet o graó, pràcticament enganxat a la restinga.

El pujol està actualment arrabassat per complet i les terres aprofitades en dessecar els voltants immediats, on s'ha creat un seguit important de parcel·les irregulars amb construccions individuals i menudes de residència.

Tot i això, la part central i més elevada es manté com a terraplé, amb una cota de nivell superior entorn a 1,20 metres sobre el nivell del mar. Per la seua banda, els pendents descendeixen en totes

direccions suament fins arribar a cotes de 70 cm al nord i 60 cm al sud.

A principis del segle XX, Porcar esmenta les troballes de sílex treballat que correspondrien a un període concret de la prehistòria com és l'eneolític, entre mitjans del tercer mil·lenari i el començament del segon.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1933). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 266. Vista del probable turonet arrabassat per reomplir les zones immediates.

Figura 267. Ubicació del jaciment segons el croquis de Porcar de 1933.

61 - PUJOLET DE MATAMOROS

Nom del jaciment:	PUJOLET DE MATAMOROS
Tipus de jaciment:	Assentament ?
Adscripció cultural:	Eneolític
Cronologia:	2.500 / 1.900 a.C.
Materials registrats:	Sílex
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles on, per notícies anteriors, es coneix l'existència d'una concentració de sílex en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

A uns 300 metres de distància de la línia de costa, i emmarcat pel camí d'Almalafa al nord, el camí de Vinatxell a l'est, la séquia del Vellet pel sud i el camí del racó de Galotxa a l'oest, es localitza, probablement, les restes del que fou un petit pujol.

L'altell o graó està actualment arrabassat per complet, utilitzant la terra per a omplir els aigua-

molls dels voltants i crear marjals cultivables. La part més alta, situada en la zona central, a una cota d'1,40/1,50 metres sobre el nivell del mar, està ocupada ara per un vial nou. Per la seua banda, els pendents descendeixen cap al nord i cap al sud i arriben a cotes d'1 metre i de 0,9 metres respectivament.

La zona de l'antic pujol i les marjals immediates (de formes allargades i solcades de séquies pel mig) no presenta actualment restes en superfície, tret dels materials contemporanis més habituals.

A principis del segle XX, Porcar esmenta la troballa de petits bocins de sílex que correspondrien a un període concret de la prehistòria com és l'eneolític, entre mitjans del tercer mil·lenari i el segon.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1933). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 268. Vista de les probables restes del turonet arrabassat al sud del camí d'Almalafa.

Figura 269. Ubicació del jaciment segons el croquis de Porcar de 1933.

62 - PUJOLET DE LA TORRE

Nom del jaciment:	PUJOLET DE LA TORRE
Tipus de jaciment:	Assentament ?
Adscripció cultural:	Ibèrica
Cronologia:	s. VIII-II a.C.
Materials registrats:	Ceràmiques
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible jaciment arqueològic sense estructures visibles on, per notícies anteriors, es coneix l'existència d'una concentració de ceràmica superficial. Podria estar relacionat amb altres pujols pròxims. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Al Grau de Castelló, en l'illa urbana que conformen els carrers de Guardamar i de la Marineria pel nord i l'est, el carrer de la Sardina pel sud i la carretera d'Almassora per l'oest, es degué trobar l'antic pujolet de la Torre, quasi sobre la línia de costa.

Allí mateix hi conflueixen altres elements com el camí vell de la Mar o la séquia de Patos, Censal,

de la Borrassa i de Mistos per tal de configurar la séquia comú de la Torre.

Actualment, l'emplaçament està ocupat pel CEIP La Marina i per dues zones verdes de jardí. La topografia actual encara permet visualitzar l'alteró que es conserva a la zona, sobretot a la banda occidental contra la carretera d'Almassora, on la cota

de nivell supera els 2 metres i descendeix cap a totes bandes entre 40 i 50 centímetres.

Fou a principis del segle XX quan Porcar informà de les troballes de ceràmica en quantitats regulars que corresponien a un mateix període històric de l'època ibèrica. La seua relació amb el quasi immediat jaciment del pujol de Gasset sembla evident.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1933). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 270. Vista de la lleugera elevació que encara resta del turonet ocupada per un jardí vora la carretera d'Almassora.

Figura 271. Ubicació del jaciment segons un croquis de Porcar de 1933.

63 - SAFRA / ALQUERIA DE LA TORRE O DEL MORRUT

Nom del jaciment:	SAFRA / ALQUERIA DE LA TORRE O DEL MORRUT
Tipus de jaciment:	Vil·la ? / Alqueria / Torre moderna
Adscripció cultural:	Romana / Medieval andalusí / Moderna
Cronologia:	s. I-III d.C. / s. XI-XII d.C. / s. XVI-XVII d.C.
Materials registrats:	Ceràmiques i estructures
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic sense estructures visibles en l'actualitat on, per notícies anteriors, es coneix l'existència d'una concentració d'elements arquitectònics i de ceràmiques. Més recentment, en les seues proximitats s'han excavat elements arqueològics significatius. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Incorporada recentment a l'àmbit urbà de la ciutat hi ha una illa delimitada pel traçat de l'antic camí dels Molins a l'est, el camí de la Plana al sud, el carrer Francisco Ruiz Cazador per l'oest, i el carrer Calderón de la Barca al nord.

En este solar actual es trobava l'alqueria del Morrut o de la Torre, perquè hi havia una construcció d'estes característiques aprofitant l'existència

d'una torre de finals del segle XVI. El conjunt fou enderrocat a principis del segle XXI per a iniciar un procés d'urbanització de tot l'entorn immediat.

Era en esta finca que Porcar, a principis del segle XX, informà de la presència en el subsòl de grans parets i fragments de teules i de dòl·lum que correspondrien a un mateix període històric d'època romana.

D'altra banda, entre 2001 i 2003 es feren unes excavacions a la vora de l'emplaçament, concretament en la zona de confluència del camí dels Molins amb el nou carrer Calderón de la Barca, fruit del procés d'urbanització de la zona. Els treballs arqueològics permeteren documentar un conjunt de quatre forns de ceràmica d'època andalusí i grans quantitats de ceràmica dels segles XI-XII d. C. (gerres, gerretes, safes, alfàbies, llibrells, olles i cassoles entre d'altres).

En unes fosses adjacents també aparegueren, barrejats amb els materials anteriors, altres fragments de teules, rajoles, dòlies i terra sigillata hispànica que corresponen a època romana, i que podrien confirmar les informacions prèvies sobre les restes d'esta època a la zona.

També s'ha recuperat alguns fragments de ceràmica baix-medieval, dels segles XIII i XIV (pisa balva i vidrats monòcroms en blanc, i plats decorats en verd i manganés) que es justifiquen per l'ús continuat de la zona. El següent moment d'ocupació correspon a la construcció de la torre a finals del segle XVI per part de la família dels Andreu.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). BENEDITO, J.; MELCHOR, J.M.; CLARAMONTE, M. (2004-2005). FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1956). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016). TRAVER, V. (1958).

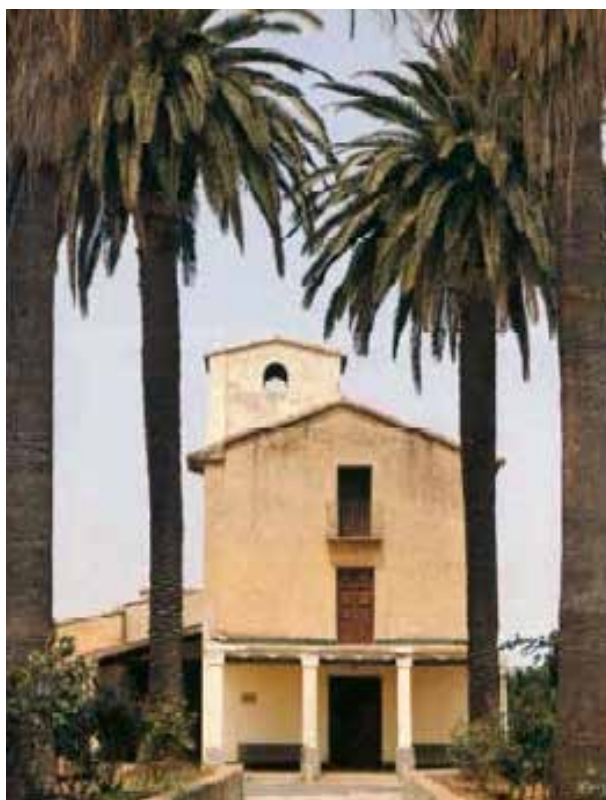

Figura 272. Detall de l'antiga alqueria de Safra abans de ser enderrocada. (Imatge Miquel Gómez).

Figura 273. Forns de ceràmica andalusins excavats a la vora de l'emplaçament. (Imatge Josep Benedito).

64 - LA SÉQUIA DE L'OBRA

Nom del jaciment:	LA SÉQUIA DE L'OBRA
Tipus de jaciment:	Poblat ? Assentament ? Troballes subaquàtiques
Adscripció cultural:	Bronze / Romana
Cronologia:	1.800 – 800 a.C. / s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmica, possibles inhumacions en àmfores
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un jaciment arqueològic sense estructures visibles actualment on, per notícies anteriors, es coneix l'existència d'inhumacions en àmfora. Està delimitat per la concentració de ceràmica que s'observa en la superfície. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

A l'extrem NE del terme municipal de Castelló, quasi a tocar amb el límit del terme de Benicàssim i a la vora de la mar, es localitza un emplaçament on s'han produït troballes de materials arqueològics en superfície i també mar endins.

Actualment, la zona es troba urbanitzada a trosos, amb blocs d'apartaments en la façana litoral i

segones residències unifamiliars en la part interior, vora el camí del Serradal. Resten algunes zones encara agrícoles però escassament cultivades.

La notícia de les troballes a la zona la donà Porcar a principis del segle XX i va fer una descripció molt acurada de la seua localització. Porcar esmenta una zona de platja, que feia aproximadament

150 metres de longitud, que estava situada a uns 200 metres de distància de la desembocadura de la séquia de l'Obra, en direcció SO, entre la mar i l'antic estany de l'Ample, en la qual hi havia una concentració de materials arqueològics major en la part central i en progressiva desaparició cap a totes les bandes. Una part de les troballes es localitzà dins de la mar i és l'onatge qui les fa visibles de tant en tant.

Els materials ceràmics corresponen a un mateix període de l'època del bronze, tot i que també sembla que hi havia alguns fragments de teules romanes i, a més, podria situar-se ací també altres troballes del segle XIX d'inhumacions en àmfors que correspondrien a un moment romà tardà.

El trasllat de les dades de Porcar a la cartografia actual, i la prospecció superficial permet acotar una mena d'altell arrabassat actualment que, malgrat tot, manté una cota de nivell lleugerament superior al voltant dels 50 centímetres sobre el nivell del mar, mentre que a ponent descendeix lleugerament per sota de la cota 0 (on degué estar l'estany esmentat amb el camí Serradal de restinga) i cap a l'est es troba la restinga de la línia de costa (per on hui discorre l'avinguda Ferrandis Salvador).

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1995). BOSCH, P. (1924). FERNÁNDEZ, A. (1980). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1931). PORCAR, J. B. (1933). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 274. Vista de l'emplaçament en una zona encara no ocupada per construccions a la vora de la platja.

Figura 275. Zona de marjal en la desembocadura de la séquia de l'Obra.

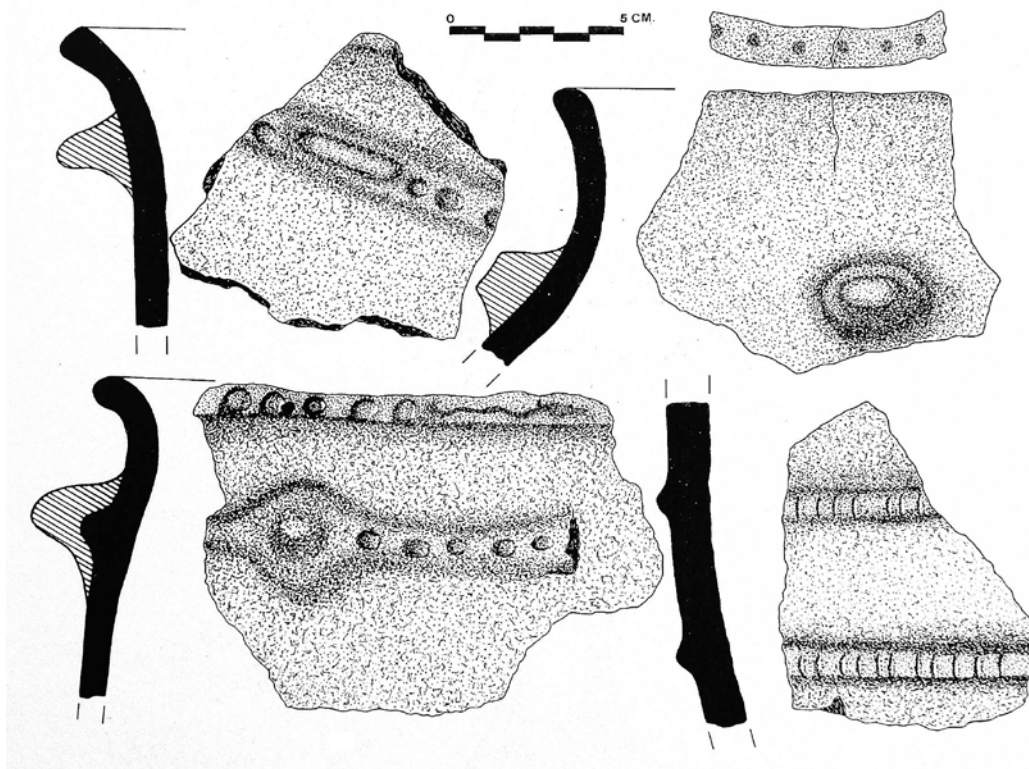

Figura 276. Ceràmica del bronze del jaciment (segons Arasa 1979) procedent de la col·lecció de Porcar.

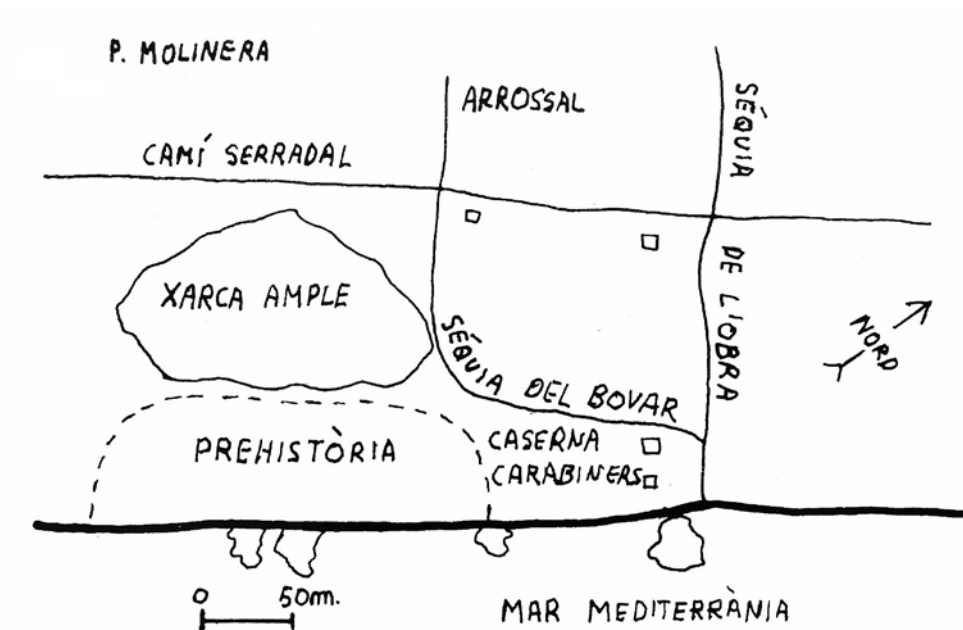

Figura 277. Croquis de la localització de les troballes segons Porcar de 1933.

Figura 278. Panoràmica de l'emplaçament vora la línia de platja.

65 - CAMINÀS

Nom del jaciment:	CAMINÀS
Tipus de jaciment:	Infraestructura viària
Adscripció cultural:	Ibèrica / Romana / Medieval
Cronologia:	s. V a.C. / s. I d.C. / s. IX d.C.
Materials registrats:	Vial fossilitzat
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'un jaciment arqueològic lineal, possiblement una via de comunicació prehistòrica, la transcendència de la qual supera l'àmbit estrictament municipal. El traçat de la via es manté fossilitzat en el paisatge i la seua fisonomia sembla que perdura intacta. Presenta un aparent bon estat de conservació.</p> <p>És un element insubstituïble per a la difusió del patrimoni arqueològic municipal i té el valor patrimonial afegit de ser també el "camí de les ermites", atés que la quasi totalitat de les que hi ha al terme estan situades a la vora.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5</p>

Es tracta d'una via de comunicació fossilitzada en el paisatge que travessa el terme de Castelló per la banda oriental, entre el camí de la Ratlla de Benicàssim al nord i el límit amb el terme d'Almassora (un cop passat el barranquet) pel sud. El vial segueix una orientació inicial NE/SO, per a evitar les zones d'aiguamolls i estanys, i prendre tot seguit una direcció N/S fins al final.

El camí discorre paral·lel a la costa i té continuïtat en el terme de Benicàssim pel nord i, sobretot, pel sud més enllà del riu Millars. Inicialment degué separar dos àmbits i ecosistemes naturals ben diferents: a llevant unes terres pantanoses d'aiguamolls, estanys i vegetació intensa; i a ponent un espai potencialment cultivables per explotar. Les transformacions agrícoles posteriors farien que el

camí acabés travessant l'horta tradicional de Castelló pel bell mig. De fet, sovint esdevé el límit entre partides.

El recorregut del Caminàs s'allunya, en el tram més septentrional, del Quadro de Benicàssim, passa just a la vora del naixement de la Font de la Reina i, superat el barranc de la Magdalena, gira 90º en direcció sud a creuar el riu Sec, i continuar paral·lel

Figura 279. Tram més meridional del Caminàs en la partida de Fadrell, a la vora del molí del Salt.

a la línia de costa, tot i que a una distància de 3,5/4 Km aproximadament.

La orientació del vial fa que tots els camins que des de l'interior busquen la costa es creuen quasi ortogonalment amb ell. Una intersecció que, següentment, ha afavorit des d'antic l'establiment d'assentaments a la seua vora (vil·les romanes, alqueries andalusines, ermites baix-medievals i modernes, etc.).

El camí era conegut com a via de la costa i després de la conquesta de Jaume I comença a anomenar-se camí ample, camí gran o caminàs (este últim amb el sufix augmentatiu -às), que és el que ha perdurat fins l'actualitat. Malgrat tot, el primer tram ha vist modificada la seua denominació en benefici del nom "camí de les Vil·les", en referència a l'emplaçament del terme veí de Benicàssim al qual condueix; mentre que un segon tram fins a Lledó adoptà el nom de "camí d'En Riera". Després ja es manté a tot ell la denominació de Caminàs.

El jaciment té una longitud total de 10.681 metres, i tot ell es troba asfaltat per al trànsit rodat de vehicles. Manté un recorregut i traçat prou regular, adaptant-se a l'orografia del terreny, i amb una amplada que oscil·la entre els 5,5 i els 7 metres. Només el tram comprés entre el camí vell de la Mar i el camí de Vinamargo presenta unes amplades majors entorn als 12/14 metres, probablement per alteracions en la delimitació del parcel·lari adjacent.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1999). BAZZANA, A. (1978). GUSI, F. (1999). PORCAR, J. B. (1948). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 280. Tram central del Caminàs davant de Lledó.

Figura 281. Tram d'arribada al riu Sec en la partida de Ramell, ara anomenat camí d'en Riera.

Figura 282. Tram d'arribada a la bifurcació del camí d'en Riera i el camí de les Vil·les, a la partida de Cap.

66 - VIA AUGUSTA / CAMÍ REAL

Nom del jaciment:	VIA AUGUSTA/CAMÍ REAL
Tipus de jaciment:	Infraestructura viària
Adscripció cultural:	Romana / Medieval
Cronologia:	s. I d.C. / s. XIII d.C.
Materials registrats:	Vial fossilitzat
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'un jaciment arqueològic lineal, que correspon a un tram de la Via Augusta, i també de l'antic Camí Real, que en alguns punts podrien conservar tots els elements constructius característics d'estes vies de comunicació. En el seu traçat s'han localitzat restes de mil·liaris i podria situar-se una posta que esmenten els itineraris antics. El traçat i la fisonomia de la via es mantenen fossilitzats i intactes en el paisatge, i presenta un aparent bon estat de conservació.</p> <p>A més, és un element insubstituïble per a la difusió del patrimoni arqueològic municipal.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5</p>

Es tracta d'una via de comunicació fossilitzada en el paisatge que travessa el terme de Castelló per la banda occidental, entre el camí de la Ratlla de Borriol al nord i el camí de la Ratlla d'Almassora al sud. El vial segueix una orientació N/S i a mig camí travessa el riu Sec per un gual.

En este primer tram, entre el terme de Borriol i el riu Sec, el camí travessa la partida del Bovalar i rep el nom de Camí Real o camí de la Cova del Colom. En la part inicial del tram, i aprofitats en el marge lateral d'un camp que afronta amb el camí, aparegueren fa pocs anys fragments de pedra de gres que pertanyi-

en a un mil·liari. A partir del riu Sec i fins l'actual carretera de Castelló a Ribesalbes (en este tram CV-17) segueix el traçat de l'esmentat camí de la Cova del Colom, i fa de límit entre la partida de Benadressa a l'oest i la partida Marrada a l'est.

En este punt concret el camí fa un desdoblament cap al sud. És a dir, el tram final es divideix en dos ramals: l'oriental i l'occidental. La Via Augusta degué seguir el traçat rectilini que dibuixa la quadra de Na Tora (el ramal oriental), que busca el gual més natural per creuar el riu Millars, i que coincideix a l'alçada del pont de la carretera de València

Figura 283. Tram més septentrional de la Via Augusta, en la partida Bovalar, que s'anomena camí de la Cova del Colom.

situat just després de la confluència de la rambla de la Viuda amb el riu.

En esta zona caldria situar una *mansio* o posta que citen els itineraris de l'època com *ad Noulas* o *ad Nova* (situada a 2 milles de la posta *Sebelaci*, que dista 35 milles de Sagunt i cal ubicar-la sobre el marge septentrional del riu Millars). L'emplaçament de la posta sembla correspondre amb el jaciment romà identificat i localitzat en la quadra de Na Tora, prop de la referida carretera de Ribesalbes.

Este ramal oriental del vial té una longitud de 2.062 metres, amb una amplada bastant regular entre els marges dels camps que la delimiten, que oscil·la entre els 6 i 9 metres.

D'altra banda, a l'entorn d'este punt esmentat del creuament de la carretera de Ribesalbes, el camí de la Cova del Colom continua pel ramal occidental, que es va separant progressivament de l'oriental en direcció sud. Este altre camí, també conegut amb el nom de Camí Real, és el que es degué traçar en el moment de la fundació i construcció de la ciutat medieval de Vila-real per part de Jaume I a finals del segle XIII.

La importància de la ciutat en eixe moment obligà a desviar el camí antic per tal de fer passar el nou vial per dins del recinte ortogonal de la vila reial. El nou recorregut plantejat estava obligat a creuar la rambla de la Viuda primer i el riu Millars després, a l'alçada de Santa Quitèria, mitjançant uns ponts també de nova construcció.

Este ramal occidental fa de límit entre la partida de Benadressa a l'oest i la partida Estepar a l'est, i té una longitud de 1.706 metres. El traçat del camí és bastant sinuós i l'amplada entre els marges dels camps que la delimiten és molt més irregular que l'anterior i oscil·la entre els 7,5/8 i els 15 metres en algunes zones.

Per la seua banda, la longitud del tram inicial i comú entre tots dos camins (Via Augusta i Camí Real) és de 2.905 metres. El seu recorregut s'adapta a la topografia existent en cada moment i resulta prou regular. L'amplada entre els marges dels camps laterals oscil·la entre els 8 i els 10 metres, només en algun tram proper al pas del riu Sec es redueix fins els 6/6,5 metres. En definitiva, si se suma el tram comú inicial i els dos ramals del final, el jaciment viari té una longitud total de 6.674 metres.

Bibliografia:

ARASA, F. (1979). ARASA, F. (1999). ARASA, F. (2006). FLETCHER, D.; ALCÁCER, J. (1956). PORCAR, J. B. (1948). ULLOA, P. (1999). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 284. Detalls del mil·liari recuperat al camí de la Cova del Colom que s'havia reutilitzat en un marge de bancal (imatges Museu de Belles Arts de Castelló).

Figura 285. Tram meridional de la Via Augusta, en la partida Estepar, que s'anomena Quadra de Na tora.

Figura 286. Vista panoràmica del Camí Real cap al nord.

Figura 286b. Tram inicial del Camí Real, que fa de límit entre les partides Estepar a l'est i Benadressa a l'oest.

Figura 287. Panoràmica de la Via Augusta en la Quadra Na Tora, parcialment envaïda per la urbanització del polígon industrial de la zona.

67 - ILLES COLUMBRETES / LA FORADADA

Nom del jaciment:	ILLES COLUMBRETES/LA FORADADA
Tipus de jaciment:	Subaquàtic. Troballa aïllada
Adscripció cultural:	Romana i púnica
Cronologia:	s. II-I a.C.
Materials registrats:	Ceràmica (àmfores)
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una zona on es produí la troballa d'àmfores en ocasions anteriors. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

L'illa Foradada o Ferrer està formada per un grup d'illots on destaca esta en concret, de major grandària i una forma de mitja lluna desgastada per les puntes. L'illa presenta un front oriental molt esquerp, abrupte i erosionat pel batec de les ones, mentre que tota la seua superfície mostra un pendent cap a ponent. El grup de la Foradada està situat al SE del conjunt global de les Columbretes.

En l'entorn de l'illa Foradada, i més concretament a la banda de llevant, tot just al davant de

l'illot Llop, s'han produït un parell de troballes de material arqueològic. En concret, es tracta d'àmfores d'època romana i púnica.

La primera d'elles es trobà l'any 1977, estava quasi sencera i es localitzà a uns 40 metres de profunditat, fragmentada en dos trossos i encaixada a les roques del fons. La segona àmfora, que és púnica del tipus Mañá-E, es va identificar l'any 2001, estava sencera i mesurava 126 centímetres de longitud.

Es tracta, en tots dos casos, de troballes aïllades i fortuïtes, perquè no s'han identificat cap més restes arqueològiques en la zona.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

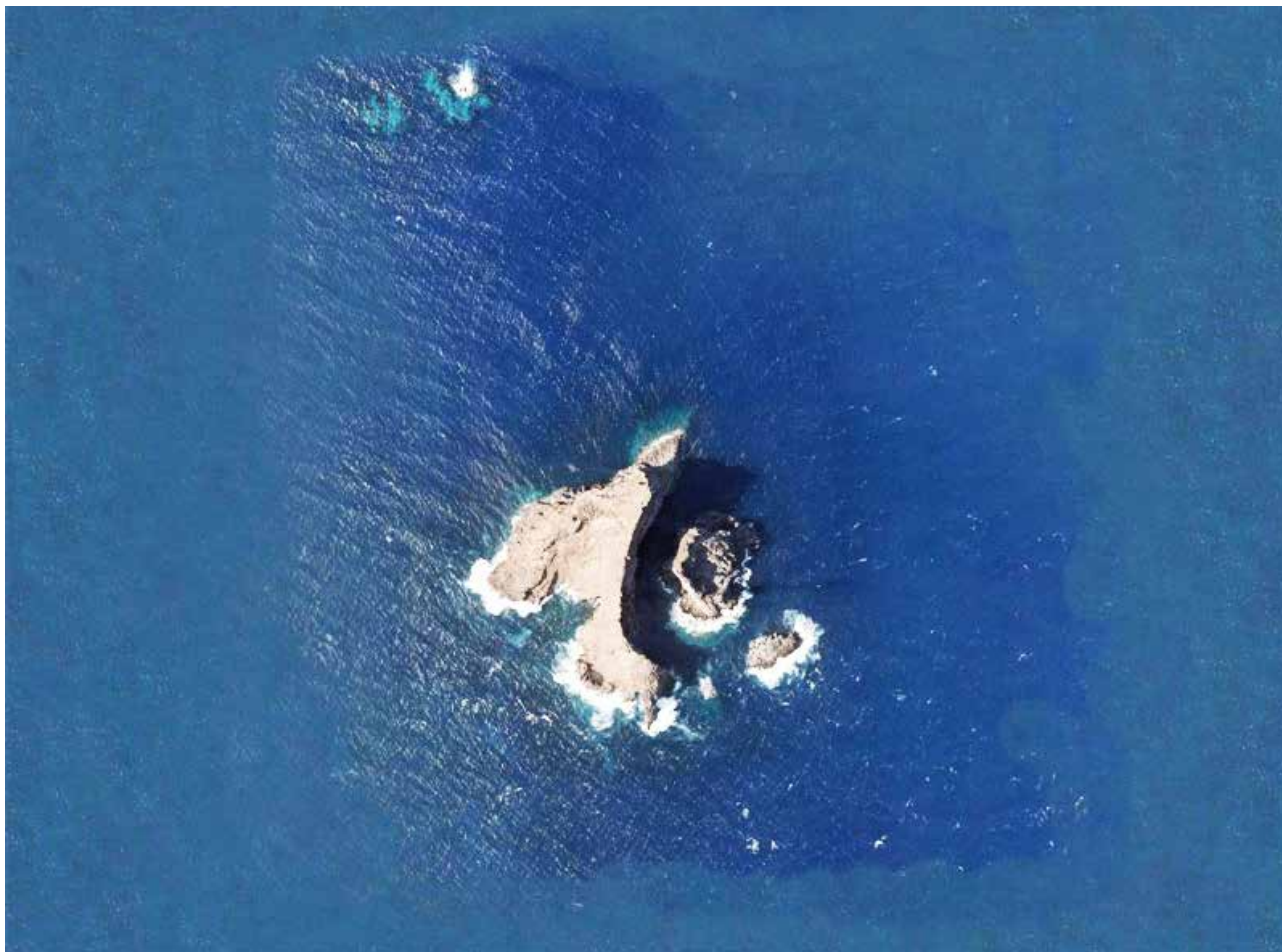

Figura 288. Àmfora púnica (imatge Asunción Fernández).

Figura 288b. Vista general del conjunt de la Foradada des de l'Illa Grossa (imatge Amador Martínez).

68 - ILLES COLUMBRETES / PEDRA JOAQUIM

Nom del jaciment:	ILLES COLUMBRETES / PEDRA JOAQUIM
Tipus de jaciment:	Subaquàtic. Troballa aïllada
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I-III d.C.
Materials registrats:	Ceràmica (àmfores)
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una zona on es produí una troballa arqueològica. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

L'illot Pedra Joaquim està situat al N-NO de l'illa Foradada. Es tracta del punt culminant que ix a la superfície de l'aigua de tot un banc de roca de quasi 300 metres de longitud, i amb una fondària que oscil·la dels -2 als -17 metres.

L'any 1977 es va fer una troballa de dos fragments de grans proporcions d'àmfores d'època romana, en l'extrem SE de l'escull, en la zona que dibuixa una mena de canal entre este illot i l'illa

Foradada, amb una fondària mitjana de -40 metres.

Es tracta d'una troballa aïllada i fortuïta, sense que hi haja constància de cap altra descoberta a la zona.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 289. Recuperació d'àmfores a les Columbretes (imatge Amador Martínez).

Figura 289. Vista del Mascarat de camí a Pedra Joaquim (imatge Amador Martínez).

69 - EL MUR DE CALÇ (DERELICTE)

Nom del jaciment:	EL MUR DE CALÇ (DERELICTE)
Tipus de jaciment:	Subaquàtic. Derelicte
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. I a.C.
Materials registrats:	Ceràmica (àmfores)
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible derelictes submergit del qual no ha estat trobat la nau ni la càrrega, però, sí abundant material ceràmic dispers. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

El mur o “murall” de calç és el nom que donen els pescadors a una zona que hi ha al davant de les Illes Columbretes, en direcció NE, que té un fons d'arena però amb altures considerables de formacions rocoses, predominantment calcàries, que es fractura fàcilment.

Les barques de pesca d'arrossegament acostumen a passar les xarxes per esta zona i, de vegades, arranquen blocs de pedra que són recollits conjuntament amb restes ceràmiques.

L'any 2001 es produí una troballa interessant perquè a les xarxes aparegueren també molts frag-

ments d'àmfores d'època romana, localitzades a una fondària de -80/-85 metres. Són d'àmfores dels tipus Haltern-70, Dressel-19 i Dressel-28.

No es tracta de cap troballa aïllada, sinó que pel volum dels materials cal pensar en un derelictes, tot i que la constitució del qual, així com la dispersió del seu carregament, encara no s'ha pogut fixar.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 290. Àmfores recuperades en esta zona. (Imatges Asunción Fernández).

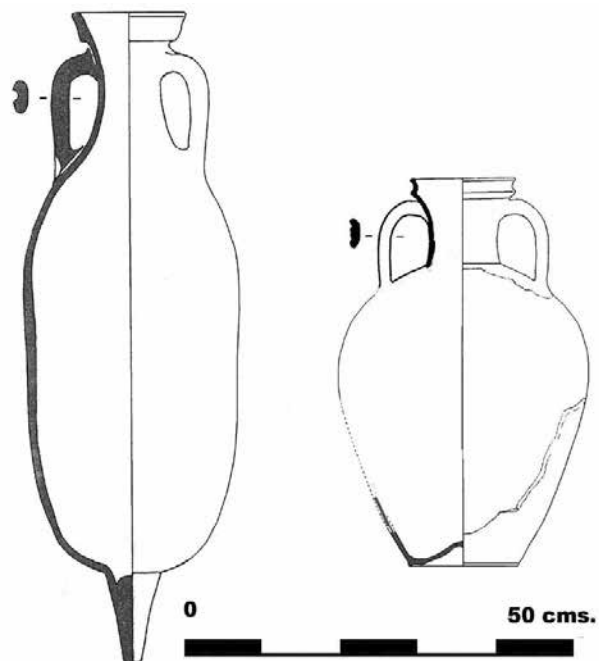

Figura 290. Formes dels tipus d'àmfores Haltern 70 i Dressel 28 respectivament.

70 - RONCABANES

Nom del jaciment:	RONCABANES
Tipus de jaciment:	Subaquàtic. Troballa aïllada
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. II-I a.C.
Materials registrats:	Ceràmica (àmfores)
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'un possible punt d'intercanvi de productes on les xarxes de pesca solen enganxar àmfores. El volum de les troballes és més aviat escàs per a tractar-se d'un derelicte. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Davant la costa del terme de Castelló de la Plana s'estén un gran alguer que es disposa de forma paral·lela a la línia de costa, majoritàriament entre les corbes de profunditat de -10/-20 metres.

A l'alçada de l'extrem septentrional del port de Castelló i un poc més enllà de l'alguer, a uns 2.200 metres de distància aproximadament mar endins, i amb una cota de profunditat de -25/-30 metres sota l'aigua, hi ha una gran àrea amb el fons rocós.

La zona és un banc de pesca on les xarxes de les barques han enganxat diferents àmfores d'èpo-

ca romana (majoritàriament dels tipus Dressel-1, Lamboglia-2 i Haltern-70). Sembla que es tracta de troballes aïllades més que no pas d'un derelicte, tot i que també podria ser una zona aprofitada per a fer intercanvi de productes.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 291. Àmfora recuperada davant el port de Castelló (imatge Museu de Belles Arts de Castelló).

Figura 291b. Àmfora recuperada a la costa de Castelló.

71 - PLATJA DEL PINAR

Nom del jaciment:	PLATJA DEL PINAR
Tipus de jaciment:	Subaquàtic. Troballa aïllada
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. II-I a. E.
Materials registrats:	Ceràmica (àmfores)
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una possible zona on fondejar els vaixells, però és una troballa aïllada. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Al davant de tota costa del terme de Castelló de la Plana i termes limítrofs, s'estén un gran alguer que es disposa de forma paral·lela a la línia de costa, i majoritàriament entre les corbes de profunditat de les cotes -10 / -20 metres.

L'alguer és una praderia submarina pròpia d'aigües poc profundes amb acumulació d'algues i bancs d'arena. En definitiva, un fons marí que canvia fàcilment segons els moviments dels corrents perquè es tracta d'una platja d'arena oberta.

A l'alçada de la platja del Pinar, i concretament a l'extrem septentrional, prop de la gola de la Plana,

a uns 900 metres de distància mar endins i a poc més de 5 metres de fondària, s'han recuperat fragments d'àmfores d'època romana del tipus Lamboglia-2. La troballa fou aïllada i fortuïta, tot i que podria tractar-se d'una zona on fondejar els vaixells.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 292. Àmfora recuperada davant la platja del Pinar (imatge Amador Martínez)

Figura 292. Àmfors recuperades davant la costa de Castelló de la Plana.

72 - RIU SEC / DESEMBOCADURA

Nom del jaciment:	RIU SEC / DESEMBOCADURA
Tipus de jaciment:	Subaquàtic. Troballa aïllada
Adscripció cultural:	Romana
Cronologia:	s. III d.C.
Materials registrats:	Ceràmica (àmfores)
Figura de protecció:	BC
Categoria del bé:	Àrea de vigilància arqueològica
Justificació:	Es tracta d'una possible zona on fondejar els vaixells, però és una troballa aïllada. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 58.3

Al davant de tota costa del terme de Castelló de la Plana i termes limítrofs, s'estén un gran alguer que es disposa de forma paral·lela a la línia de costa, i majoritàriament entre les corbes de profunditat de les cotes -10 / -20 metres.

L'alguer és una praderia submarina pròpia d'aigües poc profundes amb acumulació d'algues i bancs d'arena. En definitiva, un fons marí que canvia fàcilment segons els moviments dels corrents perquè es tracta d'una platja d'arena oberta.

A la platja del Gurugú, i més concretament a l'alçada de les esculleres de la desembocadura del

Riu Sec, a poc menys de 2.000 metres de distància mar endins i a una cota de profunditat de -10/-11 metres, s'ha recuperat una àmfora d'època romana del tipus Keay-III-A que es conserva completa. La troballa fou aïllada i fortuïta, tot i que podria tractar-se d'una zona on fondejar els vaixells.

Bibliografia:

SELMA, S. (2011).

SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016).

Figura 293. Àmfora recuperada davant la desembocadura actual del riu Sec (imatge Asunción Fernández).

Figura 293b. Àmfores recuperades davant la costa de Castelló de la Plana.

73 - PRIMER RECINTE DE MURALLES. S. XIII

Nom del jaciment:	PRIMER RECINTE DE MURALLES. S. XIII
Tipus de jaciment:	Recinte de muralles i torres
Adscripció cultural:	Medieval feudal
Cronologia:	s. XIII d.C.
Materials registrats:	Estructures i fonaments
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta del primer recinte de muralles de la ciutat, que es pot datar al segle XIII. Tot i la seua destrucció parcial al segle XIV i la definitiva al segle XVIII, en excavar arqueològicament alguns solars encara s'han pogut trobar i identificar restes de la muralla o dels seus fonaments. Sovint el seu traçat ha restat fossilitzat en el parcel·lari de la població, cosa que permet resseguir-la allí on ja no hi és. De vegades, la realització d'un mínim anàlisi previ de les parets mitgeres permetria recuperar alguns dels possibles trams ocults de les muralles.</p> <p>A més, és un element insubstituïble per al coneixement de la trama urbana de la ciutat, de la seua evolució i, també per a la difusió del patrimoni arqueològic municipal.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició addicional primera. 1 i 2. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició addicional segona.</p>

La carta de poblament de 1239 concedia el dret a la població de Castelló de construir una vila i aixecar les corresponents defenses. Però no fou fins a partir de 1251, quan s'autoritza el trasllat de la població al nou emplaçament, que començà a créixer un nou nucli amb la seua trama urbana de carrers i illes de cases alineades.

Per protegir els habitants es feren unes muralles que, a finals de la centúria, sembla que s'hagueren

Figura 294. Detall de la muralla excavada al carrer Governador.

d'ampliar. La línia de defenses urbanes estava constituïda pels llenços de la muralla, un fossar o vall amb el seu talús, algunes torres de flanqueig, torres cantoneres i portes per entrar i eixir amb ponts sobre el vall.

La fàbrica de la muralla era feta de tàpia, amb encofrats de fusta. Al seu interior, pedres, morter de calç i terra conformaven una massa compacta i resistent. Els fonaments i una base inicial on assentar la tàpia estaven fets de maçoneria sòlida.

La part superior dels murs estava coronada per un pas de ronda, al qual es podia accedir de tant en tant per escales. Les torres de flanqueig tenien plantes variades: quadrades, circulars o poligonals, tot i que ací es documenten més el dos primers tipus.

El primer recinte de muralles medievals de la ciutat dibuixa una planta rectangular, allargada de nord a sud, que resta perfectament delimitada a llevant pel traçat de la séquia Major, la qual actua de vall. Al nord i al sud, dues menudes depressions naturals, a manera de barrancs, feien la funció del vall. En definitiva, s'està parlant d'una àrea delimitada, de forma quadrada, pels següents carrers actuals: Governador a l'est, Escultor Viciano i Gasset al sud, Enmig i Isabel Ferrer a l'oest i Antoni Maura/Ensenyança/Núñez de Arce al nord.

Un recinte que tenia tres o quatre portes només, on es creuava una via principal de nord a sud i una altra d'oest a est. Un encreuament que dividia la ciutat en quatre parròquies: Sant Agustí al nord-est, Sant Tomàs al sud-est, Santa Maria al sud-oest i Sant Pere al nord-oest.

És possible que el recinte ací delimitat tingués dues fases de creixement al llarg de la segona meitat del segle XIII. Una primera en què el solar urbà ocuparia la zona compresa entre el barranc del Vallàs i el barranc de l'Aigua, és a dir, gairebé la meitat meridional de la vila medieval. A partir de 1272 el perímetre sembla expandir-se cap al nord i, a finals de la centúria, arribà fins el límit del barranc del Canyaret.

En els darrers anys s'han produït diferents troballes de la muralla en punts distants del seu perímetre, com ara als carrers Governador, Ensenyança, Campoamor o Enmig. A l'interior del recinte fortificat es desenvolupà la primera vila medieval de Castelló, cosa que atorga un valor especial a tota l'àrea protegida pel seu caràcter de document històric, arqueològic i patrimonial en general. Al marge de les muralles, resulta molt probable que tot un seguit de construccions i espais històrics es troben sota terra en algun punt d'este nucli antic.

Figura 295. Detall de la muralla excavada al carrer Campoamor.

Al llarg de tot el perímetre de muralles s'anaren adossant parcel·les i habitatges per dins i per fora. És a dir, les noves cases feren que la muralla esdevingués la paret mitgera del darrere entre tots dos panys de construccions, la qual cosa si be fa invisible hui en dia la construcció, també és cert que ha permès la seua conservació.

I més, si es té en compte que a finals del segle XVIII el governador Bermúdez de Castro ordenà el seu enderrocament per tal d'obrir i eixamplar la ciutat.

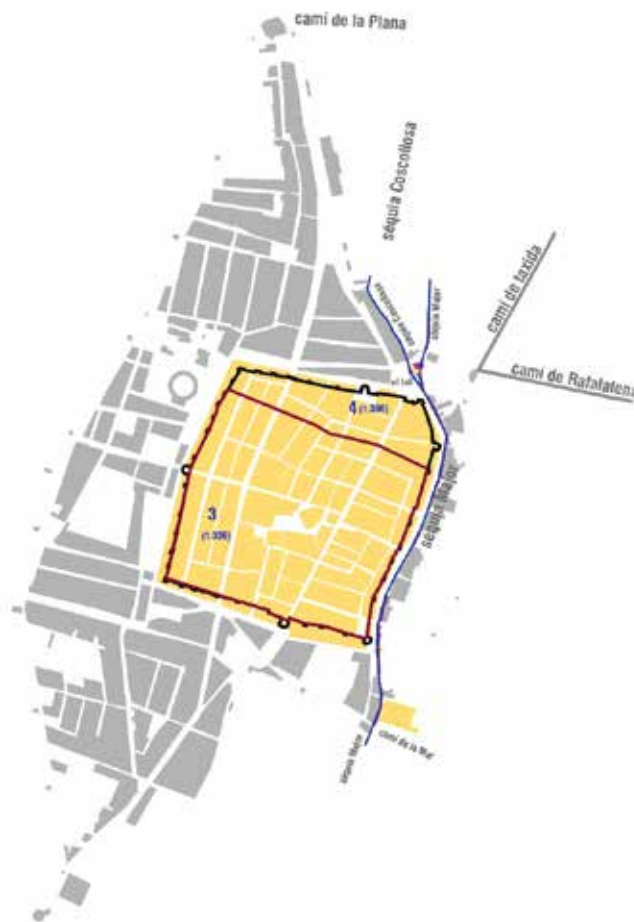
Bibliografia:

BALBÁS, J.A. (1892). GÓMEZ, M. (2015). MELCHOR, J.M.; BENEDITO, J. (2008). OLIVER, A. (1994). PÉREZ, R. (2016). SÁNCHEZ, J. (1952). SÁNCHEZ, J.; SÁNCHEZ, E. (2003). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016). TRAVER, V. (1958).

Figura 296. Detall de la muralla i cases adossades per l'interior del recinte, entre els carrers Campoamor i Escultor Viciano.

74 - SEGON RECINTE DE MURALLES. S. XIV

Nom del jaciment:	SEGON RECINTE DE MURALLES. S. XIV
Tipus de jaciment:	Recinte de muralles i torres
Adscripció cultural:	Medieval feudal
Cronologia:	s. XIII-XIV d.C.
Materials registrats:	Estructures i fonaments
Figura de protecció:	BIC
Categoria del bé:	Zona arqueològica
Justificació:	<p>Es tracta d'un segon recinte de muralles de la ciutat, que es pot datar als segles XIII i XIV, i que amplia l'anterior utilitzant part del seu traçat. Tot i la seua destrucció definitiva al segle XVIII, en excavar alguns solars encara es poden trobar i identificar restes de la muralla o dels seus fonaments.</p> <p>Sovint el seu traçat ha restat fossilitzat en el parcel·lari de la població, cosa que permet resseguir-la allí on ja no hi és. De vegades, la realització d'un mínim anàlisi previ de les parets mitgeres permetria recuperar alguns dels possibles trams ocults de les muralles.</p> <p>A més, és un element insubstituïble per al coneixement de la trama urbana de la ciutat, de la seua evolució i, també per a la difusió del patrimoni arqueològic municipal.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició addicional primera. 1 i 2. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició addicional segona.</p>

Al llarg del segle XIV la població de Castelló creix i el nucli urbà es va fent més gran. Apareixen ravals que finalment són absorbits per un nou recinte defensiu de muralles i torres més gran i espaiós que l'inicial del segle XIII. El conjunt de les defenses urbanes continuava format pels llenços de la muralla, els fossars o valls i els seus talussos, torres de flanqueig, torres cantoneres i portes per entrar i eixir, amb ponts sobre els valls per poder passar.

La muralla estava feta de tàpia. Pedres, terra i morter de calç era col·locat dins d'encofrats de fusta. El fonament dels murs era una sòlida base de maçoneria, sovint el poc que queda de la muralla. A sobre es disposaven les diferents tongades de tàpia. La part superior dels murs estava coronada per un pas de ronda, al qual es podia accedir de tant en tant per escales.

La muralla començà a disposar d'altres elements complementaris de defensa, com ara les torres de flanqueig, les torres cantoneres o les pròpies estructures arquitectòniques que contenien les

Figura 297. Vista de la torre de Sant Pere vora el vallès de la ciutat, excavada a la Plaça de les Aules. (imatge Josep Benedito).

portes d'entrada. Les torres de flanqueig estaven situades, generalment, en punts intermedis entre dos portes. La seua planta fou majoritàriament circular, però també hi havia quadrades i poligonals.

El segon recinte de muralles medievals de la ciutat tenia cinc portes, dos al nord (a l'alçada del carrer Enmig i del carrer Major respectivament), una al sud (davant del carrer Major), una a l'est (la de l'Aigua) i l'altra a l'oest (d'accés a l'actual carrer Colon). La seua ubicació està estretament lligada al traçat dels camins que arribaven a la ciutat.

Més tard s'obririen dos portalets més a la banda de llevant per tal de facilitar l'accés de la gent als seus camps de l'horta. La imatge que es té d'estes portes és un poc més tardana, del segle XVI, i mostra dos tipus diferents: la porta d'arc de triomf amb un portal entre dues torres de planta circular, i la porta oberta a la part frontal d'una torre massissa.

Este segon recinte de muralles medievals dibuixa una planta molt més regular, quasi quadrada, que s'orienta de nord a sud, i que continua perfectament delimitada a llevant pel traçat de la séquia Major, la qual actua de vall. Al nord i al sud, dues lleugeres depressions naturals, a manera de barrancs, feien la funció del vall. En definitiva, s'està parlant d'una àrea delimitada pels següents carrers actuals: Governador a l'est, Escultor Viciano/Gasset/Ruiz Zorrilla al sud, l'Avinguda del rei Jaume I a l'oest i Plaça Clavé/Sant Lluís al nord.

Un recinte més gran on es creuaven dues vies principals de nord a sud (carrer Enmig i Major) i un sol vial principal d'oest a est (carrer Colon). De l'encreuament resulten dos espais o àrees noves que se sumen a les anteriors i donen lloc a les noves parròquies de Sant Joan a l'extrem sud-oest i Sant Nicolau a l'extrem nord-oest.

El recinte ací delimitat sembla fruit d'una primera expansió, que es produeix fins a 1374 aproximadament, cap a l'oest de la vila medieval existent al segle XIII, amb l'arribada del seu perímetre occidental fins gairebé l'actual plaça del Rei. Però, a partir de 1386, el recinte s'amplia també cap al nord, fins el límit del barranc que condueix al Toll, confirmant així el recinte propi de la vila baix-medieval. Als segles XV i XVI allò que es fa és complementar l'estructura construïda, al llarg de tot el seu perímetre, amb altres elements defensius adossats a la pròpia muralla.

En els darrers anys s'han produït diferents treballs de la muralla en punts distants del seu perímetre, com ara als carrers Governador, Campoamor, Avinguda del Rei o Sant Lluís. A l'interior del recinte fortificat es desenvolupà la vila medieval de

Figura 298. Vista d'un torreó a la cantonada de la Plaça del Rei conservada en un soterrani (imatge Miquel Gòmez)

Castelló, cosa que atorga un valor especial a tota l'àrea protegida pel seu caràcter de document històric, arqueològic i patrimonial en general. Al marge de les muralles, resulta molt probable que tot un seguit de construccions i espais històrics es troben sota terra, en algun punt d'allò que es configurarà com el nucli antic o històric de la població.

Amb el pas del temps i al llarg de tot el perímetre de muralles s'anaren adossant habitatges a banda i

Figura 299. Detall de la torre de Migdia i altres estructures en el vallès, entre els carrers Escultor Viciano, Governador i la plaça Hernan Cortés.

banda, de tal manera que les noves cases convertiren la muralla en la paret mitgera del darrere entre tots dos panys de construccions. Açò ha fet que la muralla esdevingués gairebé invisible hui en dia, alhora que també ha permès la seua conservació. Cal recordar que a finals del segle XVIII el governador Bermúdez de Castro ordenà el seu enderrocament per tal d'obrir i eixamplar la ciutat.

Bibliografia:

BALBÁS, J.A. (1892). BENEDITO, J.; LLORENS, J.M.; MELCHOR, J.M. (1997). GÓMEZ, M. (2015). MELCHOR, J.M.; BENEDITO, J.; LLORENS, J.M. (1996). MELCHOR, J.M. *et alii* (1997). MELCHOR, J.M.; BENEDITO, J. (2008). OLIVER, A. (1994). PÉREZ, R. (2016). SÁNCHEZ, J. (1952). SÁNCHEZ, J.; SÁNCHEZ, E. (2003). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016). TRAVER, V. (1958).

75 - TERCER RECINTE DE MURALLES. S. XIX

Nom del jaciment:	TERCER RECINTE DE MURALLES. S. XIX	
Tipus de jaciment:	Recinte de muralles, torres i bateries	
Adscripció cultural:	Època contemporània	
Cronologia:	s. XIX d.C.	
Materials registrats:	Estructures i fonaments	
Coordenades UTM:	752870	4430477
Categoria del bé:	Zona arqueològica	
Justificació:	<p>Es tracta del tercer recinte de muralles de la ciutat, que es pot datar al segle XIX. Tot i la seua destrucció durant la segona meitat de la mateixa centúria, en excavar arqueològicament alguns solars encara s'han pogut trobar i identificar restes de la muralla o dels seus fonaments.</p> <p>El traçat de la muralla s'ha quedat prou fossilitzat en el parcel·lari urbà de la ciutat, cosa que permet resseguir-lo de forma intermitent allí on els canvis han estat menys significatius.</p> <p>És un element significatiu per al coneixement de la trama urbana de la ciutat, de la seua evolució i, també per a la difusió del patrimoni arqueològic municipal.</p> <p>Llei de Patrimoni Cultural Valencià, disposició addicional primera. 1 i 2. Llei de Patrimoni Cultural Valencià, art. 26.1.f) i art. 58.5 Llei 16/1985, disposició addicional segona.</p>	

Un nou recinte de muralles s'edifica a la ciutat a partir de l'any 1837, amb motiu de la primera guerra entre l'Estat liberal i les tropes carlistes. Enderrocades les velles muralles medievals, esta nova muralla no tenia cap connexió amb les anteriors. El seu recorregut és molt més extens, allargat de nord a sud, i amb murs de tàpia de terra i maçoneria de menor altura i també menor grossària (esta última no supera els 85 centímetres).

La muralla disposava de nombroses espitlleres, d'un total de sis portes, d'un fossat i de diferents baluards (anomenats estos de l'Horta, del Molí, de Sant Domènec, de Sant Francesc, de l'Alcora, de la Llibertat i de Sant Roc). El nou traçat defensiu deixava al seu interior la vila medieval i els diferents ravalers que havien anat creixent en els extrems me-

ridional i septentrional de la ciutat, així com nombrosos espais erms o sense ocupació.

El tercer recinte de muralles de la ciutat, este d'època contemporània, dibuixa una planta en forma de fus allargat pels extrems nord i sud, fent-los convergir amb el camí principal d'arribada a la ciutat en una i altra banda. A més, la seua major extensió i ampliació farà que, per la banda de llevant, la major part del recorregut de la séquia Major es faça per l'interior del recinte fortificat.

És a dir, l'àrea delimitada per les noves muralles és la compresa entre les rondes Millars i Magdalena per l'oest (des dels convents de Sant Francesc al inici de la carretera de València, fins a la capella de Sant Roc vora el camí de Barcelona), mentre que per la banda oriental el seu recorregut resulta molt més sinuós, al voltant dels carrers Alcalde Tàrrega, Gaibiel, Peníscola, Bellver (fins arribar a l'antic convent de Sant Domènec, hui l'Escola d'Arts i Oficis) i la plaça Fadrell. Ací pren direcció oest pel carrer Asensi fins al carrer Herrero, on tomba cap al sud per buscar la plaça del País Valencià, el carrer Benassal i acabar en la plaça Botànic Calduch (on estava l'antic quarter de Sant Francesc).

Però pocs anys després la muralla es va enderrocant poc a poc, i les bateries queden fora d'ús. És la segona guerra carlina la que motiva, entre 1873-1874, la reconstrucció de la muralla, amb alguns modificats i retallades en el seu traçat. També es construïren noves bateries, merlets i s'obriren espitlleres en les cases.

Acabada la guerra, a partir de 1882 les muralles tornen a perdre la seua raó de ser, són abandonades i es van enrunant poc a poc. A finals de la centúria gairebé no quedaven més que alguns trams aïllats de la muralla.

Figura 300. Vista de la muralla liberal excavada al carrer Gaibiel (imatge Josep Benedito).

Figura 301. Restitució en el paviment actual del traçat que feia la muralla excavada a l'Avinguda del Mar.

Figura 302. Llenç de la muralla recuperat i conservat a la plaça de la Muralla.

En els darrers anys s'han produït diferents treballs de la muralla en alguns punts del seu perímetre, com ara a la plaça Dolçainer de Tales, a l'avinguda del Mar, al carrer Prim/cantonada carrer Marqués de la Ensenada o al carrer Gaibiel (en l'anomenada plaça de la muralla Liberal), on encara queda algun tram de llenç de la muralla i d'una bateria dempeus.

En este cas, el valor queda circumscrit a la pròpia construcció, és a dir, a la muralla i no pas al seu espai urbà interior que evolucionà de forma independent a la presència de la muralla. De fet, el traçat de la muralla era força irregular al llarg de tot el seu perímetre i el desenvolupament urbanístic produït després del seu enderrocament es va fer amb unes traces molt regulars del seu parcel·lari.

Bibliografia:

BALBÁS, J.A. (1892). BENEDITO, J.; MELCHOR, J.M. (2008). MELCHOR, J.M.; BENEDITO, J. (1999). MELCHOR, J.M.; BENEDITO, J. (2000). SÁNCHEZ, J.; SÁNCHEZ, E. (2003). SELMA, S. (2011). SELMA, S.; LLORÍA, R. (2016). TRAVER, V. (1958).

BIBLIOGRAFIA

- ARASA GIL, F. (1979): "Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, p. 121-179.
- ARASA GIL, F. (1985): "Fragment d'una ara hispano-romana trobada a l'ermita de Sant Jaume de Fadrell (Castelló de la Plana)", *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 1, p. 65-66.
- ARASA GIL, F. (1995): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*, Tesi Doctoral, Universitat de València.
- ARASA GIL, F. (1999): "El período romano. La documentación arqueológica", en AADD: *La ciudad de Castellón de la Plana*, Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló, p. 139-145.
- ARASA GIL, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en el segle II i I a.C.* Serie Trabajos Varios, 100, SIP, València.
- ARASA GIL, F. (2006): "El trazado de la Vía Augusta en tierras valencianas", en AADD: *Catastros, habitats y vía romana*, València, p. 93-130.
- ARASA GIL, F. (2017): "El castell de la Magdalena. Una passejada des de la prehistòria fins a l'antiguitat", en AADD: *Aspectes antropològics del Castell Vell de Castelló*. Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló, p. 17-34.
- ARASA GIL, F.; ALFONSO LLORENS, J.; MIGUÉLEZ GONZÁLEZ, A. (2013): "Un fragment d'inscripció de la vil·la romana del Camí de Vinamargo (Castelló de la Plana)", *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 45, p. 267-269.
- ALFONSO LLORENS, J. (2010): "La necrópolis ibérica del camí de Vinamargo", *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló*, València.
- ALFONSO LLORENS, J.; MIGUÉLEZ GONZÁLEZ, A. (2010): "La villa romana del Camino de Vinamargo (Castellón)", *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló*, València, p. 87-98.
- ALFONSO LLORENS, J.; MIGUÉLEZ GONZÁLEZ, A. (2012): "La vil·la romana del camí de Vinamargo", *Fem memòria. Colla Rebombori*, Castelló de la Plana, p. 9-17.
- ALFONSO LLORENS, J.; MIGUÉLEZ GONZÁLEZ, A. (2016): "Un nuevo sello P.SERVILIPRIMI sobre ánfora Dressel 3 procedente de Vinamargo (Castelló)", *Boletín ex officina hispana*, 7, p. 33-34.
- ARMENGOL, P.; DÉLÉRY, C.; GUICHARD, P. (2013): *La safra de Sant Jaume de Fadrell*. Diputació de Castelló, Castelló.
- BALBÁS, J.A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, València.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. et alii (2015): *Los caminos pecuarios de Castelló de la Plana, vías de comunicación humana, social y económica de una ciudad*. Fundación Dávalos-Fletcher, Castelló.
- BAZZANA, A. (1977): "Las excavaciones en la Magdalena de Castellón. Estudio del yacimiento y primeros resultados arqueológicos", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, p. 175-202.
- BAZZANA, A. (1978): "Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire preromaine dans la plaine de Castellón", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV, p. 277-292.

- BAZZANA, A.; GUICHARD, P. (1977): "Campaña 1977 de investigación arqueológica en yacimientos medievales de la provincia de Castellón (La Magdalena, Monte Mollet y Zufera)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, p. 333-350.
- BELTRÁN, F.; MARCO, F. (1987): "La Mare de Déu del Lledó: estudio arqueológico", *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 9, p. 7-66.
- BENEDITO NUEZ, J.; CLARAMONTE CHIVA, M.; DELAPORTE, S. (2008): "Arqueología de la necrópolis andalusí del nuevo hogar 'Verge del Lledó' (Castellón)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, p. 463-474.
- BENEDITO NUEZ, J.; LLORENS OTERO, J. M.; MELCHOR MONSERRAT, J. M. (1997): *La excavación arqueológica de la Plaza de las Aulas*, Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló.
- BENEDITO NUEZ, J.; MELCHOR MONSERRAT, J. M. (2008): "La muralla liberal de la ciudad de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, p. 649-663.
- BENEDITO NUEZ, J.; MELCHOR MONSERRAT, J. M.; CLARAMONTE CHIVA, M. (2004-2005): "Los hornos del alfar islámico de la partida de Safra (Castellón de la Plana)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, p. 295-312.
- BOSCH GIMPERA, P. (1924): "Els problemes arqueològics de la província de Castelló", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V, p. 81-120.
- BURRIEL DE ORUETA, E. (1971): "El desarrollo urbano de Castellón de la Plana", *Estudios Geográficos*, 123, p. 189-290.
- CLARAMONTE CHIVA, M.; BENEDITO NUEZ, J.; MELCHOR MONSERRAT, J. M. (2008): "El alfar andalusí y la cerámica en el yacimiento de la partida de Safra (Castellón de la Plana)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, p. 437-462.
- COLLADO VILLALBA, O.; NEBOT SORIANO, E. (2008): "Memoria de la excavación arqueológica realizada en el yacimiento 'Sant Jaume de Fadrell' dentro del proyecto de construcción de la nueva carretera al puerto de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, p. 399-435.
- DEPARTAMENT DIDÀCTIC MUSEU BELLES ARTS (2005): *El plom ibèric del Pujol de Gasset*. Museu de Belles Arts de Castelló, Castelló.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1944): "Un poblado de la primera edad del Hierro en la Plana de Castellón", *Ampurias*, VI, p. 141-154.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1965): "Los sepulcros de 'La Joquera', cerca de Castellón", *Pyrenae*, I, p. 43-58.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1966): "La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, p. 125-148.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1989): "De com degué nàixer i es va estructurar la vila de Castelló", *Anuario Ateneo de Castellón*, 3, p. 19-64.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1980): "Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 7, p. 135-195.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1982): "Estudio del tráfico marítimo en la costa de Castellón a través de la arqueología submarina", *Saguntum*, 17, p. 113-131.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1994): "Enterramiento humano hallado en l'Illa Gran (islas Columbretes, Castellón de la Plana)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, p. 301-305.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1995): "Presencia de *Kalathoi* en yacimientos submarinos valencianos", *Saguntum*, 29, p. 123-130.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (2013): "Las islas Columbretes en las rutas marítimas romanas", *Mi llars*, XXXVI, p. 149-167.
- FLETCHER VALLS, D.; ALCÁCER GRAU, J. (1955): "Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXI, p. 316-354.
- FLETCHER VALLS, D.; ALCÁCER GRAU, J. (1956): "Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII, p. 135-164 i 183-187.
- FORCADA MARTÍ, V. (1984): "El castell d'En Nadal y la torreta Alonso", *Castelló Festa Plena*, p. 62-63.
- GIMENO BETÍ, L.; ARASA GIL, F. (1993): *La toponímia del terme municipal de Castelló de la Plana*, Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló.
- GÓMEZ i GARCÉS, M. (2015): "La muralla medieval de Castelló de la Plana", en AADD: *Patrimoni Històric. El Castelló medieval*. Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló, p. 77-86.
- GUINOT RODRÍGUEZ, E.; SELMA CASTELL, S. (2002): *Las acequias de la Plana de Castelló*. Generalitat Valenciana, València.

- GUINOT RODRÍGUEZ, E.; SELMA CASTELL S. (2008): "L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica", *Revista Valenciana d'Etnologia*, 3, p. 100-124.
- GUSI JENER, F. (1991): "La Plana i el Grau de Castelló. Apunts d'arqueologia municipal", *Castelló Festa Plena*, p. 10-16.
- GUSI JENER, F. (1999): "Prehistoria del área natural de la ciudad de Castellón de la Plana", en AADD: *La ciudad de Castellón de la Plana*, Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló, p. 101-107.
- GUSI JENER, F. (2000): "Una estatuilla-amuleto cristianizada: N^a S^a del Lledó (Castellón de la Plana). Una hipótesis razonable", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21, p. 323-343.
- GUSI JENER, F.; CASABÓ BERNAD, J. (1985): *X Aniversario 1975-1985. Servicio de Investigaciones Arqueológicas y Prehistóricas*, Diputació de Castelló, Castelló.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2010): *El poblamiento en la Plana en la época romana*, Publicacions de la Universitat Jaume I - Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló. Castelló.
- MATEU BELLÉS, J. F. (2003): "El Prat i el Pinar de Castelló de la Plana (1855-1900): Canvis territorials d'un tram costaner", *Cuadernos de Geografía*, 73-74, p. 91-120.
- MELCHOR MONSERRAT, J. M.; BENEDITO NUEZ, J. (1999): "Excavación arqueológica en la muralla de la calle Gaibiel de Castellón de la Plana (La Plana Alta)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, p. 389-392.
- MELCHOR MONSERRAT, J. M.; BENEDITO NUEZ, J. (2000): *La muralla liberal de Castellón*, Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló.
- MELCHOR MONSERRAT, J. M.; BENEDITO NUEZ, J. (2008): "La muralla medieval de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, p. 489-502.
- MELCHOR MONSERRAT, J. M.; BENEDITO NUEZ, J.; LLORENS OTERO, J.M. (1996): "Intervención arqueológica en las obras de construcción del aparcamiento subterráneo de la plaza de las Aulas (Castellón, la Plana Alta)", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, p. 573-585.
- MELCHOR MONSERRAT, J. M. *et alii* (1996-97): "La excavación arqueológica de la plaza de las Aulas y calle San Luís". *Estudis Castellonencs*, 7, p. 201-215.
- MELCHOR MONSERRAT, J. M. *et alii* (1997): "La cerámica romana de la plaza de las aulas (Castellón)". *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*, Elx, vol. II, p. 245-250.
- MONTMESSIN, Y. (1977): "Inventaire des céramiques medievales provenant de la Magdalena et exposées au Musée Provincial de Castellón de la Plana", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, p. 351-358.
- OLIVER FOIX, A. (1978): "Epigrafía ibérica de la provincia de Castellón", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 5, p. 265-292.
- OLIVER FOIX, A. (1981): "El plomo del Pujol de Gasset (Castellón de la Plana)", *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló, Llansol de Romaní*, 2, p. 23-24.
- OLIVER FOIX, A. (1994): "Excavación de un tramo de la muralla medieval de la ciudad de Castellón de la Plana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, p. 281-292.
- OLIVER FOIX, A. (2007): "L'Arqueologia al Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIII, p. 331-344.
- OLIVER FOIX, A. (2008): "Arqueologia urbana a Castelló", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, p. 387-398.
- OLIVER FOIX, A.; GARCÍA FUERTES, J. M.; MORAÑO POBLADOR, I. (2005): *El Castellet, Castelló de la Plana (Yacimiento emblemático en la historiografía de la Edad del Bronce península)*, Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, Castelló.
- ORTELLS CHABRERA, V. (1993): "El Grau de Castelló: soporte urbano y demográfico del puerto", *Castelló Festa Plena*, Castelló, p. 21-26.
- PASCUAL GUASCH, R. (1975): "El pecio de Columbres", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2, p. 185-190.
- PÉREZ MILIÁN, R. (2016): "La Torre Cantonera del Migdia del recinto amurallado de Castellón de la Plana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34, p. 253-263.
- POLO CERDÁ, M.; CRUZ RICO, E.; COCH FERRIOL, C. (2008): "Bioantropología de la necrópolis hispano-musulmana del nuevo hogar 'Verge del Lledó' (Castellón)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXIV, p. 475-488.
- POLO CERDÁ, M. *et alii* (2009): "La necrópolis hispano-musulmana de la Partida de Lledó (Caste-

- llón)", *Actas del IX Congreso Nacional de Paleopatología. Investigaciones histórico-médicas sobre salud y enfermedades en el pasado*. Grupo Paleolab & Sociedad Española de Paleopatología, València, p. 277-292.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931a): "Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Madalena", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, p. 107-114.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931b): "Excursions i recerques arqueològiques. La Font de la Reina", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, p. 114-115.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931c): "Excursions i recerques arqueològiques. El Pla del Moro", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, p. 198-202.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931d): "Excursions i recerques arqueològiques. Els despoblats prehistòrics en el Tossal Gros i el Castellet", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, p. 202-204.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931e): "Excursions i recerques arqueològiques. La Prehistòria en la desembocadura de la Séquia de l'Obra", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, p. 204-207.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931f): "Excursions i recerques arqueològiques. El camí romà d'Antrilles", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, p. 207-209.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933): "Les cultures de la platja de Castelló", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, p. 79-89.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1935): "Construcció romana de la Senda de la Palla", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, p. 229-235.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1948): "Arqueologia castellonense", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, IX, 20, p. 30-36.
- RAMOS, J. E.; FERNÁNDEZ, A. (2012): "Las ánforas masaliotas en la costa de Castellón", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30, p. 71-78.
- RIPOLLÉS ADELANTADO, E. i FORTEA CERVERA, L. (2004): "El patrimoni arqueològic com a font d'aprenentatge: tallers didàctics al jaciment de la Bastida de les Alcusses (Moixent)", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV: 385-406.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1976): "Castellón de la Plana en la Baja Edad Media. La vida económica medieval castellonense", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LII, p. 31-61.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1977): "La vida económica medieval castellonense", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LIII, p. 1-44.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1993): "El puerto y el Grao de Castellón. Una historia con viejas raíces", *Castelló Festa Plena*, Castelló, p. 4-20.
- SÁNCHEZ ADELL, J.; SÁNCHEZ ALMELA, E. (2003): *Defensa y seguridad de una villa medieval: Castellón de la Plana*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló.
- SEGUÍ, J. J., MELCHOR MONSERRAT, J. M., BENEDITO NUEZ, J. (2004-2005): "Hallazgo de una inscripción romana en el término de Castellón de la Plana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, p. 415-419.
- SELMA CASTELL, S. (1992): "Unes dades sobre arqueologia urbana", *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, 12, p. 109-110.
- SELMA CASTELL, S. (1992-1993): "Toponímia tribal i clànica d'origen berber al nord de *sharq* al-Andalus. (Recull i noves propostes)", *Estudis Castellonencs*, 5, p. 459-466.
- SELMA CASTELL, S. (2011): *Memòria. Prospecció arqueològica superficial. Catàleg de béns i espais protegits. PGOU. Terme municipal de Castelló de la Plana (La Plana Alta)*, Direcció General de Cultura i Patrimoni, Generalitat Valenciana.
- SELMA CASTELL, S. (2017): "El repte de viure en un castell: qui, quan, com i per què, des de la didàctica", en AADD: *Aspectes antropològics del Castell Vell de Castelló*. Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló, p. 77-90.
- SELMA CASTELL, S. et alii (2012): *Catàleg de Béns i Espais Protegits (Volum II - Jaciments Arqueològics)*. Castelló de la Plana, Ajuntament de Castelló de la Plana.
- SELMA CASTELL, S.; LLORÍA ADANERO, R. (2016): *Catàleg de patrimoni arqueològic i etnològic (secció del patrimoni cultural)*. Castelló de la Plana, Ajuntament de Castelló de la Plana.
- TRAVER TOMÁS, V. (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló.
- ULLOA CHAMORRO, P. (1999): "Nuevo miliario de la vía Augusta hallado en Castellón", *Quaderns*

de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 20, p. 209-220.

VILLALALÍN BLANCO, J. D. *et alii* (1999): "Estudio antropológico y arqueológico de los hallazgos de la ermita de la Magdalena (Castellón de la Plana, C.V.)", *XXV Congreso Nacional de Arqueología*, València, p. 619-625.

PLÀNOL DELS JACIMENTS ARQUEOLÒGICS DEL TERME MUNICIPAL

